

BIBLIOTEKA

ANTYCZNA

TOM 50

GARGILIUSZ

LEKARSTWA Z WARZYW I OWOCÓW

Przełożyła
Tatiana Krynicka

ISKŚiO UWf

LEKARSTWA
Z WARZYW I OWOCÓW

HORTOS COLENTIBUS ET DEFENDENTIBUS
OPTIMO PATRI – MILITI LAETORUMQUE AMICO HORTORUM

Publikowanie serii „Biblioteka Antyczna”
zainicjowało wydawnictwo
Prószyński i S-ka w 1998 roku

BIBLIOTEKA

ANTYCZNA

GARGILIUSZ
LEKARSTWA
Z WARZYW I OWOCÓW

Przełożyła, wstępem i przypisami opatrzyła
Tatiana Krynicka

ISKŚiO UWrocław

Wrocław 2016

Tytuł oryginału
Medicinae ex holeribus et pomis

Copyright for the Polish translation © by Tatiana Krynicka, 2016

Recenzent
prof. Ireneusz Mikołajczyk

Redakcja
Ariadna Masłowska-Nowak

Ilustracje
Joanna Pieczonka

Korekta
Justyna Mańkowska

Projekt okładki
Katarzyna A. Jarnuszkiewicz
Michał Korwin-Kossakowski

Indeksy nazw roślin i produktów pochodzenia roślinnego oraz nazw własnych
Tatiana Krynicka
Skorowidze i indeks rzeczowy
Ariadna Masłowska-Nowak

Skład
Pracownia DTP Aneta Osipiak-Wypiór

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa
Wzwyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”
w latach 2014–2019; umowa nr 0019/NPRH3/H11/82/2014,
projekt pt. „Biblioteka Antyczna – kontynuacja serii wydawniczej (tomy 45–71)”
realizowany pod kierunkiem Gościwita Malinowskiego

ISBN 978-83-940893-8-2

Wydanie pierwsze

Wydawca
Instytut Studiów Klasycznych, Śródziemnomorskich i Orientalnych
Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Szewska 49, 50-139 Wrocław
www.biblioteka.antyczna.uni.wroc.pl

Druk i oprawa
TOTEM
ul. Jacewska 89
88-100 Inowrocław

WYKAZ SKRÓTÓW

Biblia

Wj – Księga Wyjścia

Ps – Księga Psalmów

Mk – Ewangelia według św. Marka

Łk – Ewangelia według św. Łukasza

Hbr – List św. Pawła do Hebrajczyków

Autorzy starożytni i dzieła

AMBROŻY z Mediolanu (333/334 lub 339/340 – 397; *Ambrosius Aurelius Mediolanensis*)

Hex. – (*H*)*Exaëmeron libri sex* (Komentarza do sześciu dni stworzenia ksiąg 6); wydanie: Sant' Ambroggio, *Opera omnia. Opere exegetiche*, I: *I sei giorni della Creazione*, recensuit C. Schenkl, introduzione, traduzione, note e indici di G. Banterle, Milano 1979

ANONIM (2. połowa VI w.)

Dynamidia (Właściwości); wydanie: *Dynamidiorum libri duo*, edidit A. Mai, [w:] *Classicorum auctorum e Vaticanis codicibus editorum*, t. VII: *Scriptores de rebus Alexandri Magni, Commentarii in Vergilium, Dynamidia, historica et grammaticalia quaedam*, Romae 1835, s. 399–458

APICJUSZ (1. połowa I w. n.e.; *Marcus Gavius Apicius*)

Coquin. – *De re coquinaria libri decem* (IV w. n.e. (?); O sztuce kucharskiej ksiąg 10)

ARYSTOTELES (384–322 p.n.e.; *Aristoteles*, Ἀριστοτέλης [*Aristotélēs*])

Hist. anim. – *Historia animalium* (Zoologia, Αἱ περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι [*Hai peritá zóa historíai*])

ATTA, Tytus Kwinkcjusz (†77 p.n.e.; *Titus Quinctius Atta*); fragmenty za: *Fabula togata. I Frammenti*, I: *Titinio e Atta*, a cura di T. Guardi, Milano 1985, s. 89–100

AUGUSTYN z Hippony (354–430 n.e.; *Aurelius Augustinus Hipponensis*)

Epist. – *Epistulae* (Listy)

AV – *Appendix Vergiliana* (I w. n.e.; Dodatek Wergiliuszowy)

Mor. – *Moretum* (Wiejskie śniadanie; właściwie: *moretum* to nazwa potrawy z sera, ziół i oliwy)

CELSUS (1. połowa I w. n.e.; *Aulus Cornelius Celsus*)

Medicin. – *De medicina libri octo* (O medycynie ksiąg VIII)

CYCERON (106–43 p.n.e.; *Marcus Tullius Cicero*)

Epistulae (Listy)

ad fam. – *ad familiares* (Listy do znajomych)

DIOGENES LAERTIOS (III/IV w. n.e.; *Diogenes Laertius*, Διογένης Λαέρτιος [*Dio-génes Laértios*])

De vitis et dogmatibus clarorum philosophorum (Żywoty i poglądy słynnych filozofów, Βίοι και γνώμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων [*Bioi kai gnómai tón en filosophía eudokimesánton*])

DIOSKORIDES Pedanios (ok. 40–90 n.e.; *Dioscorides Pedanius*, Διοσκοουρίδης Πεδάνιος [*Dioskurides Pedánios*])

Mat.med. – *De materia medica* (O materii leczniczej, Περί ὕλης ιατρικῆς [*Peri hyles iatrikēs*])

patrz Pseudo-Dioskorides

GALEN z Pergamonu (129–199 n.e.; *Claudius Galenus*, Κλαύδιος Γαληνός [*Klaú-dios Galenós*]); numeracja według tomów i stron wydania: Claudii Galeni *Opera omnia*, t. 1–20, editionem curavit C.G. Kühn, Lipsiae 1821–1833

Alim.facult. – *De alimentorum facultatibus* (O właściwościach pożywienia / pokarmów, Περί τροφῶν δυνάμεως [*Peri trofón dynámeos*]); t. 6, Lipsiae 1823, s. 453–748

Ling.Hipp. – *Linguarum seu dictionum exoletarum Hippocratis explicatio* (Wyjaśnienie terminów Hippokratesa, Τῶν Ἱπποκράτους γλώσσων ἐξηγήσις [*Tón Hippokrátus glósson ekségesis*]); t. 19, Lipsiae 1830, s. 62–157

Sanit.tuend. – *De sanitate tuenda libri sex* (O zachowaniu zdrowia ksiąg VI, Ὑγιεινῶν λόγοι ζ [*Hygieinón lógoi ζ*]); t. 6, Lipsiae 1823, s. 1–452

Simplic.medic. – *De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus libri undecim* (O właściwościach prostych leków ksiąg XI, Περί κράσεως και δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων [*Peri kráseos kai dynámeos tón haplón farmákon*]); t. 11, Lipsiae 1826, s. 379–892; t. 12, Lipsiae 1827, s. 1–377

GARGILIUSZ Marcellus, Kwintus (ok. 200–260 n.e.; *Quintus Gargilius Martialis*)

Curae boum (Troska o woły); wydanie: *Curae boum ex corpore Gargilii Martialis ap[ud] P[ubl]ii Vegeti Renati Digestorum artis mulomedicinae libri*, edidit E. Lommatzsch, Lipsiae 1903, s. 307–310; ¹przekład: I. Mikołajczyk, *Rzyska literatura agronomiczna*, Toruń 2004, s. 302–305

De pomis, seu Medicinae ex pomis (O owocach, czyli Lek z owoców); wydanie w: *Gargilii Martialis Quae supersunt, e codicibus Neapolitano et Vaticanis eruit A. Maius*, Lunaeburgi 1832, s. 20–28; przekład: I. Mikołajczyk, *Rzyska literatura agronomiczna*, Toruń 2004, s. 293–301

Hort. – *De hortis* (O ogrodach); przekład: I. Mikołajczyk, *Rzyska literatura agronomiczna*, Toruń 2004, s. 273–293

Med. – *Medicinae ex holeribus et pomis* (Lekarstwa z warzyw i owoców)

GEOPONIKI (X w. n.e.; Encyklopedia wiedzy rolniczej, Γεωπονικά [*Geoponiká*]; autorem być może *Cassianus Bassus*, VI/VII w. n.e.)

HA – *Historia Augusta* (koniec IV w.; Dzieje cesarzy rzymskich)

Alex. – *Alexander Severus Aelii Lampridii* (Aleksander Sewer)

Prob. – *Flavii Vopisci Syracusii Probus* (Probus)

¹ Podajemy tylko te wydania, z których zaczerpnięto cytaty wykorzystane w niniejszym opracowaniu.

- HERODOT z Halikarnassu (ok. 485–420 p.n.e.; *Herodotus Halicarnasseus*, Ἡρόδοτος Ἁλικαρνασσεύς [*Heródotos Halikarnasseús*])
Historiae (Dzieje, Ἱστορίαι [*Historíai*])
- HIERONIM ŚW. (ok. 340–420; *Sophronius Eusebius Hieronymus Stridonensis*)
Comm.Ezech. – *Commentariorum In Ezechielem Prophetam libri quatuordecim* (Komentarzy do Księgi proroka Ezechiela ksiąg 14); wydanie: Sancti Hieronymi Presbyteri *Opera exegetica. Commentarii in prophetas minores*, cura et studio M. Adriaen, Turnholti 1970 („Corpus Christianorum Series Latina” 76–76A)
- HORACY (65–8 p.n.e.; *Quintus Horatius Flaccus*)
Carm. – *Carmina* (Pieśni)
Epist. – *Epistulae* (Listy)
Sat. – *Sermones, Satirae* (Satyry, Gawędy)
- IZYDOR z Sewilli (ok. 560–570 – 636 n.e., *Isidorus Hispalensis*)
Etym. – *Etymologiarum sive originum libri XX* (Etymologii ksiąg 20)
- JAMBlich z Apamei (245–325 n.e.; *Iamblichus Chalcidensis*, Ἰάμβλιχος [*Iámblichos*])
V.Pyth. – *De vita Pythagorica / Vita Pythagorae* (Żywot Pitagorasa, Περί τοῦ Πυθαγορικοῦ βίου [*Peri tú Pythagorikú bíu*])
- KASJODOR (ok. 485–585 n.e.; *Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*)
Inst. – *Institutiones divinarum et saecularium litterarum* (Wskazania dotyczące nauk boskich i świeckich)
Var. – *Variarum libri XII* (Różnych urzędowych pism ksiąg dwanaście)
- KATON STARSZY (234–149 p.n.e.; *Marcus Porcius Cato*, zwany *Censor* albo *Maior*)
Agr. – *De agricultura* (O gospodarstwie wiejskim); przekład: Marek Porcjusz Katon, *O gospodarstwie rolnym*, z języka łacińskiego przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył I. Mikołajczyk, Toruń 2009
- KOLUMELLA (ok. 4–70 n.e.; *Lucius Iunius Moderatus Columella*)
Arb. – *De arboribus* (O drzewach)
Rust. – *De re rustica* (O gospodarstwie); przekład: Lucjusz Juniusz Moderatus Kolumella, *O rolnictwie*, t. I: *Księgi I–VI*, z języka łacińskiego przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył I. Mikołajczyk, Wrocław 1991 („Biblioteka Przekładów z Literatury Antycznej”, t. 28); t. II: *Księgi VII–XII, Księga „O drzewach”*, j.w., Toruń 1991 [wszkie cytaty z dzieła Kolumelli ujęte w cudzysłów podajemy za tym przekładem]
- LUKRECIUSZ (ok. 99–55 p.n.e.; *Titus Lucretius Carus*)
De rerum natura (O naturze wszechrzeczy)
- MAKROBIUSZ (IV/V w.; *Ambrosius Theodosius Macrobius*)
Sat. – *Saturnalia* (Rozmowy w okresie Saturnaliów)
- MARCELLUS z Burdigali / Empiryk (IV/V w. n.e.; *Marcellus Burdigalensis / Empiricus*)
Medicam. – *De medicamentis liber empiricus* (Traktat o lekarstwach oparty na doświadczeniu); wydanie: Marcellus Burdigalensis, *De medicamentis liber empiricus*, edidit G. Helmreich, Lipsiae 1889 („Bibliotheca Teubneriana”)
- MARCJALIS (ok. 40–104; *Marcus Valerius Martialis*)
Epigr. – *Epigrammaton libri* (Księgi epigramów)
- MATIUSZ, Gajusz (fl. I w. p.n.e.; *Gaius Matius Calvena*)
Cetarius / Cellarius (Rybak łowiący tuńczyki / Szafarz)
Cocus (Kucharz)
Salgamarius (Producent konserw)

- NEWIUSZ, Gnejusz (ok. 270–201 p.n.e.; *Gnaeus Nevius*); numeracja fragmentów za: *Poeti Latini Arcaici*, vol. 1: *Livio Andronico, Nevio, Ennio*, a cura di A. Traglia, Torino 1986, s. 196–210, 214–248 („Classici Latini” 37)
- PALLADIUSZ, Rutyliusz Taurus Emilianus (koniec IV w. lub 1. połowa V w. n.e.; *Rutilius Taurus Aemilianus Palladius*)
Op.agr. – *Opus agriculturae / De re rustica* (Traktat o rolnictwie); przekład: Rutyliusz Taurus Emilianus Palladiusz, *Traktat o rolnictwie*, z języka łacińskiego przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył I. Mikołajczyk, Toruń 1999
- PERSJUSZ (34–62 n.e.; *Aulus Persius Flaccus*)
Sat. – *Saturae* (Satyry)
- PETRONIUSZ Arbitr (ok. 27–66; *Gaius (?) Petronius Arbitr*)
Sat. – *Satyricon libri* (Satyryki)
- PLAUT (ok. 250–184 p.n.e.; *Titus Maccius Plautus*)
Asin. – *Asinaria* (Ośła komedia / Osły)
Men. – *Menaechmi* (Bracia / Dwaj Menechmowie)
Mil. – *Miles gloriosus* (Żołnierz samochwał)
Most. – *Mostellaria* (Strachy / Nawiedzony dom)
Poen. – *Poenulus* (Punijczyk / Człowiek z Kartaginy)
Pseud. – *Pseudolus* (Krętaćz / Krętas)
Truc. – *Truculentus* (Gbur / Dzikus)
- PLINIUSZ MŁODSZY (ok. 62–113; *Gaius Plinius Caecilius, Minor*)
Epist. – *Epistulae* (Listy)
- PLINIUSZ STARSZY (ok. 23–79 n.e.; *Gaius Plinius Secundus Maior*); wydanie: Pline l’Ancien, *Histoire naturelle*, livre I: *Vue d’ensemble des 36 livres*, texte établi, traduit et commenté par J. Beaujeu, introduction par A. Ernout, Paris 1951 (n° vol. dans la collection 134); livre II: *Cosmologie, astronomie et géologie*, par J. Beaujeu, 1951 (133); livre V, 1re partie: *Géographie: L’Afrique du Nord*, par J. Desanges, 1980 (245); livre VIII: *Des animaux terrestres*, par A. Ernout, 1952 (136); livre XII: *Des Arbres*, par A. Ernout, 1949 (127); livre XIII: *Des arbres exotiques*, par A. Ernout 1956 (149); livre XIV: *Des Arbres fruitiers: la vigne*, par J. André, 1958 (153); livre XV: *De la Nature des arbres fruitiers*, par J. André, 1960 (157); livre XVI: *Caractères des arbres sauvages*, par J. André, 1962 (171); livre XVII: *Caractères des arbres cultivés*, par J. André, 1964 (180); livre XVIII: *De l’Agriculture*, par H. Le Bonniec avec la collaboration de A. Le Boeuffle, 1972 (209); livre XIX: *Nature du lin et horticulture*, par J. André, 1964 (177); livre XX: *Remèdes tirés des plantes de jardins*, par J. André, 1965 (181); livre XXI: *Nature des fleurs et des guirlandes*, par J. André, 1969 (192); livre XXII: *Importance des plantes*, par J. André, 1970 (200); livre XXIII: *Remèdes tirés des arbres cultivés*, par J. André, 1971 (203); livre XXIV: *Remèdes tirés des arbres sauvages*, par J. André, 1972 (208); livre XXV: *Nature des plantes naissant spontanément et des plantes découvertes par les hommes*, par J. André, 1974 (214); livre XXVI: *Remèdes par espèces*, par A. Ernout et R. Pépin, 1958 (152); livre XXVII: *Remèdes par espèces*, par A. Ernout, 1959 (155); livre XXVIII: *Remèdes tirés des animaux*, par A. Ernout, 1962 (170); livre XXIX: *Remèdes tirés des animaux*, par A. Ernout, 1962 (169); livre XXXI: *Remèdes tirés des eaux*, par G. Serbat, 1972 (207); livre XXXII: *Remèdes tirés des animaux aquatiques*, par E. de Saint-Denis, 1966 (183); livre XXXIV: *Des Métaux et de la sculpture*, par H. Le Bonniec et H. Gallet de Santerre, 1953 (141); livre XXXV: *De la Peinture*, par J.-M. Croisille, 1985 (272) (2e tirage 2003; „Les Belles Lettres. Collection des Universités de France”); przekład: Pliniusz, *Historia naturalna* (wybór), przekład, komentarz i opracowanie wstępu I. i T. Zawadzcy, rozdz. VI „Pliniusz w Europie” L. Hajdukiewicz, Wrocław 1961 („Biblioteka Narodowa”, Seria II, nr 128; reprint: t. 1–2, Wrocław 2004 – „Arcydziela Kultury Antycznej”)
- NH – *Naturalis historia* (Historia naturalna)
 patrz Pseudo-Pliniusz

- PLUTARCH z Cheronei (ok. 50–120 n.e.; *Plutarchus*, Πλούταρχος [*Plútarchos*])
Vitae parallelae (Żywyty równoległe, Βίοι παράλληλοι [*Bioi parállēloi*])
Cat.Ma. – *Cato Maior* (Katon Starszy, Μάρκος Κάτων [*Márkos Kátōn*])
Sul. – *Sulla* (Sulla, Σύλλας [*Sýllas*]); przekład: Plutarch, *Cztery żywoty*, tłumaczenie
M. Brożek, Warszawa 1954 (2003), s. 58–103
- PRUDENCJUSZ (348 – po 405 lub może w 413; *Aurelius Prudentius Clemens*)
Cath. – *Cathemerinon liber* (Księga hymnów codziennych)
- PSEUDO-DIOSKORIDES (przed VI w. n.e.; *Dioscorides*, Διοσκοουρίδης [*Dioskurides*])
Herb.fem. – *De herbis femininis* (O ziołach kobiecych); wydanie: Pseudo-Dioscorides *De herbis femininis*, edidit H.F. Kästner, „Hermes” 31(1896), s. 579–636; *Addendum ad Pseudo-Dioscorides*, „De herbis femininis” 31(1896), s. 578, 32(1897), s. 160
- PSEUDO-PLINIUSZ (2. połowa VI w. n.e.; *Plinius*)
Medicina Plinii (Medycyna); wydanie: *Medicina Plinii Secundi, quae fertur, una cum Gargilii Martialis Medicina, nunc primum edita a V. Rose*, Leipzig 1875, s. 129–208 („Bibliotheca Teubneriana”)
- SENEKA MŁODSZY / FILOZOF (ok. 4 p.n.e. – 65 n.e.; *Lucius Annaeus Seneca Minor* / *Philosophus*)
Epist. – *Epistulae morales ad Lucilium* (Listy moralne do Lucyliusza)
- SERWIUSZ (koniec IV w.; *Servius Maurus Honoratus*)
in Georg. – *In Vergilii „Georgicon” commentarius* (Komentarz do *Georgik* Wergiliusza)
- SKRYBONIUSZ LARGUS (ok. 1–50 n.e.; *Scribonius Largus*)
Comp.med. – *De compositione medicamentorum* (O sporządzaniu leków)
- STRABON (ok. 64 p.n.e. – po 21 n.e.; *Strabo*, Στράβων [*Strábon*])
Geographia (Geografia, Γεωγραφικά [*Geografiká*])
- SWETONIUSZ (ur. ok. 69; *Gaius Suetonius Tranquillus*)
Nero – *Neron*
- WARRON, Marek Terencjusz z Reate (116–27 p.n.e.; *Marcus Terentius Varro*)
Ling. – *De lingua Latina* (O języku łacińskim); wydanie: Varro, *On the Latin Language*, with an English translation by R.G. Kent, vol. 1–2, Cambridge 1958 („The Loeb Classical Library”)
Rust. – *De re rustica* (O gospodarstwie wiejskim); przekład: Marek Terencjusz Warron, *O gospodarstwie rolnym*, z języka łacińskiego przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył I. Mikołajczyk, Wrocław 1991 („Biblioteka Przekładów z Literatury Antycznej”, t. 27)
Sat. – *Saturae Menippeae* (Satyry menippejskie); wydanie: Varronis *Menippearum reliquiae*, [w:] Petronii *Satirae et Liber Priapeorum, Adiectae sunt Varronis et Senecae satirae similesque reliquiae*, edidit F. Buecheler, Berolini 1882, s. 161–224
- WARRON ATACYŃSKI, Publiusz Terencjusz (ok. 82–35 p.n.e.; *Publius Terentius Varro Atacinus*); numeracja fragmentów za: *Fragmenta poetarum Latinorum epicorum et lyricorum praeter Ennium et Lucilium*, edidit C. Buechner, Leipzig 1982, s. 121–129
Chorogr. – *Chorographia* (Opis krajów)
- WERGILIUSZ (70–19 p.n.e.; *Publius Vergilius Maro*)
Ecl. – *Eclogae* (*Bucolica*, Eklogi / Bukoliki)
Georg. – *Georgica* (Georgiki)

Inne

<...> – edytorka tekstu będącego podstawą przekładu podejrzewa w tym miejscu lakunę (łac. *lacuna* – ‘dziura’), czyli ubytek, jaki powstał w dziele Gargiliusza w trakcie powielania kolejnych kopii

ad loc. – *ad locum* (dotyczący tego miejsca)

Brill's New Pauly – *Brill's Encyclopaedia of the Ancient World New Pauly*, edited by H. Cancik, H. Schneider, t. 1–15, Leiden–Boston 2002–2010, [t.16:]

Index, lists and tables, tamże 2010

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin 1863–

fl. – *floruit*, tj. ‘osiągnął *akmé*’ (szczyt twórczości bądź działalności, który według starożytnych przypadał na ok. 40 rok życia)

loc. cit. – *loco citato* (w miejscu cytowanym)

PL – *Patrologiae cursus completus, seu bibliotheca universalis... omnium ss. Patrum scriptorumque ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum.*

Series Latina, ed. J.P. Migne, Paris 1857–1866

var. – *varietas* (odmiana)

KWINTUS GARGILIUSZ MARCJALIS – ŻOŁNIERZ, PISARZ I OGRODNIK

Losy autora

W chwili, gdy twórca *Georgik* opuszczał koryckiego starca wśród jego kwiatów, owoców i pszczół, żałując, że nie może poświęcić więcej uwagi sztuce uprawiania ogrodów oraz zapowiadając nadejście innych jej piewców, nie mógł przewidzieć, iż po wielu wiekach jego wnikliwy czytelnik, gramatyk Serwiusz, stwierdzi, że Mantuańczyk miał na myśli Gargiliusza Marcjalisa.¹ Przekonanie, iż to, co praktyczne, jest zarazem piękne, kazało Warronowi podziwiać posadzone w ukośną szachownicę drzewka tworzące *arbustum*, a Serwiusza poprowadziło do uznania, że kontynuatorem dzieła Wergiliusza był nie poeta zachwycony urokiem lilii i maków, ale twardo stąpający po ziemi, pragmatyczny autor spisanych prozą traktatów o uprawie, właściwościach i wykorzystaniu w celach leczniczych warzyw, ziół i owocowych drzew.² Mnichom, których zgromadził w założonym przez siebie klasztorze o jakże wymownej nazwie *Vivarium* ('przestrzeń przyjazna dla życia / przestrzeń chroniąca życie / przestrzeń wydzielona dla życia na ogarniętym przez nienawiść i zniszczenie świecie'),³

¹ Por. Wergiliusz (*Georg.* 4,116–148); Serwiusz (*in Georg.* 4,148). Ów „starzec z Korikum” (*Corycius senex*), miasta w Cylicji, to człowiek przesiedlony do Kalabrii po pokonaniu piratów przez Pompejusza; niegdysiejsi rozbójnicy osadzeni na roli wkrótce stali się słynni ze swoich ogrodniczych umiejętności.

² Por. Warron (*Rust.* 1,2,7). Zob. także Christmann (2004: 700).

³ *Vivarium* to przede wszystkim zamknięte miejsce przeznaczone do hodowli zwierząt, zwierzyniec, także sadzawka. Kasjodor założył swój klasztor (*Monasterium Vivariense*) ok. 555 r. w odziedziczonej po przodkach posiadłości w *Scyllacium* (dziś: Squillace) w Kalabrii. Woda przepływającej opodal rzeki Pelleny poruszała młyny, nawadniała ogrody i winnice, a także napełniała liczne sadzawki (*vivaria*);

Kasjodor wskazał drogi wiodące do Królestwa Niebieskiego przez uczone zwoje oraz pracę w ogrodzie. Braciom, których serc nie rozpałało szlachetne pragnienie studiowania ludzkich i boskich nauk, polecił bowiem uprawiać ziemię i chlubić się obfitością zebranych owoców. Świadom, iż także oni będą potrzebować pomocy uczonych pisarzy, zaopatrzył klasztorną bibliotekę w dzieła Gargiliusza Marcjalisa, ponieważ ten –

[...] przepięknie napisał o ogrodach, dokładnie opowiedział o pokarmach, które przyrządzamy z warzyw, a także o ich właściwościach, tak że dzięki lekturze jego pism każdy może z Bożą pomocą zarówno zaspokoić głód, jak też zażegnać chorobę.⁴

Rzymska kolonia Auzja (łac. *Auzia*, franc. Aumale; dziś: Sour El-Ghozlane w Algierii, 150 km na południowy wschód od Algieru, czyli starożytnego *Icosium*), małe, zaciszne miasteczko, którego okna spoglądają na śnieżnobiałe grzbiety górskiego pasma Dżurdzury – właśnie tutaj około 200 r. przyszedł na świat Kwintus Gargiliusz Marcjalis (*Quintus Gargilius Martialis*). Jego matka Julia Prima oraz ojciec Kwintus Gargiliusz Marcjalis, syn Kwintusa, byli szanowanymi obywatelami ojczystego miasta. Z napisu na znalezionej w pobliskim Souk El-Khemis tablicy (*CIL VIII 20751*), którą kazał wykonać dla upamiętnienia wyjątkowych rodziców wdzięczny syn, dowiadujemy się, iż Gargiliusz Marcjalis senior odbył służbę wojskową oraz zrobił wspaniałą karierę urzędniczą. Prowadził sprawy finansowe Auzji najpierw jako wypłacający należności z miejskiej kasy *dispunctor*, następnie jako odpowiedzialny za majątek miasta *curator*; pełnił także obowiązki rzecznika (*patronus*) kolonii oraz piastował niezwykle prestiżową godność wieczystego kapłana kultu cesarskiego (*flamen perpetuus*).

Dat śmierci rodziców Gargiliusza nie znamy, jednak w chwili wykonania wspomnianego napisu ich syn był już rzecznikiem kolonii, ekwitą, a także ubiegał się o przyznanie ekwickich funkcji oficerskich (*militiae petitor*). Jego starania zostały uwieńczone powodzeniem. Dzięki inskrypcji (*CIL VIII 9047*), znajdującej się na tablicy honoryfikacyjnej pisarza, a przechowywanej – podobnie jak ta powyższa – w Muzeum Archeologicznym w Sour-El Ghozlane,

por. Kasjodor (*Var.* 12,15). Jak się wydaje, właśnie owym sadzawkom klasztor mógł zawdzięczać swoją nazwę. Pamiętając jednak o jej pochodzeniu od przymiotnika *vivus* ('żywy') oraz mając na uwadze niezwykle rolę klasztoru Kasjodora w dziejach europejskiej kultury, pozwalam sobie w ten sposób nazwę tę interpretować.

⁴ Por. Kasjodor (*Inst.* 1,28,5–6). O ile nie zaznaczono inaczej, wszystkie przekłady są autorstwa tłumaczki, Tatiany Krynickiej.

możemy odtworzyć przebieg jego służby. Autor napisu podaje do wiadomości, że Gargiliusz Marcjalis junior kolejno piastował stanowiska prefekta pierwszej kohorty Asturów (*Cohors I Asturum Equitata*) prowincji Brytanii,⁵ trybuna kohorty Hiszpanów prowincji Mauretanii Cezarejskiej (*Cohors I [Flavia?] Hispanorum*),⁶ a także dowódcy stacjonujących w Auzji kohorty wyborowych piechurów (*Cohors singularium*) oraz oddziału wydzielonego mauretańskich jeźdźców (*Vexillatio equitum Maurorum*).⁷ Ponadto był dekurionem w ojczystej Auzji i pobliskich Rusguniach (dziś: Tametfoust), a także rzecznikiem ojczystej prowincji.

W połowie III w. w Mauretanii wybuchły pierwsze spośród mających trwać przez około 50 lat krwawych powstań górskich plemion, które prowadziły koczowniczy tryb życia i nie chciały podporządkować się rozporządzeniom rzymskiej administracji, usiłującej zmusić je do osiedlania się na wyznaczonych terenach.⁸ Otoczona górami Auzja stała się jednym z najbardziej gorących punktów na mapie rzymskiej Afryki.⁹ Autor cytowanej inskrypcji wspomina, że dzięki męstwu i czujności Gargiliusza został ujęty i stracony wraz ze swymi towarzyszami jeden z powstańczych przywódców – Faraksenus. Jednak los nie zawsze sprzyjał doświadczonemu żołnierzowi: Gargiliusz zginął w zasadzce zastawionej przez wojowników groźnego berberskiego plemienia Bawarów (*Bavares*). W chwili śmierci liczył około 60 lat, bowiem na wyżej wspomnianej tablicy, którą wdzięczna rada miasta ufundowała przez wzgląd na niezwykłą miłość zmarłego do współobywateli oraz wyjątkowe oddanie ojczyźnie, widnieje data jej wystawienia – 25 III 260 r.

Literacka twórczość Gargiliusza

Zdolny dowódca, zasłużony dla miasta i prowincji urzędnik, Gargiliusz – jak tyłu innych przedstawicieli starożytnych elit – spędzał wolne od obowiązków chwile „wśród tabliczek do pisania i książek”.¹⁰ Eliusz Lamprydus (*HAALex.* 37,9) wspomina o nieznanym piśmie, w którym opowiedział on o sposobach odżywiania się Aleksandra Sewera. Kiedy Flawiusz Wopiskus (*HAProb.* 2,6–7) przystępuje do

⁵ Jednostka stacjonowała w Brytanii, w pobliżu Muru Hadriana; por. Roldán Hervás (1974: 137–138).

⁶ Por. Cagnat (1913: 244).

⁷ Por. Cagnat (1913: 63, 248–249), Camps (1990), Krynicka (2015: 190–197).

⁸ Zob. Diligenskij (1961: 11–13), Kolendo (1962: 56–63).

⁹ Zob. Kotula (1972: 190–191), Cagnat (1913: 62–64).

¹⁰ Por. Pliniusz Młodszy (*Epist.* 9,6,1): „omne [...] tempus inter pugillares ac libellos iucundissima quiete transmissi”.

relacjonowania życia cesarza Probusa, obiecuje czytelnikowi, iż będzie naśladował pisarzy, którzy uwiecznili pamięć wielkich władców, dbając nie tyle o piękno wymowy, co o prawdę, a zalicza do nich m.in. Swetoniusza, Juliusza Kapitolina, Eliusza Lamprydysza oraz Gargiliusza Marcjalisa. Wymienienie naszego pisarza wśród znanych historyków pozwala przypuszczać, iż owo zaginione pismo dotyczyć mogło nie tylko diety, ale również innych kwestii poruszanych przez autorów *Żywotów* oraz *Dziejów cesarzy rzymskich*, a więc: genealogii Aleksandra Sewera, jego politycznych dokonań, wykształcenia, duchowej i fizycznej charakterystyki, okoliczności śmierci itp.¹¹

Poza zaginionym żywotem władcy Gargiliusz tworzył pisma agronomiczne i medyczno-dietetyczne. Współcześnie za autentyczne uznajemy: traktat *O ogrodach (De hortis)*,¹² którego fragmenty ocalili twórcy średniowiecznych epitom oraz chętnie cytujący Gargiliusza autorzy dzieł poświęconych rolnictwu, przede wszystkim Rutyliusz Taurus Emilianus Palladiusz (IV w.)¹³ oraz ‘Ibn ‘Al-‘Awwâm (XII w.),¹⁴ a także zachowany niemal w całości traktat *Lekarstwa z warzyw i owoców (Medicinae ex holeribus et pomis)*. Co do Gargiliuszowego autorstwa pisma *Troska o woły (Curae boum)* oraz przypisywanego Pseudo-Dioskoridesowi traktatu *O kobiecych ziołach (De herbis femininis)*, a także fragmentów poświęconych leczniczym właściwościom ziół i owoców (*De pomis, seu Medicinae ex pomis*)¹⁵ zdania badaczy pozostają niezmiennie podzielone.¹⁶

¹¹ Zob. Lewandowski (2007: 399).

¹² Fragmenty wydali: Condorelli oraz Mazzini (zob. „Bibliografia”, s. 30, 31), który dzięki treści fragmentów i świadectwu Kasjodora zaproponował przyjmowany obecnie tytuł. Tłumaczenia polskiego na podstawie edycji Condorellego dokonał Ireneusz Mikołajczyk (2004: 273–293).

¹³ Pisma Gargiliusza stanowią drugie co do częstotliwości cytowania źródło Palladiusza, po traktatach Kolumelli (23 imienne cytowania). Autor *Uprawy roli (Opus agriculturae)* imiennie cytuje Gargiliusza 15 razy, Magona – 2 razy, Demokryta, Apulejusza, Arystotelesa i Wergiliusza – jednokrotnie; ponadto wielokrotnie wykorzystuje informacje z jego pism, nie wymieniając autora. Por. Mikołajczyk (1999: XXII–XXIV), Condorelli (1977: XXII).

¹⁴ Był on właścicielem posiadłości ziemskiej w okolicach Sewilli. Na podstawie własnego doświadczenia rolniczego oraz lektury pism autorów starożytnych, m.in. Gargiliusza, pisarzy bizantyńskich i arabskich ułożył najwybitniejszy w piśmiennictwie arabskim traktat o rolnictwie zatytułowany *Księga o rolnictwie (Kitāb al-filāha)*. Rękopis odkryto w XVIII w. w bibliotece klasztoru Escorial (Biblioteca Real del Monasterio de San Lorenzo de Escorial). Cytaty z pism Gargiliusza zlokalizowane w dziele arabskiego pisarza – przekład na francuski: Clément-Mullet (1864–1867) – gromadzi w swoim wydaniu Brigitte Maire (2001: 196–199).

¹⁵ Zob. „Wykaz skrótów”, s.v. ‘Gargiliusz’ oraz ‘Pseudo-Dioskorides’, s. 6, 9.

¹⁶ Zob. Maire (2001: V–XIX), Mazzini (1977: 107–111).

Gargiliusz ogrodnik

Tematyka pism Gargiliusza, znawstwo, z jakim pisze o uprawie warzyw, ziół i owoców, pozwalają przypuszczać, że był – podobnie jak większość zamożnych mieszkańców północnoafrykańskich miast jego czasów¹⁷ – właścicielem posiadłości ziemskiej. Szczególnie chętnie gospodarował w ogrodzie: przysypywał korzenie granatowców mieszanką kredy, gliny i gipsu, by rodziły owoce o białych ziarnach, przygotowywał do sadzenia pestki brzoskwini, okopywał, pielął, nawoził, szczepił (*Hort.* 3; 6; 10).¹⁸ Cieszył oczy dużymi, podługnymi i małymi, okrągłymi śliwkami (*Med.* 46,7), a podniebienie – melonem oraz rozkosznym w smaku arbuzem (*Med.* 15,1); delectował się orzeźwiającą wonią mięty (*Med.* 24,2). Z warzyw, ziół, orzechów i owoców przyrządzał mieszanki oraz napoje, którymi kurował się sam i leczył domowników (*Med.* 2,11; 32,8; 53,16). Nieprzerwanie dokształcał się, czytając m.in. Kolumellę, Pliniusza Starszego, Dioskoridesa i Galena.¹⁹ Zdrowie żony uratował, stosując *diaamygdalon picron* – lekarstwo z gorzkich migdałów, którego wynalezienie przypisywał Dioskoridesowi (*Med.* 53,13–16).

Nie stronił od ludzi: chętnie wysłuchiwał opinii doświadczonych gospodarzy, interesował się medycyną ludową. Wiedzę zdobytą dzięki własnej praktyce, wymianie poglądów z biegłymi w rolnictwie i ziołolecznictwie oraz lekturze dzielił się z otoczeniem.²⁰ Po pracowitym dniu, wypełnionym sprawami miasta, żołnierzy i majątku, przychodził czas na wieczorne rozmowy, a potem w gabinecie Gargiliusza do późna paliła się lampka: tak powstawał traktat o *Lekarstwach z warzyw i owoców*, którego pierwszy polski przekład proponujemy czytelnikowi.

Charakterystyka traktatu Gargiliusza

Dokładny czas powstania pisma *Medicinae ex holeribus et pomis* jest nieznany. Stanowi ono praktyczny poradnik o możliwościach leczenia oraz profilaktyce różnych schorzeń z wykorzystaniem roślin uprawnych: warzyw, ziół, owoców i orzechów. Autor traktatu nawiązuje do tradycji piśmiennictwa agronomicznego, zielarskiego, medycznego i dietetycznego, aczkolwiek w sensie ścisłym *Lekarstwa*

¹⁷ Zob. Diligenski (1961: 57–58), Kotula (1972: 339, 363–366).

¹⁸ Być może nie wykonywał wszystkich prac opisanych w pisemku *O ogrodach* własnoręcznie, ale na pewno przyglądał im się z bliska, gdyż dokładnie wiedział, jak powinny przebiegać.

¹⁹ Zob. Mazzini (1978: 34–44).

²⁰ Zob. Maire (2001: XLVI–XLIX).

nie przynależą do żadnego z tych nurtów. Badacz rzymskiej literatury rolniczej na próżno będzie szukał tu zaleceń dotyczących zabiegów agrotechnicznych. Czytelnik, który zna greckie i łacińskie zielniki, niewątpliwie zwróci uwagę na fakt, że u Gargiliusza nie spotykamy charakterystycznych dla tego gatunku list synonimicznych nazw roślin, opisów ich budowy i habitatu.²¹ Znaczący starożytny lekarz nie znajdzie w dziełku systematycznego wykładu o naturze i budowie ludzkiego ciała ani spekulacji o przyczynach chorób i drogach do przywrócenia zdrowia.²² Miłośnikowi pism dietetycznych Gargiliusz nie dostarczy wyczerpującego omówienia właściwości roślin, dzięki którym znajdują one zastosowanie w lecznictwie.²³

Wszystkie owe pominięcia stają się jednak całkowicie zrozumiałe, jeśli weźmiemy pod uwagę, że autor:

1) zawarł dokładny opis uprawy roślin, które przedstawia, w traktacie *O ogrodach*, co sprawiło, iż oba pisma się uzupełniały i dzięki temu dostarczały – m.in. mnichom Kasjodora – wskazówek dotyczących postępowania z rośliną od chwili jej zasadzenia aż do spożycia owoców w postaci zdrowego pokarmu bądź przygotowanego z nich lekarstwa;²⁴

2) omawiał rośliny powszechnie znane, łatwe do identyfikacji: aby je znaleźć, czytelnik udawał się po prostu do własnego ogrodu czy też na targ, nie musiał natomiast wyszukiwać ich w miejscach górzystych, nieuprząwnych, kamienistych, piaszczystych, wilgotnych czy zacienionych, w pobliżu dróg, na murach lub na cmentarzach,²⁵ które przemierzał w poszukiwaniu dziko rosnących roślin lekarskich użytkownik zielnika – herborysta;

3) nie kierował traktatu do lekarzy ani do studentów jednej z założonych przez Aleksandra Sewera szkół lekarskich, jak proponuje Innocenzo Mazzini;²⁶ dowodzi tego treść utworu: udzielił jedynie wskazówek dotyczących leczenia chorób stosunkowo łatwych do zdiagnozowania i opanowania; zalecał tylko leki wypróbowane, powszechnie dostępne z racji wykorzystywanych do

²¹ Zob. Riddle (2011: 25).

²² Zob. Abramowiczówna (1983: 7–12).

²³ Zob. Riddle (1984: 414).

²⁴ Należy jednak zaznaczyć, że – o ile możemy wnioskować na podstawie zachowanych fragmentów – traktat *O ogrodach* (*Hort.* 5,14) również zawierał informacje o wykorzystaniu prezentowanych roślin do leczenia chorób.

²⁵ Por. Pseudo-Dioskorides (*Herb.fem.* 1,2): *locis montanosis*, (4,4; 19, 5): *locis lapidosus et arenosis*, (31,1): *in locis humidis*, (40,3): *in petris humidis*, (46,6): *in locis umbrosis*, (19,6): *iuxta viam*, (11,4): *in maceris*, (32,1–2): *in parietibus et petris et locis montuosus et umbrosis et in sepulcris*.

²⁶ Por. Mazzini (1982–1984: 83), [za:] Maire (2001: LVI).

ich przyrządzania roślinnych surowców, których stosowaniu nie towarzyszą groźne skutki uboczne; podawał przepisy ogólnie znanych mieszanek leczniczych, dzięki czemu niekiedy całkowicie pomijał kwestię dozowania składników.

Kim był wyobrażony przez naszego autora czytelnik? Jego imię nie pada w żadnym z rozdziałów pisma. Wydaje się, że Gargiliusz – zaradny gospodarz i troskliwy *pater familias* – pragnął podzielić się doświadczeniem uprawy rosnących w jego ogrodzie roślin (*O ogrodach*) oraz ich skutecznego wykorzystania przy zapobieganiu chorobom (*Lekarstwa*) ze swoim otoczeniem, z ludźmi, wśród których byli tacy jak on ojcowie rodzin, ziemscy właściciele, emerytowani żołnierze, amatorzy medycyny domowej – osoby wystarczająco inteligentne i wykształcone, by docenić jego odczytanie, znajomość greki, urozmaicenie i piękno stylu, o które tak bardzo zabiegał.

Treść i kompozycja

Rzymianie obejmowali nazwą *hortus* miejsce, w którym uprawiano zarówno drzewa owocowe, jak też warzywa, czyli nasze sad i warzywniak. Zresztą podróżnicy przybywający na żyzną, hojnie nasłonecznioną północnoafrykańską ziemię również dzisiaj podziwiają trzykondygnacyjne, jak chciałoby się powiedzieć, ogrody, w których pod wysokimi daktylowymi palmami rosną drzewa owocowe, a w ich cieniu uprawia się warzywa.²⁷ Do takiego ogrodu zaprasza nas autor *Lekarstw*.

Traktat składa się z dwóch części różnej długości. W pierwszej (rozdziały 1–39; 651 linijek w wydaniu będącym podstawą przekładu) poznajemy warzywa i zioła przyprawowe, w drugiej (40–60; 395 linijek) – drzewa wydające owoce i orzechy. Zauważmy, że wprowadzenie dalszego podziału (na warzywa i zioła oraz drzewa owocowe i drzewa orzechowe) jest niemożliwe, ponieważ Gargiliusz omawia rośliny pierwszej grupy obok siebie, a drzewa rodzące orzechy – w sąsiadujących ze sobą rozdziałach (53–58), które poprzedzają i po których następują te poświęcone drzewom owocowym (40–52 i 59–60). Z wyjątkiem rozdziału 15, w którym autor zajmuje się melonem (15,1–2) i arbuzem (15,3–9), poszczególne rozdziały poświęcone są pojedynczym roślinom.²⁸ W najdłuższym rozdziale (30) opisuje kapustę, w najkrótszym (55) – pistację.

²⁷ Zob. Grzędziński (1960: 67–68).

²⁸ W rozdziale 44. pisarz mówi o brzoskwini i moreli (44,2–5), jednak tę drugą postrzega jako odmianę tej pierwszej.

Prezentację autor w większości przypadków²⁹ rozpoczyna od podania takich właściwości roślin, dzięki którym pomagają one przywrócić utraconą równowagę, stanowiącą o zdrowiu człowieka.³⁰ Rośliny zatem chłodzą (np. *Med.* 4,1; 11,1; 59,1), rozgrzewają (np. 1,1; 2,1; 20,1; 28,1), suszą (np. 25,1) lub nawilżają (np. 6,1–2; 7,1). Obok charakterystyk związanych z czterema pierwszymi zasadami (zimno, ciepło, suchość, wilgoć), żywiołami współtworzącymi wszechświat (wilgotne i ciepłe POWIETRZE, ciepły i suchy OGIEŃ, sucha i zimna ZIEMIA, zimna i wilgotna WODA) oraz humorami ludzkiego ciała (ciepła i sucha ŻÓŁĆ, zimna i wilgotna FLEGMA, zimna i sucha CZARNA ŻÓŁĆ, ciepła i wilgotna KREW),³¹ Gargiliusz wymienia inne jakości i działania roślin. Warzywa, zioła, orzechy i owoce różnią się smakiem (np. *Med.* 9,1; 17,1; 41,2–6; 42,2; 47,4; 48,2), są (lub nie są) pożywne (np. 41,7; 56,1; 58,1), dobrze (lub źle) wpływają na żołądek (np. 16,1; 22,2; 43,1; 44,1), ściągają (tj. powstrzymują trawienie) lub rozwalniają (np. 5,1; 12,1; 31,1; 46,5) oraz wywołują pragnienie (np. 27,1; 53,5). Gorczyca rozgrzewa, rozrzedza zawartość przewodu pokarmowego i ściąga (*Med.* 29,2); ruta jest niezwykle zdrowa (3,1); czosnek ma silne działanie (18,1); cała moc marchwi tkwi w jej korzeniu i nasionach (33,1).

Po wymienieniu właściwości konkretnej rośliny pisarz omawia jej zastosowanie w leczeniu i profilaktyce chorób lub w charakterze afrodyzjaku (*Med.* 1,10; 5,7; 14,2; 20,2; 21,7; 31,10; 33,7; 35,5; 53,3; 58,5) czy antidotum (np. 2,5; 3,6–7; 13,7; 32,6; 33,9), a także w kosmetyce (14,6. 9; 15,8–9; 27,6; 52,13; 54,7). W przypadku 11 roślin podaje przepisy na przyrządzenie z nich leczniczej mieszanki (*Med.* 2,7–10; 3,2–5. 7; 23,3–7; 30,25–30; 39,8–14; 41,24–27. 28–33; 42,11–15; 45,8–11; 53,13–15; 57,3–4. 5–8; 58,3–4).

Wstęp i zakończenie traktatu zaginęły lub w ogóle nie powstały. W niektórych manuskryptach dziełko Gargiliusza było przekazywane jako 4. księga przypisywanej nieznanemu skądinąd Pseudo-Pliniuszowi *Medycyny (Medicina)* lub 3. księga pisma *Właściwości (Dynamidia)*,³² bądź zaczynało się *ex abrupto*, niepoprzedzone żadnym incipitem.³³ Obecny tytuł nadał mu Valentin Rose, który wydał

²⁹ Wyjątki stanowią rozdziały: 19, 21, 24, 26, 30, 51; początek rozdziału 10. nie zachował się.

³⁰ Posługuje się przy tym rzeczownikami: *virtus* (np. *Med.* 1,1), *vis* (np. 2,1), *potestas* (np. 4,1), *substantia* (np. 7,1), *natura* (np. 9,1) i *vigor* (np. 31,1).

³¹ O starożytnej lekarskiej teorii tetradowej (humoralnej / temperamentów) por. Bednarczyk (1999: 102–116, 124), Kowalski (2007: 192–195).

³² Anonimowy traktat w dwu księgach poświęcony był głównie właściwościom roślin, a także wpływowi, jaki wywierają na ludzki organizm klimat oraz wiatry; por. Maire (2001: XIII, przyp. 69).

³³ Zob. Maire (2001: XXI–XXV).

je w 1875 r. wraz ze wspomnianym dziełem Pseudo-Pliniusza (zob. „Bibliografia”, s. 28).

Wzorce i źródła Gargiliusza

Gargiliusz – oddany ojczyźnie obywatel, dzielny żołnierz, zaradny gospodarz, który ratuje domowników lekarswami własnoręcznie przyrządzonymi z orzechów rosnącego w jego ogrodzie migdałowca oraz krytykuje greckich medyków, a przy tym dobrze zna ich pisma – jawi się nam jako wcielenie ideału propagowanego przez Katona Starszego i kontynuator jego dzieła. W rozdziale poświęconym właściwościom leczniczym podziwianej przez autora *Gospodarstwa rolnego* kapusty Gargiliusz składa wyrazy szacunku obrońcy dawnej rzymskiej cnoty, która nie szukała pomocy u lekarzy (*Med.* 30,1–2).

Opisując zbawienną rolę zieleniny w leczeniu wszelkich chorób, Afrykańczyk sięga jednak nie po traktat Katona, którego najprawdopodobniej nie ma w swej bibliotece,³⁴ lecz po encyklopedię Pliniusza Starszego. Właśnie *Historia naturalna*, a dokładnie jej księgi 20. i 23., sytuują się na pierwszym miejscu wśród literackich źródeł autora *Lekarstw*. Encyklopedysta, który omawia właściwości i wykorzystanie w celach terapeutycznych warzyw (księga 20) i owoców (księga 23), poświęcając poszczególnym roślinom osobne rozdziały, dostarcza Gargiliuszowi przede wszystkim wzorców układu materiału. Ponadto kompilowane passusy *Historii naturalnej* tworzą w większości przypadków³⁵ podstawę relacji Gargiliusza, którą uzupełnia on wiadomościami pochodzącymi z pierwszych trzech ksiąg traktatu *O materii leczniczej* Dioskoridesa, traktujących o właściwościach leczniczych roślin oraz o mieszkankach ziołowych, a także informacjami z pism Galena. Dzieła innych greckich autorów, których cytuje imiennie, zna, jak się wydaje, jedynie pośrednio dzięki encyklopedii Pliniusza.³⁶

Izydor z Sewilli napisał, że kompilator łączy cudze słowa z własnymi niczym handlarz wonnościami, który uciera w moździerzu przemieszane ze sobą rozmaite składniki.³⁷ Podobnie postępuje Gargiliusz. W związku z tym poszukiwanie źródeł przekazywanych

³⁴ Gargiliusz przytacza poglądy Katona za Pliniuszem; np. Gargiliusz (*Med.* 20,6) = Katon (*Agr.* 157,7–8) = Pliniusz (*NH* 20,80).

³⁵ Z wyjątkiem rozdziału 40. (*O gruszcze*), w którym Gargiliusz wykorzystuje pisma Dioskoridesa i Galena, oraz rozdziałów skomponowanych na podstawie nieznanymi nam źródeł; por. Gargiliusz (*Med.* 23, 38, 42, 48, 59, 60).

³⁶ Zob. Maire (2001: XLVIII), Riddle (1984: 421).

³⁷ Zob. Izydor (*Etym.* 10,44): „Aliena dicta suis praemisces, sicut solent pigmentarii in pila diversa mixta contundere”.

przez niego wiadomości często staje się fascynującym równaniem z wieloma niewiadomymi. Skąd pochodzą zalecenia, których brak u dostarczającego mu informacji Pliniusza? Z własnego rozeznania pisarza? Z praktyki jego ziomków? Z nieznanego nam źródła pisanego? Dlaczego pomija milczeniem szczegóły, o których mówią inni? Czy dlatego, że jego doświadczenie (lub zdrowy rozsądek) podważa ich wiarygodność? Czy dlatego, że chce skrócić kompilowany tekst, opuszczając fakty w jego odczuciu powszechnie znane lub – kolejna możliwość – według niego nieistotne? Czy wreszcie dlatego, że zna tekst źródłowy w wersji, która owych szczegółów nie zawiera, innej niż ta, którą posiadamy obecnie? Gdy powołuje się na słowa poprzedników, a my nie znajdujemy ich w dostępnych przekazach, czyni to na skutek nieuwagi, gdyż cytuje źródło z pamięci, czy powiela błąd nieznanego nam autora-pośrednika, dzięki któremu zna interesujący go fragment? Korzysta z wadliwego tłumaczenia? Myli się, przekładając tekst samodzielnie? Sięga po niedokładną przeróbkę dzieła oryginalnego?

Zupełnie nie znamy źródeł wykorzystanych do skomponowania sześciu rozdziałów *Lekarstw*.³⁸ Czy ułożył je na podstawie lektury niezachowanych pism, czy też opierał się wyłącznie na własnym doświadczeniu i ludowej tradycji? Możemy snuć mniej lub bardziej prawdopodobne przypuszczenia, ale ostatecznie nie jesteśmy pewni proponowanych rozwiązań – jak zawsze, gdy mamy do czynienia z dziełem starożytnego kompilatora, którego biblioteka przepadła w odmętach wieków.³⁹

Gargiliusz jest praktykiem, któremu wiedza literacka pomaga w codziennym życiu, nie gabinetowym uczonym, który szuka w otaczającym go świecie odgłosów swoich lektur. Bardzo wiele mówi o nim pierwsze zdanie traktatu, kiedy powiada (*Med.* 1,1–2):

Na podstawie opinii wszystkich lekarzy wiadomo, że czarna rzodkiew ma działanie rozgrzewające, ale my mogliśmy osobiście przekonać się, że tak właśnie jest, dzięki jej stosowaniu.

O tym, że najbardziej godnym zaufania, a przy tym ratującym nas przed uleganiem złudnym przekonaniom nauczycielem jest doświadczenie, mówi również w traktacie *O ogrodach* (*Hort.* 6,16–17).⁴⁰ Gargiliusz nie przyjmuje na wiarę poglądów żadnych autorytetów, jego

³⁸ Por. wyżej, przyp. 35.

³⁹ O Gargiliuszowych sposobach kompilowania i jego stosunku do źródeł pisanych por. Maire (2002), Riddle (1984: 425–427).

⁴⁰ Por. także Gargiliusz (*Med.* 2,11; 6,10; 25,3; 32,8; 34,1; 53,16).

stosunek do autorów pism źródłowych jest zatem daleki od bezkrytycznej akceptacji. Dwukrotnie zauważa, iż poprzednicy niesłusznie oskarżają (*criminantur*) opisywane rośliny (*Med.* 5,11; 22,2). Broniąc przed bezpodstawnymi zarzutami rutę, powiada w twardej, żołnierskich słowach, że ci, którzy przypisują jej zgubne właściwości, wykazują się graniczącym z głupotą brakiem rozważli (*stultissime*), podczas gdy człowiek roztropny (*prudens*) i obeznany z ziołolecznictwem, doświadczony praktyk (*prudens*) wie, iż jest inaczej (*Med.* 3,15–16). Jak widzimy, negatywny osąd o poglądach innych autorów wydaje niezmiernie rzadko. Możemy się domyślać, iż po dogłębnym przemyśleniu treści wykorzystywanych przez siebie pism przeniósł z nich do swego dzieła nieomal wyłącznie te opinie i sądy, które zyskały jego aprobatę. Z reguły przytacza je bez jakiegokolwiek komentarza (np. *Med.* 5,10. 12; 6,2. 6. 11; 11,5; 18,10. 12. 14; 30,1), tylko raz podkreśliwszy (*Med.* 4,1), że Galen wypowiedział się o właściwościach kolendry z ogromnym znanstwem (*prudenterissime*).

Gargiliusz wnikliwie bada kwestie sporne. Zdarza się, że poprzestaje na przytoczeniu rozbieżnych zdań kilku autorów, nie orzekając, który z nich ma rację (*Med.* 27,1–7; 35,1–4). Włącza się w dyskusję i opowiada po stronie jednego z autorów tylko w rozdziale 46., gdy prezentuje właściwości lecznicze śliwek. Odwołuje się przy tym do doświadczenia, które rozstrzyga o trafności jednej z przytoczonych opinii; ponadto za pomocą pytania retorycznego niejako zachęca odbiorcę, by również ustosunkował się do poruszanego zagadnienia. Zatem – czytamy (*Med.* 46,5) – „czyż istnieje człowiek, który „nie wiedziałby, że rozgotowana w rodzynkowym winie lub w winie miodowym [suszona śliwka] wywołuje rozwolnienie?””. A skoro kogoś takiego nie ma, jak może mieć rację Dioskorides (*Mat.med.* 1,121), który mniema, że ugotowane suszone śliwki spowalniają trawienie? I właśnie dlatego, zdaniem Gargiliusza (*Med.* 46,3–5), Galen (*Simplic.med.* 12,32) słusznie twierdzi, że nie jest to prawdą.

Zauważmy, że łącząc wiadomości w odczuciu odbiorców znane i nieznanne, stare i nowe, sprawdzone oraz inspirujące do kolejnych doświadczeń, autor *Lekarstw* postępuje jak wytrawny dydaktyk. Potrafi przekonać czytelników, że ich wiedza o ziołolecznictwie jest wystarczająca, by mogli dyskutować z autorytetami w tej dziedzinie, co więcej, zachęca swoich odbiorców do sięgania po te prace, których lektura jawi się jako pożyteczna, a przy tym nieprzerastająca ich możliwości poznawczych. Z jednej strony pod strzechy afrykańskich ziomek wprowadza Pliniusza, Dioskoridesa i Galena oraz – pośrednio – autorów, z których oni korzystali, z drugiej zaś na szlachetnym, wiekowym drzewie wiedzy medyczno-dietetycznej

zaszczepia „ludowe”, często mające naturę magiczną, a zawsze wynikające z bezpośredniej obserwacji zalecenia ziołolecznicze.

Gargiliuszowy „usus scribendi”

W odróżnieniu od Pliniusza Starszego (*NH* 19,65. 67) ogrodnik Gargiliusz wie, że melon i arbuz nie są odmianami ogórka, toteż poświęca im osobne rozdziały (*Med.* 15 i 16), dokonując gruntownej reorganizacji materiału *Historii naturalnej*, której autor (*NH* 20,11–12) opisuje oba owoce na przemian, niczym różne odmiany tej samej rośliny. Pomija imiona autorów, na których powołuje się encyklopedysta; nie wspomina o licznych odmianach opisywanych w *Historii naturalnej* roślin; redukuje Pliniuszowe listy schorzeń, w których leczeniu są stosowane.⁴¹ Wprowadzone przez Gargiliusza zmiany dotyczą jednak – jak już wspominaliśmy – przede wszystkim nie treści, lecz formy. Zestawienie odpowiednich passusów pozwala dojść do wniosku, że Gargiliusz dokonuje licznych przeformułowań, m.in. zastępując użyte przez Pliniusza czasowniki i rzeczowniki ich zaczerpniętymi z łaciny potocznej formami złożonymi oraz zdrobnieniami,⁴² chętnie stosuje wyrazy i zwroty funkcjonujące w języku codziennym,⁴³ niekiedy też posługuje się przypadkami wbrew regułom klasycznej łaciny.⁴⁴

Przedsięwzięte przez autora „upotoczenie” języka wykorzystanych źródeł może – jak proponuje Brigitte Maire – służyć przybliżeniu książkowej wiedzy uczonych autorów czytelnikom *Lekarstw*.⁴⁵ Może też wynikać ze świadomego opowiedzenia się po stronie codziennej łaciny jako pełnowartościowego tworzywa technicznych tekstów. Tak czy inaczej, postępowanie Gargiliusza nie bierze się ze słabego wycucia języka, niskiej kultury czy braku dbałości o sztukę literacką. Pisarz posługuje się figurami i tropami,⁴⁶

⁴¹ Por. m.in. *Med.* 3 – *NH* 20,131–143; *Med.* 11 – *NH* 20,58–68.

⁴² Por. np.: *expellunt* (*Med.* 35,7) – *pellit* (*NH* 20,18), *conturbat* (*Med.* 9,2) – *turbat* (*NH* 20,252), *disrumpit* (*Med.* 13,2) – *rumpit* (*NH* 20,130), *papillam* (*Med.* 12,4) – *mammam* (*NH* 20,77), *masculos* (*Med.* 17,8) – *mares* (*NH* 20,263), *paniculas* (*Med.* 49, 7) – *panos* (*NH* 23,122).

⁴³ Por. np.: *manducantur* (*Med.* 27,8), *devoratum* (13,8), *gustarint* (33,6), *intellegi datum* (25,3), *intellegere datur* (28,6), *potui datum* (31,10), *inde quod* (4,1).

⁴⁴ Por. np.: „*plurimis annis* [w łacinie klasycznej: *plurimos annos*] *vitam* [...] *extendere*” (*Med.* 23,7), „*id temporis*” [w łacinie klasycznej: *eo tempore*] (39,4), „*in vitreo vaso* [w łacinie klasycznej: *in vitreum vasum*] *mittuntur*” (43,20), „*tantum* [w łacinie klasycznej: *tanto*] *minus*” (46,6).

⁴⁵ Zob. Maire (1999).

⁴⁶ M.in.: *litotes* (*non dubitanter* – *Med.* 4,1; *indubitata* – 7,3; *non dubie* – 34,3; *non inutiliter* – 20,8), pytanie retoryczne (1,3; 46,3–5); parafraza (*caloratum malum* zamiast *febris* – 2,3); aliteracja (1,8; 2,3; 20,6; 49,2); chiasm (1,8; 6,12).

obserwuje rytmiczne zakończenia zdań (klauzule),⁴⁷ skutecznie zabiega, by umilić lekturę traktatu poprzez urozmaicenie jego treści i języka.

Pamiętając, że *varietas delectat*, wprowadza dykteryjki o zwierzętach, które jako pierwsze doświadczyły na sobie działania roślin, w ten sposób pomagając odkryć je człowiekowi (*Med.* 3,6; 22,2; 25,2–3; 53,5), a także anegdoty o znajdujących się na ziołolecznictwie sławnych postaciach historycznych: Antiochu, Mithrydatesie i Neronie (*Med.* 39, 8–13; 3, 7; 21, 22). Tworzy wywody etymologiczne, które służą zilustrowaniu opisu właściwości roślin oraz ich budowy: rukola nadaje wyjątkowy smak przyprawom, dlatego greccy kucharze nazwali ją εὐζωμιον [*eúzomon*] (*Med.* 14,9; por. s. 61, przyp. 78); grecka nazwa malwy μαλάχη [*maláche*] nawiązuje do jej łagodzących i rozluźniających właściwości (*Med.* 5,1–2; por. s. 49, przyp. 28); nieszpuka zawdzięcza swą oboczną nazwę *tricocum* trzem pestkom, które kryją się w jej owocu (*Med.* 47,3).⁴⁸

Wszechobecna językowa *variatio*⁴⁹ polega na: gromadzeniu synonimicznych wyrazów i konstrukcji,⁵⁰ posługiwaniu się licznymi czasownikami złożonymi o wspólnym rdzeniu i mającymi to samo znaczenie, co czasownik, od którego zostały utworzone,⁵¹ stosowaniu

⁴⁷ Por. m.in.: (*Med.* 26,1–6) 1) *datum occurrit* (*cursus* [rytmiczne zakończenie zdania] *planus*), 2) *urinae medetur* (*cursus planus*), 3) *eodem modo sanat* (*cursus trispondaicus*), 4) *calculus pellit* (*cursus planus*), 5) *potione succurritur* (*cursus tardus*), 6) *membra diffundit* (*cursus planus*). Por. Mazzini (1978: 71–82).

⁴⁸ Etymologie Gargiliusza zostały opatrzone komentarzem w przypisach do tłumaczenia.

⁴⁹ Zob. Maire (1997; 2001: XXVII–XXX).

⁵⁰ Gargiliusz mówi o leczeniu, stosując łacińskie czasowniki: *sanare, mederi, compescere, emendare, mitigare, curare, medicari*; zaleca stosowanie napojów leczniczych za pomocą osobowych i bezosobowych form czasowników:

propinare, potare, bibere, haurire,

oraz konstrukcji:

potionem praesumere, ex aqua potum, in potione sumere, potandus offertur, potui offerre, potui dare, in potione dare, per hanc potionem dare, in potione permixtum, in potione miscere, in potionem perducere, in potione uti;

paszożyty określa słowami:

lumbrici, tineae, vermiculi, ventris animalia, intus animalia, animalia interaneis innata,

a ich tępienie opisuje czasownikami:

necare, extinguere, interimere, perimere, interficere;

choroba to:

causa, calamitas, vitium, querela;

różne określenia właściwości leczniczych zob. wyżej, przyp. 30.

⁵¹ Por. m.in.: *fundere* oraz *confundere, effundere, infundere* (*Med.* 8,1; 32,1; 18,8); *purgo* i *expurgo* (6,10; 41,27); *pello* i *expello* (20,4; 18,6); *coctus, decoctus, discoctus, incoctus* (7,4; 41,26; 38,3; 3,11); por. Mazzini (1977: 112–113).

technicznych terminów greckich obok ich łacińskich odpowiedników,⁵² przy czym niektóre z tych ostatnich Gargiliusz kreuje sam, transliterując lub tłumacząc słowa greckie.⁵³ Do wzbogacenia medycznej łaciny autor przyczynia się także poprzez tworzenie neologizmów, również na bazie wyrazów greckich.⁵⁴ Trzy ukute przez siebie w ten sposób słowa zaopatruje w łacińskie peryfrazy, które pełnią rolę dydaktyczną, ułatwiając zrozumienie nowych słów, jak też dekoracyjną, bo urozmaicają tekst oraz odsyłają czytelnika do tradycji greckiej medycyny.⁵⁵

Nasz autor jest bystrym, wnikliwym obserwatorem. Śluzowaty i gąbczasty, soczysty miąższ tykwy najwyraźniej kojarzy mu się z fakturą wilgotnego, a przy tym pozbawionego płynności kwaśnego mleka, gdyż – jego zdaniem (*Med.* 6,1) – przypomina „zsiadłą wodę” (*aquam coagulata*).⁵⁶ Wypowiada się w sposób barwny i obrazowy, ma bogatą wyobraźnię. Żołądek jawi mu się jako „naczynie wypełnione pływającymi w nim pokarmami” (*Med.* 44,7: [*persicum*] *cibis ceteris innatarit*);⁵⁷ dokonuje się w nim *concoctio* (‘trawienie’), dosłownie: ‘dokładne ugotowanie’ (od *concoquere*); „zaryglowana macica” ciężarnej kobiety „otwiera się” w czasie porodu (*Med.* 40,17: *uteri claustra reserari*); przeczyszczające buraczki dokonują „rozładunku brzucha” (*Med.* 10,4: *onera ventris exponit*); żółtaczkę, którą łacina nazywa „świętymi ogniami” (*ignes sacri*), „gasi” (*extinguit*) ruta utarta z octem, różanym olejkiem i bielą ołowianą (*Med.* 3,12); utrata przytomności jest niczym „zasłabnięcie duszy” (*Med.* 16,1: *anima linquitur*).⁵⁸

⁵² Por. m.in.: *favus – ceria* (*Med.* 15,7); *impetigines* (30,9; 44,12) – *lichenae* (13,10; 46,10); *pilula – catapotium* (30,25. 29); *flegma* (27,3; 52,9) – *pituita* (13,13; 23,6; 29,4); *stypiticus – constrictivus* (40,5).

⁵³ Por. m.in.: *catarrus* – obok *distillatio* (*Med.* 54,2. 5); *eustomachus* (43,1) – obok np. *stomacho accomodatus* (16,1), *stomacho utilis* (33,3), *stomacho salutaris* (27,5), *stomacho prodesse* (22,7), *stomacho succurrere* (29,5); *diureticus* (43,1) – obok np. *urinam citare* (23,6), *urinam ciere* (25,13), *urinam confundere* (8,1), *copiosam effundere urinam* (32,1), *urinam movere* (14,2), *urinam commovere* (51,2), *urinam purgare* (58,2), *facilem praestare urinam* (16,3), *urinam sollicitare* (32,10), *urinam impellere* (36,2), *difficultatibus urinae mederi* (26,2), *difficultates urinae resolvere* (39,5), *vesicam levare urina largiore* (48,7).

⁵⁴ Por.: *quassatura* (*Med.* 5,5), *conditura* (*Med.* 14,10 – *NH* 20,126: *in condiendis obsoniis*), *pustella* (*Med.* 11,6 – *NH* 20,66: *pusulae*), *alectorius* (*Med.* 30,25).

⁵⁵ Por. *Med.* 29,2: *thermanticus, leptynticus, epispasticus*.

⁵⁶ Gargiliusz odwołuje się tu wprawdzie do wypowiedzi dawnych lekarzy (*veteres medici*), ale takie skojarzenie znajdujemy tylko u niego.

⁵⁷ Por. Galen (*Alim.facult.* 6,592–593); *A Companion to Food in the Ancient World* (2015: 60).

⁵⁸ Por. Pliniusz Starszy (*NH* 20,12: *defectum animi*).

Dzięki zażyłości z naturą Gargiliusz potrafi wzbogacić przenieszone do swego dziełka wiadomości w barwy i znaczenia, których w jego źródłach brak. Malutkie kwiatki granatowca, zalecane przez Dioskoridesa (*Mat.med.* 1,110,3) w leczeniu oczu, stają się pod jego rylcem kwieciami zrywanym, „skoro tylko kielichy kwiatów granatu zaczynają się rozwijać” (*Med.* 41,14), a Pliniuszowa osa zmienia się w zwierzę, które „zajadłe atakuje, klując żądłem”.⁵⁹ Jest zafascynowany tajemniczymi siłami natury, ukrytymi m.in. w zwykłych, wykorzystywanych w codziennym żywieniu warzywach, ziołach czy owocach. Być może również dlatego tak chętnie omawia związane z ich leczniczą przydatnością praktyki magiczne.

Mimo wybitnie pokojowej tematyki *Lekarstw z warzyw i owoców* ich autor pozostaje żołnierzem. Stosowana przez niego bogata metaforyka wojskowa świadczy o tym, że postrzega chorobę jako przeciwnika, a leczenie – jako walkę mającą na celu jego pokonanie i rozbitcie. W starciu z dolegliwościami opisywane w traktacie rośliny stają się bronią lub dowodzą, ale najczęściej pełnią rolę żołnierzy. Wyruszając do walki z wężami, łasice „zbroją się” (*armantur*) poprzez spożywanie ruty (*Med.* 3,6); seler i gorczyca „wydają krwawieniom miesięcznym rozkaz” (*menstruis imperat*), by wystąpiły (*Med.* 2,2; 29,4);⁶⁰ kolendra „ściga” (*persequitur*) żyjątką mieszkającą w brzuchu, a pieprzycę je „wytraca” (*extinguit*) (*Med.* 4,4; 13,6); szczaw i szarłat „stawiają silny opór” (*resistit*) truciznom (*Med.* 8,4; 9,5); czarna rzodkiew odzyskuje włosy, których „pozbawia chorego okrutny, gwałtowny napastnik – łysina” (*Med.* 1,4: *capillos alopeciae iniuria raptos*); gorączka jest niczym atakujący miasto wróg, a kolendra „zamyka bramy, zanim ona do niego wtargnie” (*Med.* 4,6: *tertias excludere, ante accessionem si fuerint devorata*); koper „wymusza na gorączce zawieszenie broni” (*Med.* 28,4: *dare [...] aliquas et febris indutias*); macierzanka piaskowa „wychodzi naprzeciw nacierającemu schorzeniu śledziony i stawia mu czoło” (*occurrit*) (*Med.* 39,6); ruta odpiera i „zmusza do ucieczki” (*avertit*) ból głowy (*Med.* 3,9). Linie obrony przed natarciem choroby powinno się tworzyć, „ustawiając do walki – niczym żołnierzy różnych formacji bojowych – owoce o odmiennych właściwościach, z uwzględnieniem ich możliwości, ale i potrzeb choroby” (*Med.* 40,8: *Ex quibus singulis pro discrimine generum et necessitate causarum ordinanda etiam subsidia sunt medelarum*).

⁵⁹ Por. Gargiliusz (*Med.* 20,8): „contra animalia, quae aculeatis ictibus saeviunt [...]”; Pliniusz Starszy (*NH* 20,173): „contra vesparum et similium ictus [...] utilisima [satureia]”.

⁶⁰ Gargiliusz jest jedynym łacińskim autorem, który posługuje się czasownikiem *imperare* w tym kontekście; por. Mazzini (1993: 63).

Od tłumaczki

Przekładu dokonano na podstawie wydania: Q. Gargilius Martialis, *Medicinae ex holeribus et pomis*, texte, traduction et commentaire – Thèse présentée à la Faculté des lettres de l'Université de Lausanne pour obtenir le grade de docteur des lettres – par B. Maire, Lausanne 2001 (Université de Lausanne – Faculté des lettres).

Wyrazy podane w nawiasach kwadratowych nie mają odpowiedników w oryginale, ale zostały wprowadzone, aby uczynić tekst polski bardziej jednoznacznym, zrozumiałym i płynnym. Przygotowując przekład, tłumaczka uwzględniła francuską wersję traktatu, wydaną równoległe do tekstu oryginalnego przez Brigitte Maire, a także urywki, które przełożył i zamieścił w swoim artykule poświęconym Gargiliuszowi John Riddle.⁶¹

Autorka tłumaczenia starała się oddać cechy stylistyczne oryginału, zachowując m.in. stosowane przez Gargiliusza zdrobnienia oraz czasowniki złożone, mimo że niekiedy mają znaczenie wyrazów niezdrobniających i niezłożonych. Dążyła również do zachowania w przekładzie stosowanych przez pisarza figur i tropów, a ponieważ nie zawsze było to możliwe, sygnalizowała czytelnikowi polskiemu ich obecność w przypisach.

Opracowując komentarz, tłumaczka korzystała z przypisów sporządzonych przez autorkę wydania będącego podstawą przekładu. Identyfikacji wymienianych w pismach starożytnych autorów roślin dokonano na podstawie słownika wybitnego znawcy antycznej botaniki Jacques'a André: *Les noms des plantes dans la Rome antique* (Paris 1985). Wykorzystanie omawianych przez Gargiliusza warzyw, ziół i owoców w kuchni rzymskiej opisano na podstawie klasycznej pracy tegoż badacza: *L'alimentation et la cuisine à Rome* (Paris 1961). Tłumaczka sięgała także po *Słownik roślin użytkowych* Zbigniewa Podbielkowskiego (Warszawa 1985).

Chcąc przybliżyć polskiemu Czytelnikowi dzieło Gargiliusza, w komentarzu ukazano je na tle innych starożytnych pism fachowych: medycznych, zielarskich, agronomicznych, kulinarnych, a także encyklopedii Pliniusza Starszego, będącej – jak już wspominaliśmy – podstawowym źródłem autora *Lekarstw*, oraz kompendium Izydora z Sewilli, ich czytelnika i kompilatora. Tłumaczka uznała, że twórca *Historii naturalnej*, podobnie jak cytowani przez Gargiliusza Galen i Dioskorides są stosunkowo dobrze znanymi au-

⁶¹ Por. Gargiliusz, *Med.* 1 = Riddle (1984: 413); *Med.* 5,10–11 = (1984: 424); *Med.* 41,13–14 = (1984: 423).

torami. Życiorysy pozostałych antycznych medyków, których pisma Gargiliusz zna prawdopodobnie jedynie pośrednio, aczkolwiek cytuje ich imiennie, pokrótce zaprezentowano w przypisach.

Cytowane w zwykłym cudzysłowie („”) translacje pism Katona, Warrona, Kolumelli i Palladiusza są autorstwa prof. Ireneusza Mikołajczyka. Poza tym, o ile nie zaznaczono inaczej, wszelkie przekłady (niejednokrotnie zaznaczone cudzysłowem definicyjnym ‘’) pochodzą od tłumaczki.

Chciałabym złożyć serdeczne podziękowania osobom, bez pomocy i wsparcia których nie powstałaby ta książka. Dziękuję:

Panu Profesorowi Ireneuszowi Mikołajczykowi – za niezwykle wnikliwą lekturę przekładu oraz wszystkie uwagi, które pomogły mi uniknąć rozmaitych nieścisłości i potknięć;

Doktor Joannie Pieczonco – za sportretowanie występujących w dziełku Gargiliusza roślin, dzięki czemu wydanie przekładu nabierze wdzięku starych zielników;

Pani Annie Madej, kierownicze Wypożyczalni Międzybibliotecznej Biblioteki Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Pani Agnieszce Fiebig z Wypożyczalni Międzybibliotecznej Biblioteki Uniwersytetu Gdańskiego oraz Przyjaciołom, którzy w swej skromności chcieliby pozostać niewymienieni – za nieoczekiwaną pomoc w sprowadzeniu niezbędnej literatury przedmiotu;

Pani Ariadnie Masłowskiej-Nowak, Redaktorowi *par excellence* – za godziny wspólnej pracy oraz rozmów i dociekań nie tylko naukowych, za wszelką pomoc i wsparcie.

Bibliografia (wybrana)

WYDANIA

(układ chronologiczny)

editio princeps: Medicina Plinii, [editit Thomas Pighinuccius [Thomaso Pighinucci]], Romae: É. Guilliretus, 1509, k. 99r–114v: „C. Plinii Secundi *De re medica, liber quartus*”.

De re medica ..., [editit Albanus Torinus Vitudurensis [Alban Thorer]], [Basilea: A. Cratander, 1528], k. 82r–92r: „C. Plinii Secundi *De re medica, liber quartus*”.

Gargilii Martialis *Quae supersunt*, e codicibus Neapolitano et Vaticanis eruit A. Maius, Lunaeburgi 1832.

Medicina Plinii Secundi, quae fertur, una cum Gargilii Martialis *Medicina*, nunc primum edita a V. Rose, Leipzig 1875, s. 129–208 („Bibliotheca Teubneriana”).

Curae boum ex corpore Gargilii Martialis ap[ud] P[ublii] Vegeti Renati digestorum artis mulomedicinae libri, edidit E. Lommatzsch, Lipsiae 1903, s. 307–310.

Gargilii Martialis *Quae exstant*, vol. 1: *Fragmenta ad holera arboresque pomiferas pertinentia*, a cura di S. Condorelli, Romae 1977.

[Gargilius Martialis], *De hortis*, introduzione, testo critico, traduzione I. Mazzini, Bologne 1978 (²1988).

Q[uintus] Gargilius Martialis, *Medicinae ex holeribus et pomis*, texte, traduction et commentaire par B. Maire, Lausanne ¹2001 (Paris ²2002; „Les Belles Lettres”).

OPRACOWANIA, ENCYKLOPEDIE I TLUMACZENIA

(układ alfabetyczny)

Abramowiczówna (1983) – Z. Abramowiczówna, *Filozofia i medycyna u Galena*, [w:] *Wkład starożytności, średniowiecza i renesansu w rozwój nauk medycznych. Wybór materiałów z sesji naukowej w Toruniu 12–13 września 1980 r.*, [redakcja naukowa W. Wróblewski], Toruń 1983 („Rozprawy Uniwersytet Mikołaja Kopernika”).

Amigues S., *Une panacée mystérieuse: le silphium des Anciens*, [w:] też, *Études de Botanique Antique*, Paris 2002, s. 195–208.

André J., *Recherches étymologiques sur certains noms des plantes latins*, „Latomus” 15(1956), 3, s. 290–307.

——— *Vraies et fausses étymologies grecques*, „Revue des Études Latines” 38(1960), s. 151–171.

——— *L'alimentation et la cuisine à Rome*, Paris 1961.

——— [komentarz w:] Isidore de Séville, *Étymologies*, livre XVII: *De l'agriculture*, texte établi, traduit et commenté par J. André, Paris 1981.

——— *Les noms des plantes dans la Rome antique*, Paris 1985.

- Andrews A.C., *The Carrot as a Food in the Classical Era*, „Classical Philology” 44(1949), 3, s. 182–196.
- *Alimentary Usage of Lovage in the Classical Period*, „Isis” 33(1941–1942), s. 514–518.
- *The Silphium of the Ancients. A Lesson in Crop Control*, „Isis” 33(1941–1942), s. 232–236.
- *The Use of Rue as a Spice by the Greeks and Romans*, „Classical Journal” 43(1948), 6, s. 371–373.
- *Celery and Parsley as Foods in the Ancient World*, „Classical Philology” 44(1949), 2, s. 91–99.
- *Melons and Watermelons in the Classical Era*, „Osiris” 12(1956), s. 369–375.
- *Thyme as a Condiment in the Graeco-Roman Era*, „Osiris” 13(1958), s. 150–156.
- *Hyssop in the Classical Era*, „Classical Philology” 56(1961), 4, s. 230–249.
- *Marjoram as a Spice in the Classical Era*, tamże, s. 73–76.
- Apicjusz, *O sztuce kulinarnej ksiąg dziesięć*, tekst, przekład i komentarz I. Mikołajczyk, S. Wyszomirski, Toruń ²1998.
- Balandier C., *Production et usages du miel dans l’antiquité gréco-romaine*, [w:] *Des hommes et des plantes. Plantes méditerranéennes, vocation et usages anciens. Table ronde, Aix-en-Provence, mai 1992*, édité par M.-Cl. Amouretti, G. Comet, Aix-en-Provence 1993, s. 93–125 („Cahier d’Histoire des Techniques” 2).
- Bednarczyk A., *Medycyna i filozofia w starożytności*, Warszawa 1999.
- Berrey M., *Chrysippus of Cnidus. Medical Doxography and Hellenistic Monarchies*, „Greek, Roman, and Byzantine Studies” 54(2014), 3, s. 420–443.
- Bonet V., *Le thym médicinal antique: un cadeau divin*, [w:] *Des hommes et des plantes*, op. cit. [Balandier], s. 11–21.
- *Traditions populaires et sources écrites médicales. L’exemple de Gargilius Martialis*, „Cahiers d’Histoire des Techniques” 3(1995), s. 139–157.
- Cagnat (1913) – R. Cagnat, *L’armée romaine d’Afrique et l’occupation militaire de l’Afrique sous les empereurs*, Paris 1913.
- Camps (1990) – G. Camps, *Auzia*, [hasło w:] *Encyclopédie Berbère*, édités par G. Camps, t. 8, Aix-en-Provence 1990, s. 1187–1189 (n. 6) [posługuj się wersją elektroniczną encyklopedii: encyclopedieberbere.revues.org/170 – dostęp 15.06.2015].
- Casevitz M., *Anthroponymes et phytonymes en grec*, [w:] *Actes du Colloque International „Les phytonymes grecs et latins”, tenu à Nice les 14, 15 et 16 mai 1992 à la Faculté des Lettres, Arts et Sciences humaines, Université de Nice-Sophia Antipolis*, Nice 1993, s. 85–95.
- Christmann (2004) – E. Christmann, „Gargilius [4: Q.G.Martialis]”, [hasło w:] *Brill’s New Pauly*, t. 5, szp. 700.
- Clément-Mullet (1864–1867) – ‘Ibn ‘Al- ‘Awwâm, *Le livre de l’agriculture*, t. 1–3, Paris 1864–1867.
- Coletti Strangi (1996) – A. Coletti Strangi, *Gli afrodisiaci nel mondo romano*, Giugno 1996.

- A Companion to Food in the Ancient World*, edited by J. Wilkins and R. Nadeau, Malden (MA)–Oxford–Chichester 2015.
- Condorelli (1977) – S. Condorelli, „Prolegomena”, [w:] Gargilii Martialis *Quae exstant*, vol. 1: *Fragmenta ad holera arboresque pomiferas pertinentia*, a cura di S. Condorelli, Romae 1977, s. XI–XLI.
- Dietetyka* (2014: 1 lub 2) – *Dietetyka i sztuka kulinarna antyku i wczesnego Bizancjum (II–VII w.)*, cz. 1: M. Kokoszko, K. Jagusiak, Z. Rzeźnicka, *Zboża i produkty zbożowe w źródłach medycznych antyku i wczesnego Bizancjum (II–VII w.)*, cz. 2: *Pokarm dla ciała i ducha*, redakcja M. Kokoszko, Łódź 2014 („Byzantina Lodziensia” 16 i 19).
- Diligenskij (1961) – G. Diligenskij, *Severnaâ Afrika w IV–V vekah*, Moskva 1961.
- Dumanowscy J. i K., „Słownik”, [w:] S. Czerniecki, *Compendium ferculorum albo Zebranie potraw*, wydali i opracowali J. Dumanowski, M. Sychaj, przedmowa S. Lubomirski, Warszawa 2012, s. 182–206 („*Monumenta Poloniae Culinaria. Polskie zabytki kulinarne*”, t. 1).
- Encyklopedia biologiczna. Wszystkie dziedziny nauk przyrodniczych*, [opracowanie naukowe Cz. Jura, H. Krzanowska, autorzy haseł T. Bednarz et al.], t. 1–13, Kraków 1998–2000.
- Fabricotti E., *Silphium in Ancient Art*, „*Libyan Studies*” 24(1993), 1, s. 27–33.
- Ferraces Rodríguez A., *Estudios sobre textos latinos de fitoterapia entre la antigüedad tardía y la alta edad media*, La Coruña 1999.
- Frigo T., „*Matius C.* [1–2]”, [w:] *Brill’s New Pauly*, t. 8, szp. 479.
- García Hernández B., *El nombre del coriandro y el sobrenombre Coliendrus del cocinero Culindrus (Plaut Men.)*, [w:] *Actes du Colloque International „Les phytonymes grecs et latins”*, op. cit. [Casevitz], s. 189–205.
- Grmek (2002) – M.D. Grmek, *Historia chorób u zarania cywilizacji zachodniej*, tłumaczenie A.B. Matusiak, Warszawa 2002 („*Seria z Wagą*”; *Maladies à l’aube de la civilisation occidentale. Recherches sur la réalité pathologique dans le monde grec préhistorique, archaïque, et classique*, Paris 1983 – „*Médecine et sociétés*”).
- Grmek M., Gourevitch D., *Les expériences pharmacologiques dans l’antiquité*, „*Archives Internationales d’Histoire des Sciences*” 35(1985), 114–115, s. 3–27.
- Grzędziński (1960) – J. Grzędziński, *Algieria z daleka i z bliska*, Warszawa 1960.
- Hanson A., *Roman Medicine*, [w:] *A Companion to the Roman Empire*, edited by D.S. Potter, Oxford 2009, s. 492–523.
- Kokoszko M., *Ryby i ich znaczenie w życiu codziennym ludzi późnego antyku i wczesnego Bizancjum (III–VII w.)*, Łódź 2005.
- Kokoszko M., Jagusiak K., *Warzywa w kuchni i dietetyce późnego antyku oraz wczesnego Bizancjum (IV–VII w.)*. *Perspektywa konstantynopolitańska*, „*Piotrkowskie Zeszyty Historyczne*” 12(2011), s. 34–52.
- Kolendo (1962) – J. Kolendo, *Kolonat w Afryce rzymskiej w I–II wieku i jego geneza*, Warszawa 1962.
- Kotula (1972) – T. Kotula, *Afryka Północna w starożytności*, Wrocław 1972.
- Kowalski (2007) – P. Kowalski, „O ryzyku jedzenia warzyw ze szczególnym uwzględnieniem sałaty”, [w:] tenże, *O jednorożcu, Wieczerniku i innych*

- motywach mniej lub bardziej ważnych. Szkice z historii kultury*, Kraków 2007, s. 187–208 („Anthropos”).
- Krynicka T., *Świat roślin w XVII księdze „Etymologii” Izydora z Sewilli*, Lublin 2007.
- *Literacki charakter botanicznej wiedzy Izydora z Sewilli („Etymologie”, ks. XVII)*, „Studia Classica et Neolatina” 9(2010), s. 22–37.
- *Kwintus Gargiliusz Marcjalis w świetle źródeł epigraficznych*, „Nowy Filomata” 19(2015), 2, s. 182–198.
- Lewandowski (2007) – I. Lewandowski, *Historiografia rzymska*, Poznań 2007.
- Maire (1997) – B. Maire, *La „variatio” dans le lexique des „Medicinae ex oleribus et pomis” de Gargilius Martialis*, „Rivista di Filologia e di Istruzione Classica” 125(1997), 3, s. 306–318.
- (1999) – *Éléments vulgaires dans les „Medicinae ex holeribus et pomis” de Gargilius Martialis*, [w:] *Latin vulgaire – latin tardif V. Actes du Ve Colloque International sur le Latin Vulgaire et Tardif, Heidelberg, 5–8 septembre 1997*, edited par H. Petersmann, R. Kettemann, Heidelberg 1999, s. 429–439.
- (2001) – „Introduction”, [w:] *Quintus Gargilius Martialis, Medicinae ex holeribus et pomis*, texte, traduction et commentaire par B. Maire, Lausanne 2001, s. I–XCIX.
- *Concordantiae Gargilianae*, Hildesheim 2002.
- (2002) – *L’esprit ou la lettre: les sources des „Medicinae” de Gargilius Martialis*, [w:] *Hommages à Carl Deroux, II: Prose et linguistique. Médecine*, édités par P. Defosse, Bruxelles 2002, s. 514–535 („Collection Latomus” 267).
- Marganne M.-H., *Les médicaments estampillés dans le Corpus Galenique*, [w:] *Galen on Pharmacology, Philosophy, History and Medicine. Proceedings of the Vth International Galen Colloquium, Lille 16–18 III 1995*, Leiden 1997, s. 153–174.
- Mazzini (1977) – I. Mazzini, *Dati biografici ed opera di un minore. Quinto Gargilio Marziale*, „Atti e Memorie dell’ Arcadia” 7(1977), 1, s. 99–121.
- (1978) – *Introduzione*, [w:] [Gargilius Martialis], *De hortis*, introduzione, testo critico, traduzione I. Mazzini, Bologne 1978, s. 9–85.
- (1982–1984) – *Le accuse contro i medici nella letteratura latina ed il loro fondamento*, „Quaderni Linguistici e Filologici” 2(1982–1984), s. 75–90.
- (1993) – *Il linguaggio della ginecologia latina antica*, [w:] *Studi di lessicologia medica antica*, a cura di S. Boscherini, Bologna 1993, s. 45–91.
- Michel S., „Herophilus”, [hasło w:] *Brill’s New Pauly*, t. 6, szp. 274–276.
- Mikołajczyk (1999) – I. Mikołajczyk, „Wstęp”, [w:] *Rutyliusz Taurus Emilianus Palladiusz, Traktat o rolnictwie*, z języka łacińskiego przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył I. Mikołajczyk, Toruń 1999, s. VII–XXXII.
- (2004) – *Rzymska literatura agronomiczna*, Toruń 2004.
- Miller J.I., *The Spice Trade of the Roman Empire*, Oxford 1969.
- Nowiński M., *Dzieje upraw i roślin leczniczych*, Warszawa 1980.
- Nutton – V. Nutton, „Asclepiades of Bithynia [6]”, [hasło w:] *Brill’s New Pauly*, t. 2, szp. 96–98.

- „Chrysippus of Cnidus [3]”, [hasło w:] *Brill's New Pauly*, t. 3, szp. 293–294.
- „Diocles of Carystus”, [hasło w:] *Brill's New Pauly*, t. 4, szp. 424–426.
- (2004) – „Dionysius [24]”, [hasło w:] *Brill's New Pauly*, t. 4, szp. 486.
- „Glaucias [3]”, [hasło w:] *Brill's New Pauly*, t. 5, szp. 867.
- „Olympias of Thebes [2]”, [hasło w:] *Brill's New Pauly*, t. 10, szp. 109.
- „Praxagoras”, [hasło w:] *Brill's New Pauly*, t. 11, szp. 782–783.
- *Ancient Medicine*, New York 2012 (²2013).
- Pimenov M.G., Ostroumova T.A., *Zontičnye (Umbelliferae) Rossii*, Moskwa 2012.
- Podbielkowski Z., *Słownik roślin użytkowych [polski, łaciński, angielski, francuski, niemiecki, rosyjski]*, Warszawa ¹1985 (¹1964; ²1966 – wydanie poprawione i uzupełnione; ³1974; ⁴1980; ⁵1989; ⁶2003 – wydanie poprawione i uzupełnione).
- *Wędrowniki roślin*, Warszawa 1995.
- Prioreschi P., *A History of Medicine. Greek Medicine*, Omaha (NE) 1996.
- *A History of Medicine. Roman Medicine*, Omaha (NE) 1998.
- Rawson E., *The Life and Death of Asclepiades of Bithynia*, „Classical Quarterly” 32(1982), 2, s. 358–370.
- Riddle (1984) – J.M. Riddle, *Gargilius Martialis as a Medical Writer*, „Journal of the History of Medicine and Allied Sciences” 39(1984), 4, s. 408–429.
- *Contraception and Abortion from the Ancient World to the Renaissance*, Cambridge 1992.
- *Dioscorides on Pharmacy and Medicine*, Austin 2011.
- Roldán Hervás (1974) – J.M. Roldán Hervás, *Hispania y el ejército romano. Contribución a la historia social de la España antigua*, Salamanca 1974.
- Sarton G., *Hellenistic Science and Culture in the Last Three Centuries B.C.*, New York 1993.
- Seyda B., *Dzieje medycyny w zarysie*, Warszawa ²1973 (wydanie zmienione i poprawione; ³1977 – wydanie przejrzone i uzupełnione).
- Singer C., *The Herbal in Antiquity and its Transmission to Later Ages*, „The Journal of Hellenic Studies” 47(1927), 1, s. 1–52.
- Słownik pochodzenia nazw i określeń medycznych. Antyczne i nowożytne dzieje chorób w ich nazwach ukryte*, zestawił i napisał K.W. Zieliński, opieką filologiczną w zakresie hellenistyki i indoeuropeistyki objęła H. Zalewska-Jura, Bielsko-Biała 2004.
- Spencer W.G., „Appendix”, [w:] Celsus, *De medicina*, with an English Translation by W.G. Spencer, t. 3, Cambridge 1961, s. 589–601.
- Stannard (1986) – J. Stannard, *Herbal Medicine[sic!] and Herbal Magic in Pliny's Time*, „Helmantica” 37(1986), 112–114, s. 95–106.
- Strömberg R., *Griechische Pflanzennamen*, Göteborg 1940.
- Szczepanowicz B., *Atlas roślin biblijnych. Pochodzenie, miejsce w Biblii i symbolika*, Kraków 2003 (2004).
- Szumowski W., *Historia medycyny filozoficznie ujęta*, Kęty ⁴2008 („Fundamenta. Studia z historii filozofii”, t. 58).
- Świat roślin, skał i minerałów*, M. Červenka [et al.], ilustracje J. Krejča, przekład ze słowackiego E. Siatkowska, A. Kaszak, Warszawa ¹1982 (³1988; 1997; *Z naší přírody – rostliny, horniny, minerály, skameneliny*, Bratislava ¹1978).

- Tapper R.M., *The Materia Medica of Gargilius Martialis*, Ph.D. Dissertation, University of Wisconsin 1980 [przekład na język angielski].
- Tarn W., *Cywilizacja hellenistyczna*, z języka angielskiego przełożył C. Kunderewicz, Warszawa 1957 („Hellenistic civilisation”, London ¹1927).
- Touwaide A., „Heras”, [hasło w:] *Brill's New Pauly*, t. 6, szp. 183–184.
- „Xenocrates of Aphrodisias”, [hasło w:] *Brill's New Pauly*, t. 15, szp. 811.
- Wasilewski M., *Mineral jako lek. Między starożytnością a współczesnością*, Warszawa 2008.
- Wellmann M., *Sextius Niger: Eine Quellenuntersuchung zu Dioskorides*, „Hermes” 24(1889), 4, s. 530–569.
- *Xenocrates aus Aphrodisias*, „Hermes” 42(1907), 4, s. 614–629.
- *Palladius und Gargilius Martialis*, „Hermes” 43(1908), 1, s. 1–31.
- Zakrzowska B., „Gargiliusz Marcjalis”, [hasło w:] *Słownik pisarzy antycznych*, pod redakcją A. Świderkówny, Warszawa ³2001, s. 217–218 (¹1982).

LEKARSTWA
Z WARZYW I OWOCÓW

1. O czarnej rzodkwi¹

[1] Na podstawie opinii wszystkich lekarzy wiadomo, że czarna rzodkiew ma działanie rozgrzewające,² [2] ale my mogliśmy osobiście przekonać się, że tak właśnie jest, dzięki jej stosowaniu. [3] Dlaczego bowiem, po dodaniu [czarnej rzodkwi] do innych pokarmów, tylko nią odbija się z [samego] żołądka, jeśli nie z tego powodu, że zostaje strawiona jako pierwsza? [4] Utarta z miodem przywraca włosy, z których ogołaca nas niegodziwa łysina. [5] Również jej sok zakroplony do uszu wyostrza przytępiony słuch. [6] Stanowi wyjątkowy w swoim rodzaju środek leczniczy przeciwko jadom,³

RZODKIEW CZARNA

¹ O CZARNEJ RZODKWI (*De raphano*) – (*Raphanus sativus* L., rodzina: krzyżowe) roślina do dziś uprawiana w wielu krajach, również w Polsce dla swej ostrej w smaku, mającej właściwości lecznicze zgrubiałej, dużej łodygi. Jej uprawę poświadczają liczni autorzy pism agronomicznych; por. Katon Starszy (*Agr.* 6,1; 35,2), Kolumella (*Rust.* 11,3,47), Palladiusz (*Op.agr.* 2,14,3; 6,5; 9,5,1–3), Pliniusz Starszy (*NH* 19,81). Rzodkiew była pokarmem tanim, a więc dostępnym dla uboższej ludności, która chętnie jadła jej korzeń, a nawet liście i pędy; por. Galen (*Alim.facult.* 6,657–658). Apicjusz (*Coquin.* 3,14) serwował ją z pieprznym sosem.

² MA DZIAŁANIE ROZGRZEWAJĄCE (*calidam inesse virtutem*) – pierwsza z opisywanych przez Gargiliusza właściwości roślin, dzięki którym znajdują one zastosowanie w lecznictwie (por. wstęp, s. 18); było ono zresztą powszechnie znane starożytnym dietetykom. Podobnie wypowiedają się m.in. Dioskorides (*Mat. med.* 2,112,1) oraz Galen (*Alim.facult.* 6,657).

³ STANOWI WYJĄTKOWY W SWOIM RODZAJU ŚRODEK LECZNICZY PRZECIWKO JADOM (*contra venena unicum remedium est*) – Pliniusz Starszy wspomina, że rzodkiew stosowano w leczeniu ukąszeń węży i skorpionów (*NH* 20,23) oraz zatruc grzybami (20,25). Jak się wydaje, takie wykorzystanie rośliny wiązało się z jej działaniem wymiotnym, które znali starożytni. Celsus (*Medicin.* 1,3) zaleca ją dla sprowokowania porannych wymiotów, Pliniusz (*NH* 20,28) – dla wywołania wymiotów po jedzeniu; Marcellus (*Medicam.* 28,63; 69) radzi łączyć spożywaną w tym celu rzodkiew z morską wodą.

o ile zostanie spożyta na czczo. [7] Jej sok stosuje się na wszawicę, gdyż jako jedyny, dzięki swej subtelnej delikatności, może dotrzeć do granic przenikania w głąb ciała.⁴ [8] Albowiem egipscy władcy, którzy z zapałem oddawali się badaniom ciał zmarłych i na własne oczy oglądali ukryte przed ludzkimi oczyma przyczyny chorób,⁵ przekazali, iż schorzenie to powstaje w samym sercu [człowieka]. [9] Spożycie utartych z miodem nasion czarnej rzodkwi łagodzi zadyszkę i hamuje kaszel. [10] Spożycie jej samej z kilkoma ziarnkami soli gasi tchnienie życia zamieszkujących brzuch żyjątek, pobudza miłosne pożądanie, przyspiesza oddawanie moczu oraz zwiększa obfitość mleka u położnic.

⁴ NA WSZAWICĘ (*contra pthiriasim*) – najbardziej obszerny i szczegółowy antyczny opis choroby przekazał Plutarch. Relacjonując cierpienia nękanego przez wszawicę dyktatora Sulli, tak opisuje jej początki (*Sul.* 36):

Od dawna już miał wrzody na wnętrznościach, a nic o tym nie wiedział. Choroba ta następnie wyniszczyła jego ciało i przemieniła je zupełnie w robactwo, a mianowicie we wszy. Obierano je z niego bez przerwy i mimo że wiele osób było przy tym zajętych dniami i nocami, wszystko, co zdołano usunąć, było znikomą częścią tego, co się tymczasem zdołało namnożyć.

(przekład M. Brozek)

■ SUBTELNEJ DELIKATNOŚCI (*tenuitate subtili*) – pleonastyczne wyrażenie bliskie późnej łacinie potocznej.

⁵ Z ZAPAŁEM ODDAWALI SIĘ BADANIOM CIAŁ ZMARŁYCH I NA WŁASNE OCZY OGŁADALI UKRYTE PRZED LUDZKIMI OCZYMA PRZYCZYNY CHORÓB (*corpora mortuorum et valitudinum causas occultas oculata fide recognoscere*) – dzięki chiazmowi oraz aliteracji Gargiliusz podkreśla znaczenie umożliwiających poznanie tajników ludzkiego ciała sekcji zwłok, jakich dokonywano w czasach Ptolemeuszów, dla rozwoju anatomii. Aleksandryjscy lekarze Herofilos oraz Erazystros poczynili wspaniałe postępy w dziedzinie anatomii, fizjologii i medycyny dzięki wiwisekcjom przeprowadzonym za pozwoleniem egipskich władców na skazańcach, a także dzięki sekcjom ciał zmarłych. Mimo iż wykonywał je już wcześniej lekarz Alkmeon z Krotony (V w. p.n.e.), Pliniusz Starszy pisze (*NH* 26,14): „Herofilos jako pierwszy zaczął zgłębiać przyczyny chorób [*causas morborum*]”.

2. O selerze⁶

[1] Jak przekazują, rozgrzewającą moc ma również seler, o czym możesz się przekonać, uwzględniając następujący dowód: [2] nic skuteczniej nie usuwa trudności w oddawaniu moczu ani nie wywołuje krwawień miesięcznych u kobiet. [3] W połączeniu z chorobą, która powoduje gorączkę, rozgrzewająca substancja jeszcze bardziej roznieca żar,⁷ dlatego wyłączając sytuacje, gdy należy czy to rozluźnić skurcz żołądka, czy to otworzyć niedrożne jelita, tak by w pierwszej kolejności usunąć przyczynę powstania gorączki, mogą jedynie dziwić się nieukom, którzy bez zastanowienia dodają seler do gorącej wody i podają gorączkującym. [4] Oprócz tych i podobnych im przypadków podanie [selera] spowoduje, że żar – przeciwnie – jeszcze się wzmoże.

[5] Picie wywaru z samego [selera] lub z jego korzeni skutecznie zwalcza zasadzki jądów. [6] [Seler] stanowi bardzo wartościowy składnik środków na ukąszenia węży oraz odtrutek, do których jest dodawany nieco rzadziej niż kardamon i cynamon.⁸

SELER

⁶ **O SELERZE** (*De apio*) – (*Apium graveolens* L., rodzina: baldaszkowate) starożytni uprawiali, podobnie jak my dzisiaj, korzeniową oraz liściastą odmianę tej rośliny, przy czym ta ostatnia cieszyła się o wiele większym uznaniem niż obecnie. Rzymianie używali nasion i liści selera przede wszystkim jako przyprawy (m. in. Apicjusz, *Coquin.* 1,27; 2,12,9; 4,1; 6,4; 7,5,2; 8,2,1; 9,11; 10,3,1), ponieważ znane im odmiany uprawne, których istnienie poświadczają liczni autorzy (Pliniusz Starszy, *NH* 19,117; Kolumella, *Rust.* 10,166; 11,3,33–34; Palladiusz, *Op. agr.* 5,3,1–2), były niemal tak samo włókniste, ostre w smaku i o przykrym zapachu, jak odmiany dzikie. Apicjusz (*Coquin.* 3,15,3) podał tylko jeden przepis na potrawę, w której seler stanowi główny składnik – jest to *purée* (*holus molle*).

⁷ W POŁĄCZENIU Z CHOROBA, KTÓRA POWODUJE GORĄCZKĘ, ROZGRZEWAJĄCA SUBSTANCJA JESZCZE BARDZIEJ ROZNECIA ŻAR (*res calida calorato malo addita magis accendat ardorem*) – Gargiliusz posługuje się trudnymi do oddania aliteracjami oraz peryfrazą (*calorato malo* – dosłownie: ‘rozgrzewająca/ognista choroba’) na określenie choroby, której towarzyszy gorączka.

⁸ RZADZIEJ NIŻ KARDAMON (*post amoma*) – (*Amomum cardamonum* L., rodzina: imbirowate) bylina uprawiana w krajach tropikalnych dla swoich owoców używanych jako przyprawa kuchenna oraz środek leczniczy. Mieszkańcy Śródziemnomorza sprowadzali ziarna kardamonu z Indii i Arabii; wykorzystywano je głównie w celach leczniczych (Dioskorides, *Mat. med.* 1,6) oraz do wyrobu perfum. Pliniusz Starszy (*NH* 12,50) podaje, że funt

KARDAMON

[7] Z nasion selera przyrządza się środek przeciwbólowy, który w godny podziwu sposób chroni żołądek nękany sphywającym z głowy płynem, jak przekazał w swojej księdze Heras z Kappadocji.⁹ [8] W jego skład wchodzi VI *uncji* nasion selera, VI *uncji* anyżu, VI *uncji* lulką czarnego i III *uncje* pędów selera.¹⁰ [9] Z tego

kardamonu kosztował 3 denary. Apicjusz (*Coquin.* 1,34) dodawał kardamon do lekkostrawnego sosu *liquamen*. ■ I CYNAMON (*post cinnama*) – (*Cinnamomum casia*

CYNAMON

Blume, rodzina: wawrzynowate) drzewo osiągające do 10 m wysokości; kora młodych pędów jest cenioną także dzisiaj przyprawą, stosowaną również w lecznictwie. Rzymianie używali cynamonu do przyrządzania mieszanek leczniczych i perfum. Pliniusz Starszy (*NH* 14,107) informuje, że dodawano go do wina.

liquamen – wykwintny rodzaj sosu *garum* (por. niżej, przyp. 290) sporządzanego ze sfermentowanych ryb.

⁹ ŚRODEK PRZECIWBÓLOWY (*anodynos*) – gr. ἀνώδυνοσ [*anodynos*] ‘wolny od cierpień, uśmierzający ból’. ■ CHRONI ŻOŁĄDEK NĘKANY SPŁYWAJĄCYM Z GŁOWY PŁYNEM (*quae stomachum inundatione capitis laborantem... tuetur*) – starożytni sądzili, iż dolegliwości głowy i żołądka są współczulne, tj. schorzenia jednej z tych części ciała powodują analogiczne stany drugiej; por. Marcellus (*Medicam.* 20,9). Celsus (*Medicin.* 4,5) wspomina o płynie, który z głowy ścieka do nosa, gardła i płuc, a – jak widzimy – zdaniem Gargiliusza może on trafić również do żołądka. Autorzy pism medycznych zwracają uwagę na konieczność oczyszczenia żołądka z cieczy (Celsus, *Medicin.* 3,7,2; 4,12,5) oraz zalecają środki, którymi w tym celu można się posłużyć (Marcellus, *Medicam.* 30,9–10,13). ■ JAK PRZEKAZAŁ W SWOJEJ KSIĘDZE HERAS Z KAPPADOCJI (*ut Heras Cappadox in tomo suo retulit*) – (ok. 20 p.n.e. – 20 n.e.) lekarz rzymski, autor wielu cenionych, lecz niezachowanych traktatów farmakologicznych, znany jedynie tytuły oraz nieliczne fragmenty niektórych z nich. Celsus (*Medicin.* 5,22,3; 6,9,36) trzykrotnie wspomina o wynalezionych przez niego lekach, a wśród nich wymienia stosowaną w leczeniu chorób oczu masę nazwaną od imienia lekarza (6,6,28). Heras

wynalazł plastry na ból głowy, które wykorzystywano jeszcze w IV w. n.e.

ANYŻ

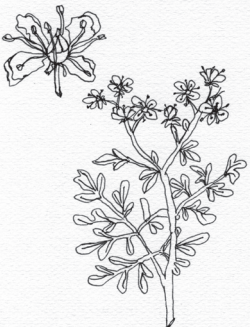
¹⁰ ANYŻU (*anesi*) – (*Pimpinella anisum* L., rodzina: selerowate) pochodzący z południa Europy gatunek uprawny, którego nasiona do dnia dzisiejszego służą jako przyprawa, a ponadto są wykorzystywane w lecznictwie. Pliniusz Starszy (*NH* 19,167) twierdził żartobliwie, że anyż, obok czarnuszki i kopru, „rośnie dla kucharzy i lekarzy [*culinis et medicis nascuntur*]”. Rzymianie bardzo chętnie dodawali go do chleba, ciast, sosów oraz win; por. Katon Starszy (*Agr.* 121), Pliniusz Starszy (*NH* 20,185). Wyrafinowany

wszystkiego po utarciu, przesianiu i połączeniu z wodą wyrabiamy małe pigułki, które pije się rozpuszczone po jednej lub dwie w słodkim winie, o ile nie będzie gorączki. [10] Jeśli jednak wystąpi gorączka, rozpuszcza się je w wodzie i podaje przed snem. [11] Ileż bym dał, aby żadne nieszczęście nie zmusiło mnie do doświadczenia na sobie, jak skuteczny jest ten napój!

LULEK CZARNY

smakosz Apicjusz (*Coquin.* 7,7,1) przyprawiał anyżem nadzienie, którym faszerował wieprzowe żołądki. ■ LULKA CZARNEGO (*hyoscyami*) – (*Hyoscyamus niger* L., rodzina: psiankowate) roślina roczna, osiągnąca wysokość do 80 cm, o oryginalnych kwiatach żółtozielonego koloru, nakrapianych purpurowo, silnie trująca. Właściwości lecznicze mają liście lulkę, w Polsce zwanego również blekotem. Starożytni lekarze wykorzystywali przede wszystkim nasiona tej rośliny; por. Dioskorides (*Mat.med.* 4,68); Pliniusz Starszy (*NH* 25,35–37).

3. O rucie¹¹

RUTA

[1] Liczne leki stosowane przez lekarzy, którzy rozpyłają się w pochwałach na sam dźwięk nazwy „ruta”, poświadczają, że jest ona zbawienna dla ludzi. [2] Opiszę jedno z nich, wielce przydatne, wynalezione w poświęconym Jowiszowi egipskim mieście Diospolis i ciągle jeszcze nazywane w związku z tym diospolityjskim *diapeganonem*.¹² [3] Pobudza ono żołądek, sprzyja trawieniu, ułatwia wypróżnienie, rozrzedza żółć, łagodzi dolegliwości klatki piersiowej, boku, wątroby i nerek. [4] Przyrządzane zaś jest w ten sposób: VI uncji świeżej ruty, VI uncji kminku, VI uncji pieprzu, III uncje

¹¹ O RUCIE (*De ruta*) – (*Ruta graveolens* L., rodzina: rutowate) bylina o silnej woni, znana jako roślina lecznicza i ozdobna. O tym, jak bardzo ruta była popularna w rzymskiej kuchni, świadczy fakt, że Apicjusz wspominał o niej we wszystkich dziesięciu księgach swego traktatu. Pisał o wykorzystaniu ruty do sosów (np. *Coquin.* 1,3,3; 4,2; 6,6,1; 7,6,3; 8,1,5; 10,2,9), dań mięsnych (np. 2,1,4; 2,4; 7,7,1; 8,6,9–10), warzywnych (np. 3,4,1; 3,9; 3,18,3; 5,2,1; 5,3,6; 5,6,3), rybnych (np. 4,2,12; 4,2,17; 4,2,21) i deserowych (7,11,4–5), a także do przyrządzenia przyspieszającej trawienie mieszanki ziołowej, zwanej *oxyporum* (1,32); por. niżej, przyp. 296 (u Gargiliusza słowo w brzmieniu: *oxyporium*). Katon Starszy dodawał ją do lekarstwa dla wołów (*Agr.* 70,1), do marynaty z oliwek (119) i sałatek z kapusty (157,6–7); bohater *Moretum*, niewielkiego poematu (124 heksametry) realistycznie opisującego poranne czynności uboiego wieśniaka, a więc także przygotowanie śniadania – do tytułowej potrawy (*AVMor.* 90). Uprawę ruty poświadczają Pliniusz Starszy (*NH* 19,156), Kolumella (*Rust.* 10,121) i Palladiusz (*Op.agr.* 6,5).

¹² OPISZĘ JEDNO Z NICH (*e quibus unum... exponam*) – przepis pochodzi z dzieła Galena (*Sanit.tuend.* 6,265–266). ■ W POŚWIĘCONYM JOWISZOWI EGIPSKIM MIEŚCIE DIOSPOLIS (*in Aegyptia Iovis civitate, Diospoli*) – w Egipcie znajdowały się trzy miasta o tej nazwie: *Diospolis Magna* (starożytny Teby, dziś: Luxor; Strabon 17,816; Pliniusz Starszy, *NH* 5,60), *Diospolis Parva* (dawne Hut-Sekchem, dziś: Hiw; Strabon 17,814; Pliniusz Starszy *NH* 5,49) oraz Diospolis w pobliżu miasta Mendes (Strabon 17,802). Jak się wydaje, Gargiliusz mówi o Diospolis Wielkiej, mieście, w którym Egipcjanie czcili Ammona, utożsamianego przez Greków z Zeusem; por. Herodot (1,182; 2,42). ■ I CIĄGLE JESZCZE NAZYWANE W ZWIĄZKU Z TYM DIOSPOLITYJSKIM *DIAPEGANONEM* (*atque inde adhuc Diospoliticum dictum diapeganon*) – wyraz ten powstał wskutek połączenia przyimka δία [*diá*] ‘za pomocą’ oraz rzeczownika πήγανον [*péganon*] ‘ruta’, określającego główny składnik leku. Nazwa rośliny pochodzi od czasownika πήγνυμι [*pégnymi*] ‘zbijam, zespalam’) i nawiązuje do jej właściwości ściągających, z powodu których rutę stosowano jako środek powstrzymujący krwawienie; por. Dioskorides (*Mat.med.* 3,45).

sody.¹³ [5] Najpierw moczymy kminek w occie, potem podsuszamy, następnie wszystkie składniki naraz ucieramy, przesiewamy, łączymy z bardzo dobrym miodem¹⁴ i wyrabiamy.

¹³ KMINKU (*cymini*) – (*Cuminum cyminum* L., rodzina: baldaszkowate) owoców kminku do dziś używamy jako przyprawy oraz w celach leczniczych. Kminkiem często posługiwał się w kuchni Apicjusz (np. *Coquin.* 1,29,1-2; 2,4-5; 3,9,2; 4,2,17; 5,3,1; 6,2,4; 7,6,7; 8,8,4; 9,10,11; 10,2,13). Jeden z gości na uczcie Trymalchiona zachwalał kminek w occie (*oxycomina*); por. Petroniusz (*Sat.* 66,7). Pliniusz Starszy (*NH* 19,160) uważał kminek za najlepszą przyprawę dla osób cierpiących na nudności. O wykorzystaniu kminku w medycynie pisał Dioskorides (*Mat.med.* 3,59). ■ PIEPRZU (*piperis*) – (*Piper nigrum* L., rodzina: pieprzowate) Rzymianie znali pieprz czarny, otrzymywany po wysuszeniu zielonych owoców rośliny, oraz pieprz biały, powstający wskutek usunięcia z dojrzałych owoców zewnętrznej części owocni, przy czym – ich zdaniem – biały był owocem naturalnym, a czarny zawdzięczał swój kolor działaniu promieni słonecznych. Celsus (*Medicin.* 2,31) nazywał tę odmianę pieprzu okrągłą – *piper rotundum*, dla odróżnienia od *piper longum* (*Piper officinarum* L.), którego podłużne owoce wykorzystywano w celach leczniczych. Wyraz *piper* (gr. πέπερι [*péperi*], sanskryt: *pippalī*) pojawia się po raz pierwszy u Warrona (frg. 581 = Apicjusz, *Coquin.* 7,12,3). Rodzimy odpowiednikiem sprowadzanego do Rzymu z Indii pieprzu były korzenno-słodkawe jagody mirtu (*Myrtus communis* L., rodzina: mirtowate; por. niżej, przyp. 110). Apicjusz dodawał pieprz nieomal do wszystkich dań, nawet deserowych (*Coquin.* 7,13,1; 7,13,5-8), niekiedy w postaci ziaren (*piper integrum* – 4,2,13), częściej po zmieleniu (*piper tritum* – 7,13,1). Pliniusz Starszy (*NH* 12,29) nie rozumiał uznania, jakim jego rodacy darzyli pieprz, w którym – zdaniem encyklopedysty – nie ma niczego poza goryczą. ■ SODY (*nitri*) – wyrazem *nitrum* określano bliżej nieznany związek potasu otrzymywany przez odparowywanie wody, w której pierwiastek rozpuszczono. Substancja wchodziła w skład wielu leków; por. Dioskorides (*Mat.med.* 5,113: *νίτρον* [*nitron*]), Celsus (*Medicin.* 5,12; 5,15; 6,18,6).

KMINEK

PIEPRZ

¹⁴ MIODEM (*melle*) – cukier (u Dioskoridesa, *Mat.med.* 2,82,5: *σάκχαρον* [*sákcharon*], u Pliniusza Starszego, *NH* 12,32: *saccharum*; oba wyrazy są kalką

[6] Dowodu na to, że ruta stawia opór działaniu jadów, dostarczają łasice, które jedząc ją, zbroją się w ten sposób przed walką z węzami.¹⁵ [7] Udowodnił to również król Pontu Mithrydates, gdyż obawiając się zasadzek swego brata, codziennie spożywał na czczo dwadzieścia listków ruty z dwoma orzechami, taką samą ilością suszonych fig oraz ziarenkiem soli.¹⁶

sanskryckiego *saccharā*) sprowadzono do Europy po wyprawach Aleksandra Wielkiego (IV w. p.n.e.). Wykorzystywano go w celach leczniczych, ale nie znalazł szerokiego zastosowania. Słodzikiem, konserwantem i niezastąpionym składnikiem leków w antyku był miód. Również po to, by opisać trzcinę cukrową, starożytni odwoływali się do słodyczy miodu i mówili o trzcinach, które dają miód bez pszczół; por. Strabon (15,694). Zdaniem Izydora z Sewilli (*Etym.* 17,7,58) cukier wydobywano z korzeni „cienkich i grubych trzcin [*arundines calamiq̄ue*]”, które występowały „na indyjskich błotach [*in Indicis stagnis*]”; miał on postać płynną i przewyższał słodycz miodu (*suavissimus sucus*). W powyższym passusie Sewilczyk cytuje fragment poematu *Opis krajów* Warrona Atacyńskiego (*Chorogr.*, frg. 18) zawierający najstarszą wzmiankę o trzcinie cukrowej w literaturze europejskiej:

<i>Indica non magna minor arbore</i>	Rośnie trzcina indyjska, mniejsza
<i>crescit arundo;</i>	od drzewka małego;
<i>illius et lentis premitur radicibus humor,</i>	z jej to giętkich korzeni wycłacają też płyn,
<i>dulcia cui nequeant suco contendere mella.</i>	któremu ustępuje słodyczą wszelki miód.

Za najlepszy uchodził miód macierzankowy, o którym wspomina zarówno praktyk Kolumella (*Rust.* 9,4,2), jak i poeci. Macierzanką (*Thymus L.*, rodzina wargowe) pachną lśniące miody u Wergiliusza (*Georg.* 4,169); z niebiańskiej rosy i wdzięcznej macierzanki (*tenuique thymo*) otrzymuje miód pracowita mistrzyni pszczoła (*opifex apis*), którą opiewa Prudencjusz (*Cath.* 3,74).

¹⁵ RUTA STAWIA OPÓR DZIAŁANIU JADÓW (*rutam venenis resistere*) – stosowanie ruty w antidotach poświadczają liczni autorzy pism medycznych: Dioskorides (*Mat.med.* 3,45,1), Celsus (*Medicin.* 5,27,5) i Skryboniusz Largus (*Comp.med.* 188). Jedną z maksym średniowiecznej szkoły lekarskiej w Salerno głosiła: *Salvia cum ruta facit tibi pocula tuta* ('Szałwia i ruta sprawiają, że twe kielichy są zabezpieczone'). ■ ŁASICE, KTÓRE JEDZĄC JĄ, ZBROJĄ SIĘ W TEN SPOSÓB PRZED WALKĄ Z WĘZAMI (*mustelae... quae cum serpentibus dimicaturae cibo eius armantur*) – pisze o tym Pliniusz Starszy (*NH* 20,132). Łasice, które nie tylko tępiły żmije, lecz potrafiły przeżyć ich ukąszenia, fascynowały starożytnych. Przyrządzano zatem lekarstwa wykorzystujące m.in. krew, jądra, wątrobę, żołądek i macię tego zwierzęcia, bo – jak wierzono – miały być pomocne w leczeniu najrozmaitszych schorzeń. Mieszkańcy średniowiecznej Anglii sądzili ponadto, że nakarmiona rutą łasica może pokonać straszego bazyliuszka.

¹⁶ KRÓL PONTU MITHRYDATES (*rex Ponticus Mithridates*) – Mithrydates VI Eupator (120–63 p.n.e.), władca małoazjatyckiego Pontu, herborysta, sławny truciciel i twórca wielu znanych odtrutek. Spożywając na co dzień

[8] Nie mniejszą pomocą służy nam również w walce przeciwko schorzeniom ciała. [9] Zmieszana bowiem z octem i olejkiem różanym nad podziw skutecznie zmusza do ustąpienia ból głowy. [10] Ugotowana z masłem i oliwą oraz podana w postaci wlewki natychmiast łagodzi wzdęcia jelita grubego, a także macicy oraz jelit w ogóle. [11] W celu wytępienia glist dobrze jest wypić oliwę, w której ugotowano rutę. [12] Połączona z odpowiednią ilością octu, różanego olejku i bieli ołowianej szybko usuwa wykwity róży.¹⁷ [13] Podaje się również jej sok, który trzeba wypić przed wzrostem temperatury, aby zapobiec gorączce z dreszczami. [14] Tenże [sok] zakroplony do uszek¹⁸ sprawia, że [chory] odzyskuje słuch.

[15] Są tacy, którzy wykazali się wielką głupotą, twierdząc, że ruta ma złe właściwości, ponieważ hamuje miłosne pożądanie, wysusza

w małych ilościach różne substancje trujące, uodpornił się na ich działanie i stał się w ten sposób odkrywcą mechanizmu nabywania odporności zwanego „mitrydatyzmem”. ■ ORZECHAMI (*nucibus iuglandibus*) – por. niżej, rozdz. 57. ■ SUSZONYCH FIG (*caricis*) – *caricae* to sprowadzane z Karii (Azja Mniejsza) suszone figi (Pliniusz Starszy, *NH* 13,10,51), które z czasem użyczyły swej nazwy suszonym owocom figi w ogóle. O figowcu zob. niżej, rozdz. 49. ■ Przepis ten Gargiliusz zaczerpnął z encyklopedii Pliniusza Starszego (*NH* 23,149); por. także niżej, 57,3.

¹⁷ BIELI OŁOWIANEJ (*cerussa*) – tj. węglańu ołowiu, zwanego cerusytem ($PbCO_3$). W czasach rzymskich minerał służył jako biały barwnik używany przez malarzy, w kosmetyce jako barwiczka do twarzy, a w lecznictwie jako składnik wielu lekarstw złożonych, stosowanych głównie zewnątrznie; por. Celsus (*Medicin.* 5,19,20; 6,6,12), Dioskorides (*Mat.med.* 5,88: ψιμύθιον [*psimythion*]). Skryboniusz Largus (*Comp.med.* 184) omawia właściwości bieli ołowianej, jej działania uboczne i sposoby ich zwalczania. ■ WYKWITY RÓŻY (*ignes sacros*; dosłownie: ‘święte ognie’) – dolegliwość tę dokładnie opisali m.in. Celsus (*Medicin.* 5,28,4) i Pliniusz Starszy (*NH* 26,121), wspominał o niej Wergiliusz (*Georg.* 3,533–566), przy czym każdy z autorów miał na myśli inną chorobę skóry, a mianowicie: różę, półpasiec i zakażenie pasożytami. O którą z przypadłości chodzi Gargiliuszowi, nie wiemy, gdyż nie podał on jakiegokolwiek opisu przebiegu schorzenia. Jednak Mirko D. Grmek (2002: 175–176) twierdzi, że –

[...] [synonimiczny; uwaga T.K.] termin *erysipelas* oznacza w medycynie antycznej [...] choroby, które powodują zaczerwienienie skóry, a nawet niektóre rozlane zapalenia ropne organów wewnętrznych, jednakże w znaczeniu najbardziej powszechnym odnosi się do grupy chorób skórnych, w których wyraźny był czerwony, rozpalony i bolesny obrzęk, dzisiaj nazywany różą (*erysipelas*).

¹⁸ DO USZEK (*auriculis*) – w tekście łacińskim właściwe łacinie potocznej zdrobnienie.

nasienie rozrodcze i uśmierca dzieci w łonie [matki].¹⁹ [16] A przecież to wszystko powoduje nie sama [ruta], lecz ci, którzy zapomniawszy o jej mocy, nie biorą pod uwagę ani ilości, ani właściwego czasu jej zastosowania, dlatego [człowiek] roztropny i obeznany zachowuje umiar, aby lekarstwo nie stało się trucizną.²⁰

¹⁹ WYSUSZA NASIENIE ROZRODCZE I UŚMIERCA DZIECI W ŁONIE [MATKI] (*genitale semen extinguat, infantes in utero necet*) – rutę jako środek antykoncepcyjny przez wieki stosowano w medycynie ludowej. O tym, że jest pomocna w leczeniu upływu nasienia oraz może powodować poronienie, pisali Pliniusz Starszy (*NH* 20,143) i Dioskorides (*Mat.med.* 3,45,2). Gargiliusz zatem potrafi być bardzo krytyczny wobec swoich źródeł (*stultissime quidam... dixerunt* – „wykazali się wielką głupotą, twierdząc”). Por. także niżej, 13,1, gdzie autor wypowiada się odmiennie o właściwościach ruty. Marcellus w swoim traktacie najpierw uznaje rutę za roślinę hamującą miłosny popęd (*Medicam.* 33,50: *rebus veneriis contraria*), by nieco później stwierdzić, iż ziarno ruty wypite w mleku z dodatkiem pieprzu ma moc afrodyzjaku (33,73: *semper paratum in venerem*).

²⁰ ROZTROPNY I OBEZNANY (*prudens*) – za pomocą tych dwóch przymiotników oddajemy jedno łacińskie określenie *prudens*. Posługując się nim, Gargiliusz wyraża przekonanie, iż stosować zioła powinni ludzie mądrzy, którzy dzięki doświadczeniu dokładnie poznali ich właściwości, a przy tym odznaczają się roztropnością i rozwagą.

4. *O kolendrze*²¹

[1] Nie wahając się ani chwili, przypisujemy kolendrze siłę chłodzenia, jednakże – jak z ogromnym znawstwem zauważa Galen – [owa moc] nie jest czysta, lecz ma przymieszkę jakiejś dawki cierpkości, ponieważ z jej pomocą leczy się pewne choroby, których nigdy przecież nie wyleczyłaby, gdyby [w swoim działaniu] opierała się tylko na właściwości chłodzącej.²²

[2] Okład [z kolendry], utartej z miodem i roźdzynkami, zmniejsza wszelki obrzęk i opuchliznę. [3] Przede wszystkim jednak tego rodzaju lekarstwo przynosi ulgę w bólach jąder. [4] Dodana do soku z granatów oraz do oliwy i wypita doścignie żyjątko wylęgające się w jelitach.²³ [5] Nasiona pite z wodą ściągają rozwolniony żołądek.

[6] U wielu autorów czytamy, że trzy ziarna kolendry zamykają drzwi przed powracającą co trzy tygodnie febrą,²⁴ jeżeli zostaną

KOLENDRA

²¹ **O KOLENDRZE** (*De coriandro*) – (*Coriandrum sativum* L., rodzina: baldaszkowate) dziś suszone owoce tej rośliny używane są w lecznictwie i jako przyprawa kuchenna. Rzymianie dobrze znali kolendrę już w czasach Plauta, który odwołuje się do obscenicznej asocjacji jej nazwy z rzeczownikiem *coleus* ('moszna/jądro'), gdy nadaje kucharzowi o imieniu *Culindrus* ('Kuchciś', od *culina* – 'kuchnia') przezwisko *Coliendus* ('Jądrus'); por. Plaut (*Men.* 295; *Pseud.* 814). Uprawę kolendry poświadczają Pliniusz Starszy (*NH* 19,117; 20,216), Kolumella (*Rust.* 10,244) oraz Palladiusz (*Op.agr.* 3,24,2; 7,4; 10,13,13), który opisuje praktykę umieszczania w spichlerzu jej wonnych listków, mających uchronić zboże przed szkodnikami (1,19,2). Katon Starszy (*Agr.* 119; 157,6–7) wykorzystywał kolendrę do marynowania oliwek oraz do sałatki z kapusty. Apicjusz dodawał zieloną kolendrę oraz jej ziarna do najrozmaitszych potraw (*Coquin.* 1,31,1; 3,9,3; 4,2,27; 5,6,1; 6,8,11; 7,14,3; 8,7,14; 9,4,4; 10,1,1).

²² **SILĘ CHŁODZENIA** (*refrigeratrix potestas*) – przypisuje ją kolendrze Dioskorides (*Mat.med.* 3,63). ■ **JAK ... ZAUWAŻA GALEN** (*ut... Galeno videtur*) – polemizując z Dioskoridesem, Galen (*Simplic.medic.* 12,36) stwierdza, iż roślina posiada różnorodne właściwości, również – lecz nie jedynie – chłodzące. ■ **DAWKI** (*portio*) – Gargiliusz posługuje się terminem, który w tekstach medycznych zazwyczaj oznacza ilość składnika w lekarstwach złożonych, by opisać złożone właściwości rośliny stanowiącej niezłożony składnik leku.

²³ **Z GRANATÓW** (*mali granati*) – por. niżej, rozdz. 41. ■ **DOŚCIGNIE ŻYJĄTKA WYLĘGAJĄCE SIĘ W JELITACH** (*animalia interaneis innata persequitur*) – w ten sposób oddają peryfrazę, którą Gargiliusz zapożycza od Pliniusza Starszego (*NH* 20,218: *animalia interaneorum*) i łączy z instrumentacją głoskową.

²⁴ **TRZY ZIARNA KOLENDRY ZAMYKAJĄ DRZWI PRZED POWRACAJĄCĄ CO TRZY TYGODNIE FEBRĄ** (*tria coriandri grana tertianas excludere*) – kolejne zalecenia

połknięte przed atakiem choroby. [7] W jej odparciu pomaga również sama świeża kolendra, podłożona przed wschodem słońca pod poduszkę [choremu], który nie jest tego świadom.²⁵

[8] Dziwne jest to, co przekazuje Ksenokrates: [9] jeśli kobieta połknie jedno ziarno kolendry, jej krwawienie miesięczne ograniczy się do jednego dnia, do dwóch – jeżeli [zażyje] dwa, a zatem do tyluż dni, ile spożyje ziaren.²⁶

dotyczące wykorzystania kolendry w celach leczniczych najwyraźniej nawiązują do praktyk medycyny ludowej. Opisywało je wielu antycznych pisarzy, m.in. Pliniusz Starszy, którego dzieło jest podstawowym źródłem Gargiliusza. Jednak mówiąc o zapobieganiu nawrotom trojaczki, nasz autor, jak się wydaje, odwołuje się do własnego doświadczenia, a o świadectwie innych wspomina wyłącznie po to, by przydać swoim wskazówkom znaczenia, jako że w żadnym piśmie, z którego mógł skorzystać i które znamy, nie ma powyższej informacji. Być może mamy do czynienia z tzw. źródłem X, tj. niezachowanym traktatem, znanym jednak Gargiliuszowi. ■ Wydaje się, że zalecenia stosowania trzech ziarenek kolendry dla zapobiegania atakowi trojaczki czy też spożycia odpowiedniej ich ilości dla powstrzymania krwawienia miesięcznego wynikają z opartego na magicznym prawie *sympatii* (συμπάθεια [*sympátheia*]) przekonania starożytnych, że podobne leczy się podobnym (*similia similibus curantur*). Jerry Stannard (1986: 103–104) postrzega prawo *sympatii* jako jedną z podejmowanych w starożytności prób racjonalnego wytłumaczenia leczniczego działania ziół.

²⁵ Praktykę tę opisuje Pliniusz Starszy (*NH* 20,217), który dystansuje się od niej, podając, iż w mniemaniu niektórych jest ona skuteczna. Gargiliusz najwyraźniej zna takie poczynania również z autopsji, gdyż dodaje szczegół nieobecny w *Historii naturalnej*, a mianowicie, iż chory powinien być niczego nieświadomy (*ignoranti*).

²⁶ KSENOKRATES (*Xenocrates*) – (I w. p.n.e. / I w. n.e.) z Afrodyzji, grecki lekarz, praktykujący za panowania cesarza Tyberiusza. Autor pism medycznych poświęconych leczniczym właściwościom roślin, części ciał zwierząt i człowieka oraz lekom złożonym; wszystkie doszły do naszych czasów tylko we fragmentach. Galen (*Simplic. medic.* 12,248–250) ostro krytykował Ksenokratesa za to, że w celach leczniczych wykorzystywał on m.in. ludzkie mięso, mózg, wątrobę, krew menstruacyjną, kości i odchody. Pisma Ksenokratesa kompilował Pliniusz Starszy. ■ Źródłem Gargiliusza jest tu Pliniusz Starszy (*NH* 20,218), który również w tym przypadku wykazuje się większą ostrożnością niż nasz autor, zauważając, iż stosowanie kolendry do powstrzymywania menstruacji, o czym pisze Ksenokrates, jest przedziwne, o ile w ogóle miałyby to być prawdą (*si verum est*).

5. **O malwie**²⁷

[1] Grecka nazwa malwy pozwala domniemywać, iż przypadły jej w udziale właściwości łagodząca i rozluźniająca. [2] Nazwano ją bowiem *malache* από τοῦ μαλάσσειν [*apó tú mallásein*; ‘od [czasownika] rozmiękczać’].²⁸

[3] Spożywanie malw dobrze robi na jelita i pęcherz. [4] ²⁹Twierdzą też, że liście malwy, rozarte wraz z [liśćmi] wierzby,³⁰ mogą całkowicie wyleczyć świeże rany, przy czym działają skuteczniej niż plastry, o których przecież tyle się mówi. [5] Dodawali ponadto, że malwa ze starym

MALWA

²⁷ **O MALWIE** (*De malva*) – (*Malva silvestris* L., rodzina: malwowe) malwa leśna (ślaz); występuje w Polsce jako roślina dziko rosnąca, pospolicie na nizinach oraz w niższych partiach gór, w miejscach nasłonecznionych, w rowach i przy drogach. Ponadto jest uprawiana jako roślina ozdobna ze względu na swoje piękne kwiaty. Ma właściwości lecznicze. Starożytni cenili również jadalne zalety malwy. Uprawę malw w Rzymie poświadcza m.in. Kolumella (*Rust.* 10,240–247):

Gdy drzewo granatu okryje się kwiatami koloru krwi [...], pojawia się nagle [...] malwa, która podąża za słońcem z pochyloną głową.

(przekład I. Mikołajczyk)

Bulwy ślazu smakowały zarówno ceniącemu skromny dostatek Horacemu (*Carm.* 1,31,15–16), jak i wybrednemu Apicjuszowi (*Coquin.* 3,8), który serwował je na dwa sposoby: z sosem przyrządzanym z *garum* (por. niżej, przyp. 290), oliwy i octu lub z sosem z *garum*, pieprzu i gotowanego moszczu lub wina z rodzynek. Powszechnie znano właściwości lecznicze bulw; por. Horacy (*Epist.* 2,58). „Zaszkodziły” one jednak Cyceronowi (*ad fam.* 7,26,2), gdy przejadł się malwą, nie mogąc oprzeć się rewelacyjnemu smakowi potrawy, co przyplącił długim, męczącym rozwolnieniem.

²⁸ W zdaniu tym autor posługuje się zadowomioną w łacinie grecką nazwą malwy, a także wplata w łaciński tekst wyrazy greckie, wykazując się w ten sposób uczonością i ozdabiając traktat słowami o podobnym brzmieniu; por. *μαλάχη* (*[maláche]* ‘malwa’) i *μαλάσσω* (*[malásson]* ‘zmiękczyć, złagodzić, uśmierzyć’).

²⁹ TWIERDZĄ TEŻ... DODAWALI PONADTO (*item asseverant... item addiderunt*) – Gargiliusz rozpoczyna sąsiadujące ze sobą zdania od powtórzenia przysłówka oraz podobnie brzmiących czasowników złożonych.

³⁰ WIERZBY (*salicis*) – (*Salix* L., rodzina: wierzbowate, obejmująca ok. 350 gatunków). Nie jesteśmy w stanie ustalić, o jaki konkretnie gatunek wierzby chodził Gargiliuszowi.

WIERZBA

smalcem³¹ wspaniale pielęgnuje stłuczenia. [6] Przyłożony do zęba korzeń [malwy], z którego wybija jeden pęd,³² koi ból. [7] ³³Tenże przywiązany do uda wzmacnia miłosne pożądanie. [8] On też, owinięty i przymocowany czarną wełną, zwalcza choroby piersi.

[9] Olimpia z Teb³⁴ uważa, że malwy z gęsim tłuszczem umieszczone przy narządach rodnych powodują poronienie. [10] Sekstiusz Niger i Dioskorides sądzą, że szkodzą one na żołądek.³⁵ [11] Dioskorides i Galen³⁶ niesłusznie oskarżają malwy o to, że słabo odżywiają ciało, ponieważ szybko przelatują przez przewód pokarmowy. [12] Istnieje również dzika malwa o silniejszym działaniu, co do której Galen twierdzi, że jest to prawoślaz;³⁷ zastosowany w postaci miękkich plastrów może

³¹ ZE STARYM SMALCEM (*cum axungia*) – (kalka gr. rzeczownika ἀξουγγία [*ak-sungia*], który pochodzi od łacińskich wyrazów *axis* – ‘os’ oraz *ung(u)o* – ‘smarować, nacierać’) niesolonego wieprzowego smalcu używano m.in. do smarowania osi. Zdaniem Pliniusza Starszego (*NH* 28,136) wspaniałe właściwości lecznicze produktu wynikają z tego, że świnie żywią się ziołami i korzeniami. Jego zastosowanie w lecznictwie omawiają – poza autorem *Historii naturalnej* (*NH* 28,136–141) – Dioskorides (*Mat.med.* 3,90) i Marcellus (*Medicam.* 16,71).

³² Z KTÓREGO WYBIJA JEDEN PĘD (*unius caulis*) – jeden pęd wypuszcza prawoślaz, bulwa malwy zawsze ma kilka pędów; por. Pliniusz Starszy (*NH* 20,224).

PRAWOŚLAZ

Tu i niżej Gargiliusz, prawdopodobnie nie zdając sobie z tego sprawy, pisze o prawoślazie (*Althaea officinalis* L., rodzina: ślazowate), którego korzeń, liście i kwiaty mają właściwości lecznicze, w związku z czym Grecy nazywali tę roślinę ‘uzdrowicielką’ (ἀλθαία [*althaia*], od ἀλθαίνω [*althaino*] – ‘uzdrawiam’); por. niżej, 5,12.

³³ TENŻE... ON TEŻ (*eadem... eadem*) – Gargiliusz rozpoczyna kolejne zdania tym samym zaimkiem.

³⁴ OLIMPIA Z TEB (*Olympias Thebana*) – (I w. p.n.e.) akuszerka, autorka wielu pism z dziedziny położnictwa, które znali m.in. Dioskorides i Pliniusz Starszy. Encyklopedysta cytuje ją w kompilowanym przez Gargiliusza passusie (Pliniusz Starszy, *NH* 20,226) oraz gdy pisze o wywoływaniu krwawień miesięcznych i zwalczaniu bezpłodności (*NH* 28,246; 28,253).

³⁵ SEKSTIUSZ NIGER (*Sextius Niger*) – (I w. p.n.e. / I w. n.e.) Grek żyjący za panowania cesarza Augusta, autor traktatów farmakologicznych (Pliniusz Starszy, *NH* 1,12). Korzystali z nich, tworząc własne pisma, Dioskorides (*Mat.med.* praef. 3), Pliniusz, który nazwał go *diligentissimus medicinae* – ‘najbieglejszym w sztuce lekarskiej’ (*NH* 32,26) oraz wysoko ceniący Sekstiusza Galen (*Simplic. medic.* 11,797). Opinię greckiego autora na temat właściwości malwy Gargiliusz poznał dzięki Pliniuszowi Starszemu (*loc.cit.*). ■ SZKODZĄ ONE NA ŻOŁĄDEK (*stomacho inutilis*) – por. Dioskorides (*Mat.med.* 2,118,1: κακοστόμαχος [*kakostómachos*]).

³⁶ DIOSKORIDES I GALEN (*Dioscorides et Galenus*) – por. Galen (*Alim.facult.* 6,629). W poświęconym malwie ustępie Dioskorides (*Mat.med.* 2,118,1) wspomina o jej właściwościach przeczyszczających (εὐκοῖλος [*eukoilios*]), nie podaje natomiast informacji przekazywanej przez Gargiliusza.

³⁷ Por. Galen (*Simplic. medic.* 12,66–67) oraz wyżej, przyp. 32.

zarówno przyjść z pomocą temu, kto właśnie odniósł rany, jak też po przyłożeniu do wrzodów wysuszyć ich wysięki. [13] Jeśli tej [malwy] nie będzie pod ręką, można ją zastąpić, stosując [malwę] uprawną.

6. O tykwie³⁸

[1] Dawni lekarze³⁹ postrzegali tykwę w ten sposób, że mówili o niej, iż jest „zsiadłą wodą”. [2] Galen⁴⁰ uważa, że ma właściwości nawilżającą oraz chłodzącą. [3] Potwierdzenie znajduje w tym, że spożyta rozluźnia żołądek, ale nie powoduje pragnienia. [4] Również inne [działania] tykwy są tego rodzaju, że niezbitcie dowodzą jej chłodzącej mocy. [5] Utarte surowe [tykwy] zmniejszają wszelki obrzęk; zjedzone przyspieszają trawienie.

[6] Ich podgrzany sok, jak powiada Galen, zakrapla się do uszka, aby szybko stłumić ból.⁴¹ [7] Ten sam sok uśmierza również bóle zębów, jeśli

TYKWA

³⁸ **O TYKWIE** (*De cucurbita*) – (*Lagenaria vulgaris* L., rodzina: dyniowate) roślina roczna o długiej, leżącej łodydze i lekkim zapachu piżma; jej białawy lub żółtawy owoc w kształcie gruszki, butelki bądź cylindra, o zdrewniałej okrywie i gąbczastym miąższu, jest jadalny, a po wydrążeniu może służyć jako naczynie. W starożytności spożywano młode pędy tykwy, które w smaku przypominają szparagi; por. Pliniusz Starszy (*NH* 19,71). Nazwą *cucurbita* po łacinie określano również dynię (*Citrullus vulgaris* Schrad., rodzina: dyniowate), roślinę roczną o płożącej się łodydze, która osiąga do 2,5 m długości, wydającą duży (do 2,5 kg) owoc, jadany na surowo i po ugotowaniu; jej uprawę opisuje m.in. Kolumella (*Rust.* 11,3,48–50). Ponieważ u Gargiliusza brak opisu, nie jesteśmy w stanie z całą pewnością rozstrzygnąć, czy autor pisze o tykwie, czy o dyni, czy też o jednej i drugiej, mógł bowiem, jak się wydaje, uważać je za różne odmiany tej samej rośliny.

³⁹ **DAWNI LEKARZE** (*veteres medici*) – Celsus (*Medicin.* 2,18) twierdził, że tykwa nie ma właściwości odżywczych, a Marcellus (*Epigr.* 11,31) dworował sobie z kucharzy, którzy przyrządzali z tykwy kosztującej as wymyślne, lecz pozbawione smaku potrawy. Tymczasem zdaniem Pliniusza Starszego (*NH* 19,71) tykwy dostarczają zdrowego i lekkostrawnego pożywienia; Apicjusz (*Coquin.* 3,4,1–8) przygotowywał z nich przystawkę na osiem sposobów.

⁴⁰ Por. Galen (*Simplic. medic.* 12,33).

⁴¹ **JAK POWIADA GALEN** (*ut Galenus ait*) – w poświęconych tej roślinie passusach u Galena (*Alim. facult.* 6,561–564; *Simplic. medic.* 12,34) tej informacji nie znajdujemy. ■ **ZAKRAPLA SIĘ DO USZKA, ABY SZYBKO STŁUMIĆ BÓL** (*ad compe-scendum velociter auriculae dolorem... infunditur*) – o zakraplaniu soku tykwy do bolących uszu informuje kilku autorów; por. Dioskorides (*Mat. med.* 2,134), Pliniusz Starszy (*NH* 20,16), Marcellus (*Medicam.* 9,32).

przez dłuższy czas potrzyma się go w ustach. [8] Ponadto, zmieszany z różnym olejkami i stosowany do nacierania ciała, gasi płomień gorączki.

[9] Popiół z suchej łupiny może skutecznie leczyć oparzenia. [10] Od [ludzi] doświadczonych dowiedzieliśmy się, że tenże popiół oczyszcza i doprowadza do całkowitego zablźnienia gnijące już rany na narządach płciowych. [11] Dioskorides chwali wióry świeżej łupiny tykwy, a o ich działaniu powiada, co następuje: [12] przyłożone do głowy niemowlęcia chronią przed słonecznym udarem; [zastosowane] z *polentą* pomagają na gorączkę podagryczną, a z chlebem – na wykwity róży.⁴²

[13] Moc suchych nasion – jak przekazują⁴³ – jest taka, że utłuczone na proszek zasklepiają posypane nimi wklęsłe rany. [14] Niektórzy podawali je do wypicia w winie, aby powstrzymały rozstrój żołądka. [15] Starzejące się już wąsiki tykwy podane z winem rodzynekowym⁴⁴ i octem tym, którzy cierpią na biegunkę, w godny podziwu sposób przynoszą ulgę zboliałym jelitom.

⁴² Z *POLENTĄ* (*cum polenta*) – zachowuję ten rzeczownik jako termin techniczny, ponieważ stosowana w celach leczniczych *polenta* była gotowana z wyprażanych ziaren, czym też różniła się od zwykłej jęczmiennej kaszy; por. Pliniusz Starszy (*NH* 22,126), Dioskorides (*Mat.med.* 2,86,3). ■ POMAGAJĄ NA GORĄCZKĘ PODAGRYCZNĄ (*podagrae aestuanti*) – dziś nazwa „podagra” oznacza ból stopy w przebiegu dny moczanowej, w starożytności mianem tym określano silny ból nóg, samoistny lub towarzyszący reumatoidalnemu zapaleniu stawów, który kojarzył się z zaciśniętymi na kończynach wnykami (πούς, ποδός [*pūs, podós*] – ‘noga’, ἄγρα [*ágra*] – ‘wnyki’). ■ Z *POLENTĄ* POMAGAJĄ NA GORĄCZKĘ PODAGRYCZNĄ, A Z CHLEBEM – NA WYKWITY RÓŻY (*cum polenta podagrae aestuanti et ignibus sacris cum pane*) – Gargiliusz zastosował figurę retoryczną zwaną chiazmem.

⁴³ Por. Dioskorides (*Mat.med.* 2,134), Pliniusz Starszy (*NH* 20,17).

⁴⁴ Z WINEM RODZYNKOWYM (*cum passo*) – tj. otrzymywanym z podsuszonych na słońcu rodzyneków (*uva passa*), słodszy i mocniejszy od win z gron niesuszonych. W pismach autorów starożytnych znajdujemy opisy różnych sposobów jego przyrządzania; por. Dioskorides (*Mat.med.* 5,6,4), Kolumella (*Rust.* 12,27; 12,39), Palladiusz (*Op.agr.* 11,19). Do wyrobu *passum* wykorzystywano głównie winorośl pszczelą (*uva apiana*), dziś zwaną muszkatołową; por. Pliniusz Starszy (*NH* 14,81–82).

7. O łobodzie⁴⁵

[1] Łoboda to warzywo o wilgotnej i chłodzącej naturze, przeważa jednak wilgoć. [2] Podobnie jak w przypadku malwy, a także jej sok wspomaga wypróżnianie. [3] Dlatego po spożyciu bez wątpienia powoduje rozwolnienie.

[4] Okład z surowej lub gotowanej [łobody] leczy wszelkie stwardnienia i czyraki. [5] Z powodzeniem można ją przyłożyć na nadal piekące i objawiające się popękana skórą odmrożenia nóg, zanim nie zamienia się w rany. [6] Usuwa wrośnięte paznokcie bez [konieczności] bolesnego ich nacinania.

[7] Łagodzi wykwity róży. [8] Z sodą, octem i miodem gasi ogień podagry. [9] Galen uważa, że podane jako napój jej utarte z winem nasiona są bardzo skuteczne w pozbyciu się żółtaczki.⁴⁶

LOBODA

⁴⁵ **O ŁOBODZIE** (*De atriplice*) – (*Atriplex hortensis* L., rodzina: komosowate) obecnie dziczyła, wciąż jest wykorzystywana jako jarzyna, w celach ozdobnych i leczniczych. Spośród warzyw o jadalnych liściach w Rzymie najwcześniej zaczęto uprawiać właśnie łobodę. Jej uprawę poświadczają Pliniusz Starszy (*NH* 19,117), Kolumella (*Rust.* 10,377) i Palladiusz (*Op.agr.* 5,3,3). Łobodę spożywano aż do czasu zastąpienia jej przez szpinak.

⁴⁶ Galen (*Simplic.medic.* 11,843) rzeczywiście twierdził, że łoboda jest nader pomocna w leczeniu żółtaczki, nie wyszczególnia jednak wykorzystywanej w tym celu części rośliny ani nie wspomina o jej ucieraniu z winem. Dioskorydes (*Mat.med.* 2,119) zaleca chorym picie zmieszanego z miodem wina z dodatkiem nasion łobody (μετὰ μελικράτου [*metá melikrátu*]). W kompilowanym przez Gargiliusza ustępie Pliniusz Starszy (*NH* 20,220–221) pisze o stosowaniu w tej sytuacji nasion łobody z miodem.

8. O szczawiu⁴⁷

SZCZAW

[1] Działanie szczawiu jest rozgrzewające oraz cierpkie i dlatego po spożyciu ściąga brzuch, wzmacnia żołądek,⁴⁸ wywołuje odbijanie się oraz powoduje oddawanie moczu.

[2] Utarty z kurzym nawozem prowadzi do pęknięcia wrzodów. [3] Nasiona pite z wodą lub winem pomagają [cierpiącym] na biegunkę. [4] Z mocą stawia opór jadom skorpionów, dlatego panuje przekonanie, że nie mogą [one] ukłuć [człowieka], który wcześniej wypije tego rodzaju napój.

[5] Korzenie ugotowane w occie i przyłożone jako okład zmniejszają stwardnienie śledziony, wygładzają wrośnięte paznokcie, osuszają rany powstające na podbródku; ugotowane w winie i przyłożone jako okład leczą ropnie i zapalenie przyusznic; płukanie nimi gardła uśmierza ból zębów i zmniejsza obrzęk podniebiennego języczka; ich picie zwalcza żółtaczkę.⁴⁹

⁴⁷ O SZCZAWIU (*De lapatio*) – (*Rumex* L., rodzina: rdestowate) różne odmiany szczawiu, rośliny spożywanej także dzisiaj, uprawnego i dziko rosnącego, jadano w Rzymie od najdawniejszych czasów. Horacy (*Epist.* 2,57) i Pliniusz Starszy (*NH* 19,184) przedkładali jego dzikie odmiany. Kolumella (*Rust.* 10,373) wychwalał przeczyszczające właściwości uprawnego szczawiu.

⁴⁸ WZMACNIA ŻOŁĄDEK (*stomachum confirmat*) – Celsus (*Medicin.* 2,25) jednak zalicza szczaw do produktów spożywczych, które szkodzą (*aliena sunt*) żołądkowi.

⁴⁹ OSUSZAJĄ RANY POWSTAJĄCE NA PODBRÓDKU (*vulnera in mento nascentia extinguunt*) – Gargiliusz pisze prawdopodobnie o ranach tworzących się wskutek liszajów. Pliniusz Starszy (*NH* 26,2) poświadcza, że Rzymianie kojarzyli liszaj z podbródkiem, ponieważ właśnie stamtąd choroba ta zwykle rozprzestrzeniała się na całą twarz, dlatego też –

[...] początkowo przez żart (jako że wielu jest skłonnych do wyśmiewania się z cudzego nieszczęścia), a potem i powszechnie stosowano termin *mentagra* –

(przekład I. i T. Zawadzcy)

ukuty na wzór wyrazów *podagra* i *chiragra*. O „ponurym podbródku, szpetnych liszajach” wspomina w jednym z epigramów Marcjalis (*Epigr.* 11,98,5).

■ ROPNIE (*strumas*) – tak opisuje tę dolegliwość Celsus (*Medicin.* 5,27,7):

Struma to nabrzmienie, w którym zbierają się grudki krwi i ropy przypominające gruczoły. Zazwyczaj dostarczają one naprawę wielu zmartwień lekarzom, gdyż wywołują gorączkę i bardzo wolno dojrzewają. Leczy się je chirurgicznie, jak również stosując lekarstwa [...]. Powstają najczęściej na szyi, a także pod pachami, na ramionach i w pachwinie, również na piersiach kobiet.

[6] Niektórzy uważają, że sam korzeń zawieszony na szyi usuwa obrzęk gruczołów szyjnych.⁵⁰

9. O szarłacie⁵¹

[1] Niektórym wydaje się, że szarłat jest z natury mdły i pozbawiony smaku.

[2] Pracę układu pokarmowego zakłóca zazwyczaj do tego stopnia, iż [wywołuje] wymioty i biegunkę z żółcią.⁵² [3] Hippokrates zalecał kobietom, by jadły [szarłat] w celu powstrzymania zbyt obfitych krwawień miesięcznych.⁵³ [4] Panuje przekonanie, iż przyłożony jako okład do odcisków na stopach wygładza je i usuwa.

[5] Sok podany z winem skutecznie stawia opór jadom skorpionów. [6] Niektórzy uważają, że również sam [szarłat] utarty i przyłożony jako okład leczy zranienia.

SZARŁAT

⁵⁰ Kolejna stosowana w medycynie ludowej praktyka magiczna, którą opisuje Gargiliusz; zob. także niżej, 30,36; 33,5; 40,14. ■ OBRZEK GRUCZOŁÓW SZYJNYCH (*scrofas*) – w tekście łacińskim *scrofa*, dosłownie: ‘maciora, świnią’, zamiast *scrofula* – ‘świnka’, tj. zapalenie gruczołów szyjnych.

⁵¹ O SZARŁACIE (*De blito*) – (*Amaranthus blitum* L., rodzina: komosowate) roślina do dziś spożywana we Francji, znana była Rzymianom jako jadalna już w czasach Plauta (*Pseud.* 805). Z powodu jej mdłego smaku przymiotnikiem „szarłatowy” określano wszystko, co postrzegano jako byle jakie, głupie, marne, do niczego; por. Plaut (*Truc.* 854). Uprawę poświadczają Pliniusz Starszy (*NH* 19,117; 19,123) oraz Palladiusz (*Op.agr.* 4,9,17).

⁵² PRACĘ UKŁADU POKARMOWEGO ZAKŁÓCA ZAZWYCZAJ DO TEGO STOPNIA (*ventrem usque ad... plerumque conturbat*) – Dioskorides (*Mat.med.* 2,117) mówi tylko tyle: „Szarłat to warzywo, które przeczyszcza jelita i pozbawione jest jakichkolwiek właściwości leczniczych”. By ochronić żołądek przed szkodliwym działaniem szarłatów, Celsus (*Medicin.* 2,25,1) zaleca spożywać go z oliwą, octem i garum (por. niżej, przyp. 290). ■ [WYWOŁUJE] WYMIOTY I BIEGUNKĘ Z ŻÓLCIĄ (*choleram*) – Mirko D. Grmek (2002: 15) stwierdza:

Słowo *cholera* oznacza [...] chorobę przejawiającą się wymiotami, ostrą i bezkrwawą biegunką oraz drgawkami [...], dla lekarzy starożytności był to ostry, nieswoisty zespół żołądkowo-jelitowy.

Gargiliusz raz jeszcze wspomina o tej dolegliwości; zob. niżej, 11,9.

⁵³ Wiadomość ta pochodzi z wykorzystanego przez Gargiliusza passusu encyklopedii Pliniusza Starszego (*NH* 20,252): „Hippokrates uważa, że ten pokarm zatrzymuje krwawienia miesięczne”. Natomiast nie udało się potwierdzić tej informacji u Hippokratesa.

10. O buraku⁵⁴

BURAK
(*Beta vulgaris cicla*)

[1] <...> Cierpiącym na wątrobę i dolegliwości śledziony z wielkim pożytkiem daje się [go] do jedzenia z gorczycą.⁵⁵ [2] Smarowanie [burakiem] z alunem⁵⁶ leczy wykwity róży oraz poparzenia. [3] Wspaniałe efekty daje smarowanie surowym utartym [burakiem] otwartych wrzodów na głowie, jak również łysiny. [4] Woda, w której został ugotowany, usuwa z głowy łupież. W postaci ciepłego okładu pomaga skórze nóg popękanej wskutek odmrożeń; włany z miodem rozładowuje obciążony brzuch.

⁵⁴ O BURAKU (*De beta*) – w Rzymie znano dwie odmiany buraka: *beta nigra* (*Beta vulgaris* var. *rapacea* Koch, rodzina: komosowate; por. Apicjusz, *Coquin.* 3,2,1; 3,2,3–4; 4,4,2), z której po wiekach selekcji powstały znane nam uprawne odmiany, a także cieszącą się większym uznaniem *beta candida* (*Beta vulgaris cicla* L.; por. Apicjusz, *Coquin.* 4,5,1). Starożytny burak był warzywem liściastym, dostępnym niemal przez cały rok (Pliniusz Starszy, *NH* 19,132), mdłym w smaku, a więc wymagającym mocnego doprawienia (Apicjusz, *Coquin.* 3,11,1–2; Marcjalis, *Epigr.* 13,13,2), jadany przez ludzi o niewielkich dochodach (Persjusz, *Sat.* 3,114; Marcjalis, *Epigr.* 13,13,1). Obie odmiany otrzymano dzięki selekcji buraka dzikiego (*Beta maritima* L.). Jak widzimy, Gargiliusz ich nie rozróżnia, podobnie jak jego czytelnik i kompilator Izydor z Sewilli (*Etym.* 17,10,15), który napisze o nich tylko tyle: „Burak (*beta*) to u nas – warzywo, u Greków – litera”. W świecie antycznym o właściwościach leczniczych obu odmian, jak się wydaje, wiedzieli wszyscy. W znanym Gargiliuszowi passusie opisuje je Pliniusz Starszy (*NH* 20,69–71), czynią to również Dioskorides (*Mat.med.* 2,123), Celsus (3,24,2), Marcellus (*Medicam.* 8,32; 12,19), a nawet Hieronim (*Comm.Ezech.* 14,2,20).

BURAK
(*Beta vulgaris* var. *rapacea*)

⁵⁵ Z GORCZYCĄ (*cum sinapi*) – por. niżej, rozdz. 29.

⁵⁶ Z ALUNEM (*cum alumine*) – uwodniony siarczan potasowo-glinowy ($KAl(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$) występuje w postaci bezbarwnych ośmiościennych kryształów rozpuszczalnych w wodzie. Ma kwaśny smak i ściągające właściwości. Łacińscy autorzy wspominają o alunie płynnym (*alumen liquidum*), suszonym (*aridum*), okrągłym (*rotundum*) i włóknistym (*scissum*). W starożytności był używany do garbowania skór i farbowania tkanin, stanowił składnik wielu leków tak dla ludzi (Celsus, *Medicin.* 5,1–2; 5,4; 5,6–7; 5,12; 5,28,12; Pliniusz Starszy, *NH* 35,183–190; Gargiliusz, *Med.* 30,20; 41,25), jak i zwierząt (Kolumella, *Rust.* 6,31,2; Palladiusz, *Op.agr.* 3,1,3). Dziś jest stosowany m.in. do oczyszczania wody, jako kosmetyczny środek ściągający oraz odtrutka.

11. *O sałacie*⁵⁷

[1] (...) Mają właściwości chłodzące, ale nie jest to chłodzenie szkodliwe, w przeciwnym razie nie mogłyby przynosić pożytku; [2] jednak dzięki otrzymanej [od przyrody] mocy ofiarują umiarkowane i łagodne zimno, przynoszą ulgę podczas letnich upałów, zachęcają do jedzenia [osoby] osłabione z powodu braku apetytu, zwiększają ilość krwi. [3] Kobiety karmiące obficie napęniają mlekiem.⁵⁸ [4] Trawienie powściągają, ale spożyte w wielkiej ilości są przyczyną rozwolnienia.

[5] Dioskorides⁵⁹ utrzymuje, że są wyjątkowo skuteczne, jeżeli podamy je nieumyte cierpiącym na dolegliwości żołądkowe. [6] Utarte z solą leczą oparzenia, jeżeli zostaną one posmarowane, zanim powstaną pęcherzyki.⁶⁰ [7] Stosowane w tenże sposób tłumią również wykwity róży. [8] Ugotowane w garnku i doprawione na modłę innych warzyw przynoszą wielki pożytek cierpiącym na biegunkę z żółcią i wymioty.⁶¹ [9] Na to schorzenie niektórzy gotowali [sałatę] z mlekiem.⁶²

SALATA

⁵⁷ **O SALACIE** (*De lactuca*) – (*Lactuca sativa* L., rodzina: złożone) Rzymianie znali liczne odmiany sałaty (Pliniusz Starszy, *NH* 19,125–126), którą spożywali, podobnie jak czynimy to dzisiaj, tak w postaci surowej (Apicjusz, *Coquin.* 3,18), jak również po ugotowaniu (Apicjusz, *Coquin.* 3,15,3), w charakterze przystawki i na deser (Marcjalis, *Epigr.* 13,14). Wiedziano też o leczniczych właściwościach tego powszechnie dostępnego i lubianego warzywa, które – jak podaje Pliniusz Starszy (*NH* 19,128) – pomogło wrócić do zdrowia samemu Oktawianowi. Dietetyczne cechy i dziko rosnącej, i uprawnej sałaty oraz jej wykorzystanie w celach leczniczych omawia wielu autorów pism medycznych.

⁵⁸ Podobnie twierdzili Dioskorides (*Mat.med.* 2,136) oraz Izydor z Sewilli (*Etym.* 17,10,11). Starożytni wierzyli, prawdopodobnie kierując się prawem *sympatii* (zob. wyżej, przyp. 24), że roślina obfitująca w przypominający mleko sok zapewniała mleko karmiącym. Zauważmy, iż nawiązującą do rzeczownika *lac* ("mleko") nazwą *lactuca* obejmowano pierwotnie różne odmiany cykorii oraz wilczomleczów, a dopiero później przyporządkowano ją sałacie.

⁵⁹ Zob. Dioskorides (*Mat.med.* 2,136).

⁶⁰ PĘCHERZYKI (*pustellas*) – termin (*pustellae*) wymyślony przez Gargiliusza zamiast klasycznego *pusulae* ("pęcherze"); po raz kolejny autor używa zdrobnienia zamiast rzeczownika niezdrobniałego.

⁶¹ CIERPIĄCYM NA BIEGUNKĘ Z ŻÓLCIĄ I WYMIOTY (*cholera laborantibus*) – zob. wyżej, przyp. 52.

⁶² Por. Pliniusz Starszy (*NH* 20,67).

12. O cykorii⁶³

CYKORIA

[1] Cykoria uprawna ma, jak powiadają lekarze, właściwości ściągające i cierpkie. [2] Dlatego też służy żołądkowi, jak również reguluje trawienie, zwłaszcza ugotowana i podana z octem. [3] Z *polentą* wspaniale łagodzi pieczenie w klatce piersiowej, zapalenia oczu, którym towarzyszy łzawienie,⁶⁴ i podagrę. [4] Jest całkowicie pewne, że namoczona w occie i przyłożona powyżej lewego sutka, pomaga sercowcom.⁶⁵ [5] Utarty korzeń leczy ukłucia skorpionów, zastosowany z *polentą* zmusza do ustąpienia wykwity róży.

[6] Sok zmieszany z octem i różanym olejkiem przynosi ulgę w bólach głowy, [7] wypity z winem usuwa choroby wątroby i pęcherza. [8] Co drugi dzień podaje się go do wypicia wymiotującym krwią, a także [mężczyznom] cierpiącym na nadmiar nasienia.⁶⁶ [9] Nacieranie sokiem z octem i bielą oliwaną skutecznie leczy wszystkie części [ciała], które powinny być leczone przez wychłodzenie.

⁶³ O CYKORII (*De intibo*) – (*Cichorium endivia* L., rodzina: złożone) rośliną spożywcza uprawiana w starożytności szczególnie chętnie (Pliniusz Starszy, *NH* 19,129; Kolumella, *Rust.* 10,111–112), gdyż dzięki swej odporności na chłód w zimie zastępowała sałatę (Apicjusz, *Coquin.* 3,18,1; Palladiusz, *Op. agr.* 11,11,1). W Rzymie jadano również dziko rosnącą „cykorieę podróżnika” (*Cichorium intybus* L.). Gargiliusz omawia właściwości lecznicze obu odmian, nie rozróżniając ich w przeciwieństwie do Pliniusza Starszego (*NH* 20,73; 20,76–77), który wraz z Dioskoridesem (*Mat. med.* 2,132,2) dostarczył mu wiadomości o cykorii. Apicjusz (*Coquin.* 3,18,1) zalecał serwowanie cykorii z *garum* (por. niżej, przyp. 290), oliwą i cebulą, lub z miodem i ostrym sosem.

⁶⁴ ZAPALENIA OCZU, KTÓRYM TOWARZYSZY ŁZAWIENIE (*oculorum epiforas*) – *epifora* (ἐπιφορά [*epiforá*]) to ogólnie dolegliwość połączona z odwodnieniem, np. katar, rozwołnienie, krwotok; w przypadku oczu – uporczywe łzawienie, do którego dochodzi np. przy zaburzeniu odprowadzania łez przez kanaliki łzowe. Por. niżej, 15,6; 19,4.

⁶⁵ SERCOWCOM (*cardiacis*) – przymiotnik *cardiacus*, którym posłużył się Gargiliusz, odnosi się do chorych na żołądek oraz do cierpiących na dolegliwości sercowe, ponieważ grecki wyraz καρδία [*kardia*], od którego pochodzi, oznacza zarówno ‘serce’, jak i ‘żołądek’. Zalecenia, których udziela autor, zdają się wskazywać, iż w tym przypadku chodzi właśnie o leczenie dolegliwości sercowych.

⁶⁶ NASIENIA (*geniturae*) – podobnie jak Pliniusz Starszy (*NH* 20,77; 196) Gargiliusz, który najwyraźniej żywi upodobanie do rzeczowników zakończonych na *-ura* (Maire, 2001: XXXIII), używa na określenie nasienia rzeczownika *genitura* z zasobu łaciny ludowej; nie pojawia się on w pismach medycznych.

13. O pieprzycy⁶⁷

[1] Pieprzyca jest z natury żrąca, a jednak, jak się wydaje, hamuje miłosny pociąg, zapewne z tej właśnie przyczyny, dla której niszczy nasienie rozrodcze również mająca nadmiernie rozgrzewającą moc ruta.⁶⁸ [2] Zmieszana z zakwasem i przyłożona jako okład na czyraki oraz karbunkuły gwałtownie je otwiera, powodując wyciekanie ropy. [3] Wcierany sok pomaga na wypadanie włosów. [4] Tenże zakroplony do uszu uśmierza ból zębów.⁶⁹ [5] Działanie nasion jest tak silne, że wręcz zabijają płód. [6] Wypita z winem tępi żyjątką w brzuchu. [7] Przeciwdziała jadom węży, a panuje też przekonanie, że przepędza je, dymiąc, wrzucona na żarzące się węgle. [8] Zmniejsza śledzionę⁷⁰ podana do picia jako napój z octem czy jedzona z figą.

PIEPRZYCA

[9] [Ludziom] cierpiącym na bóle bioder⁷¹ bardzo pomagają okłady z [pieprzycy] z octem i *poletą*.

⁶⁷ **O PIEPRZYCY** (*De nasturcio*) – (*Lepidium sativum* L., rodzina: krzyżowe) stara roślina uprawna, stosowana do przyrządzania sałatek, w Polsce znana również pod błędnie przyporządkowywaną jej nazwą „rzeżucha”. Łacińskiej nazwy *nasturtium* nie należy mylić z popularnym u nas kwiatem nasturcji (*Tropaeolum maius* L., rodzina: nasturcjowate), sprowadzonym do Europy z terenów dzisiejszego Ekwadoru i Peru w 1684 r., oraz z rukwią wodną (*Nasturtium officinale* L., rodzina: krzyżowe). Pliniusz Starszy (NH 19,154–155) wyprowadza nazwę pieprzycy od ostrego smaku, z powodu którego wywoływała uczucie szczypania w nosie (*a narium tormento*) i była podawana wraz z sałatą o łagodnym smaku.

⁶⁸ Zauważmy, że Gargiliusz przeczy sam sobie, bo poprzednio (3,15) twierdził, iż głupio (*stultissime*) postępują ci, którzy sądzą, że tamuje ona miłosne pożądanie. Źródłem powyższej informacji jest Pliniusz Starszy (NH 20,132; 20,143).

⁶⁹ ZAKROPLONY DO USZU UŚMIERZA BÓL ZĘBÓW (*infusus auribus dolores dentium mitigat*) – to dość niezwykle zalecenie Gargiliusz zaczerpnął z wykorzystanego w tym rozdziale ustępu *Historii naturalnej*; por. Pliniusz Starszy (NH 20,129). Nie spotykamy go u innych autorów.

⁷⁰ ZMNIEJSZA ŚLEDZIONĘ (*lienem reprimit*) – por. Celsus (*Medicin.* 4,16): „Wyjątkowo skutecznie zmniejszają śledzionę rukola i pieprzyca”.

⁷¹ [LUDZIOM] CIERPIĄCYM NA BÓLE BIODER (*sciaticis*) – w kompilowanym przez autora fragmencie Pliniusz Starszy (NH 20,130) pisze o kościach biodrowych (*coxendicibus*). Termin *sciaticus* (kalka gr. ισχιαδικός [*ischiadikós*]) jest bardzo rzadki: pojawia się tylko u Gargiliusza oraz Marcellusa (*Medicam.* 25). Mirko D. Grmek (2002: 19) zauważa, iż dzisiejszą nazwę „rwa kulszowa” (*ischias*) oznaczającą ‘newralgię nerwu kulszowego’ w starożytności odnoszono do ‘ból w stawie biodrowym’.

[10] Nacieranie [pieprzycą] w połączeniu z miodem oczyszcza liszaje. [11] Z gęsim tłuszczem czyści głowę z wrzodów oraz parchów. [12] Jeden *denar* [pieprzycy] z czterema *cyatami* wody podany do wypicia przeczyszcza brzuch.⁷² [13] Zmieszana z kleikami⁷³ oczyszcza pierś ze śluzu. [14] Ugotowana w kozim mleku łagodzi bóle w klatce piersiowej. [15] Spożyta na czczo z miodem jest zbawienna dla cierpiących na kaszel.

⁷² JEDEN DENAR [PIEPZYCY] Z CZTEREMA CYATAMI WODY PODANY DO WYPICIA PRZECZYSCZA BRZUCH (*alvum purgat ex aquae cyatis quattuor unius denarii pondere propinatum*) – to właśnie zdanie Gargiliusza pozwala uzupełnić luknę w encyklopedii Pliniusza Starszego (NH 20,127): *alvum purgat, detrahit bilem potum unius denarii pondere in aquae VII <cyathis>* ('jeden denar rozpuszczony w VII cyatach wody i wypity przeczyszcza brzuch, pędzi żółć'). Por. „Wykaz miar”, s. 129.

⁷³ ZMIESZANA Z KLEIKAMI (*sorbitionibus mixtum*) – Katon Starszy (*Agr.* 157,13) przyrządzał *sorbitio* z dzikiej, wysuszonej i bardzo drobno pokruszonej kapusty (por. niżej, rozdz. 30); Celsus (*Medicin.* 2,30) – z pszenicy płaskurki (*Triticum diococcum* L., rodzina: trawy), włośnicy (*Setaria italica* L., rodzina: trawy) i prosa (*Panicum miliaceum* L., rodzina: trawy). Potrawę tę Celsus odróżniał przy tym od kaszki (*pulticula*), a zatem, jak się wydaje, *sorbitio* przecierano i doprowadzano do jednolitej, płynnej konsystencji, która pozwalała na jej wypicie (por. *sorbilis* – ‘możliwy do wypicia’, *sorbillo* – ‘popijać powoli, małymi łykami’; od *sorbere* – ‘połykać, chleptać’), stąd w przekładzie „kleik”. Zalecenia tego nie znajdujemy w pismach innych autorów. Por. także niżej, 21,6.

14. **O rukoli**⁷⁴

[1] Rukola ma działanie jak najbardziej rozgrzewające, lecz niezbyt cierpkie i palące. [2] Dlatego też, gdy się ją spożywa, ogromnie wzmacnia miłosne pożądanie,⁷⁵ wspomaga trawienie i pobudza oddawanie moczu. [3] W potrawach doskonale łączy się z sałatą, gdyż gorąco równo zmieszane z zimnem współtworzy zdrową równowagę. [4] Panuje przekonanie, że pita z winem może uczynić nieczułym na chłostę.⁷⁶ [5] Jedzenie [rukoli] <jest> użyteczne dla kaszlących dzieci. [6] Połączona z miodem i wcierana w skórę twarzy usuwa plamy, wywabia piegi. [7] Ugotowany w wodzie korzeń „wyciąga” złamane kości. [8] Pite z winem nasiona chronią przed jadem skorpionów oraz ryjówek.⁷⁷ [9] Połączona z byczą żółcią wybiela czarne blizny. [10] Zarówno sama [roślina], jak też jej nasiona nadają stosowanym przez kucharzy przyprawom tak wyjątkowy smak, że z tej przyczyny Grecy nazwali ją *euzomonem*.⁷⁸

RUKOLA

⁷⁴ **O RUKOLI** (*De eruca*) – (*Eruca sativa* Lam., rodzina: krzyżowe) roślina stosowana w celach spożywczych i leczniczych, w Polsce zwana również rukieta. Jej uprawę w Rzymie poświadczają Pliniusz Starszy (*NH* 19,123; 19,154), Kolumella (*Rust.* 11,3,14; 11,3,29) i Palladiusz (*Op.agr.* 2,14,10). Apicjusz podał przepisy na trzy sosy z wykorzystaniem rukoli: do gotowanego drobiu (*Coquin.* 6,2,6), do gotowanego dzika (8,1,8), do solonej ryby (9,10,7); nasiona rukoli radził dodawać do soli ziołowych (1,27), a jej sokiem przyprawiać bulwy (7,12,3). Kolumella polecał wykorzystywać liście rukoli do przyrządzenia sałatki serowej (*Rust.* 12,59,1), a także informował, że rozdrobnione i zmieszane z wodą stanowią ulubioną karmę gęsi (8,14,10).

⁷⁵ OGROMNIE WZMACNIA MIŁOSNE POŻĄDANIE (*venerem maxime stimulat*) – podobnie twierdzili Pliniusz Starszy (*NH* 20,126), Dioskorides (*Mat.med.* 2,140) i Marcellus (*Medicam.* 33,12). Starożytni doskonale znali właściwości pobudzające rukoli. Kolumella pisał (*Rust.* 10,109), że w warzywniaku „sadzi się [rukolę] w sąsiedztwie płodnego Priapa, aby pobudzała do miłości zgnusiałych mężów”.

⁷⁶ Informował o tym również Pliniusz Starszy (*NH* 20,125).

⁷⁷ RYJÓWEK (*aranei muris*) – (*Mus / Sorex araneus*) starożytni uważali, że ukąszenie tego owożożernego ssaka jest niebezpieczne dla koni i innych jucznych zwierząt, gdyż wywołuje u nich wysypkę (Arystoteles, *Hist.anim.* 604b: μυγαλή [*mygalē*]) oraz długotrwałe zakażenie (Kolumella, *Rust.* 6,17,1; Izydor z Sewilli, *Etym.* 12,3,3). Jeszcze pod koniec XX w. mieszkańcy francuskich wiosek wierzyli, że ryjówek może spowodować śmierć konia, którego ugryzie, tymczasem Pliniusz Starszy (*NH* 8,227) twierdził, że jadowite są tylko ukąszenia ryjówek żyjących na terenie Italii.

⁷⁸ NAZYWALI JĄ *EUZOMONEM* (*euzomon nominata sit*) – czyli ‘dobrozupną, do-brososową’; por. Dioskorides (*Mat.med.* 2,140: εὐζωμον [*euzomon*] – por. εὐ [*eú*] ‘dobrze’ i ζωμός [*zomós*] ‘zupa, sos, spartańska czarna polewka’).

15. O arbuzie⁷⁹

ARBUZ

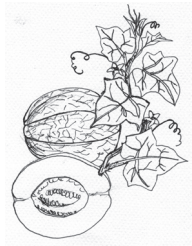
[1] Melon jest z pewnością chętnie jadany,⁸⁰ jednak źle się trawi z powodu właściwego mu zimna. [2] Dlatego też niektórzy spożywają [go] z octem [oraz] dodają do niego miętę polej i cebule, aby w ten sposób złagodzić szkodliwą chłodzącą moc.⁸¹

[3] Arbutus jest pokarmem lżejszym. [4] Albowiem podany do spożycia po obraniu ze skóry i usunięciu nasion tłumi pieczenie w żołądku oraz powoduje łagodne wypróżnienie. [5] Wybornie smakuje ugotowany w wodzie z oliwą, octem i miodem. [6] Jego mięsz przyłożony niczym okład do czoła w przedziwny sposób łagodzi stan zapalny zaropiałych oczu, któremu towarzyszy łzawienie. [7] Utarty korzeń usuwa stwardniałe wrzody w kształcie woskowego plastra,

⁷⁹ **O ARBUZIE** (*De pepone*) – (*Citrullus vulgaris* Schrad., rodzina: dyniowate) roślina o dużym owocu, jadanym na surowo i po ugotowaniu. Arbutus i melon (*Cucumis melo* L., rodzina: dyniowate), o którym Gargiliusz pisze na początku tego rozdziału poświęconego arbutusowi, pochodzą z południowej Afryki. Uprawiano je w Egipcie, skąd zostały sprowadzone do Europy przez Greków, od których wraz z nazwami πέπων [*pépon*] i μηλοπέπων [*melopépon*] trafiły do Rzymian. Tu spożywano je głównie w celach leczniczych, ponieważ aż do II w. n.e. rzadko je uprawiano i były stosunkowo drogie. Arbutusy uważano za odmianę ogórka (Pliniusz Starszy, *NH* 20,11; Dioskorides, *Mat.med.* 2,135,1), a melony postrzegano jako odmianę arbutusów (Pliniusz Starszy, *NH* 19,64–68), dlatego również Gargiliusz poświęca im jeden, wspólny rozdział.

⁸⁰ JEST Z PEWNOŚCIĄ CHĘTNIE JADANY (*usus est quidem gratior*) – aby owoce melonów były słodsze i bardziej wonne, Palladiusz (*Op.agr.* 4,9,6) zaleca moczenie nasion w wodzie z miodem i mlekiem oraz przesypanie ich suchymi liśćmi róż.

⁸¹ NIEKTÓRZY SPOŻYWAJĄ [GO] Z OCTEM [ORAZ] DODAJĄ DO NIEGO MIĘTĘ POLEJ I CEBULE (*nonnulli cum aceto sumunt, puleium ei et cepas admiscunt*) – Apicjusz (*Coquin.* 3,7) serwował arbutusy i melony z pieprzem, miętą, miodem lub winem z rodzynek, a także z sosem ze sfermentowanych ryb i octem.

MELON

MIĘTA POLEJ

BÓB

które Grecy nazywają *ceriami*.⁸² [8] Stwierdzono, iż jego skórka usuwa bez śladu plamy z twarzy. [9] Sproszkowane i wymieszane z bobową mączką⁸³ nasiona czynią kobiecą skórę znacznie jaśniejszą i gładszą.

16. O ogórku⁸⁴

[1] Okazuje się, że ogórek, który też jest z natury zimny, powoduje rozwolnienie, służy żołądkowi, a jego zapach szybko niesie pomoc [człowiekowi], którego dusza ustaje.⁸⁵ [2] Utarte z winem liście leczą rany powstające wskutek psich ugryzień. [3] Nasiona podane ze słodkim winem ułatwiają oddawanie moczu choremu pęcherzowi. [4] Podanie *acetabułu* [nasion] z kobiecym mlekiem pomaga cierpiącym na biegunkę; [nasiona] utarte i połączone w równej proporcji z kminkiem [służą] chorym <odkrztuszającym> ropę, usuwają schorzenia wątroby.

OGÓREK

■ MIĘTĘ POLEJ (*puleium*) – (*Mentha pulegium* L., rodzina: wargowe) delikatna, pachnąca bylina o wysokości 10–40 cm. Kolumella (*Rust.* 12,35; 59,1) doprawiał nią wino i sałatkę, Apicjusz – dania z warzyw (*Coquin.* 3,4,8), zapiekanki (4,1,1–2), rośliny strączkowe (5,2,1–3), bulwy (7,12,2), sos do dziczyzny (8,4,2) oraz nadzienie do faszerowanej palemidy, tj. drapieżnej ryby (*Sarda sarda*) z rodziny sardelowatych (9,10,1). ■ CEBULE (*cepas*) – por. niżej, rozdz. 27.

⁸² STWARDNIAŁE WRZODY W KSZTAŁCIE WOSKOWEGO PASTRA (*ulcera in modum favi concreta*) – opis dolegliwości i jej leczenia sporządził Celsus (*Medicin.* 5,28,13). ■ KTÓRE GRECY NAZYWAJĄ *CERIAMI* (*ceria Graeci vocant*) – por. Dioskorides (*Mat.med.* 2,135,2: τὰ κηρία [*tá keria*] ‘plastry miodu, wosk’).

⁸³ Z BOBOWĄ MĄCZKĄ (*lomentoque*) – por. Pliniusz Starszy (*NH* 18,117). W starożytności mączkę z bobu (*Vicia faba* L., rodzina: motylkowate), *lomentum*, stosowano jako środek kosmetyczny, by oczyścić cerę, usunąć drobne niedoskonałości, wzmocnić i odmłodzić skórę twarzy; por. Marcjalis (*Epigr.* 3,42,1). Nieuczciwi piekarze dodawali ją do pszennego chleba, by zwiększyć jego wagę; por. Pliniusz Starszy (*NH* 18,117).

⁸⁴ O OGÓRKU (*De cucumere*) – (*Cucumis sativus* L., rodzina: dyniowate) jedno z najważniejszych warzyw na stołach Rzymian. Ogórki były powszechnie dostępne z powodu niskiej ceny, spożywano je na surowo i po ugotowaniu; por. Apicjusz (*Coquin.* 3,6,1–3; 4,1,1–2; 4,2,7). O ich uprawie, odmianach i wykorzystaniu pisali Pliniusz Starszy (*NH* 19,64–65) i Kolumella (*Rust.* 10,233; 11,3,17; 11,3,48), a także Palladiusz (*Op.agr.* 4,9,7–9), który powoływał się przy tym na traktat *O ogrodach* Gargiliusza (*Hort.* 1).

⁸⁵ [CZŁOWIEKOWI], KTÓREGO DUSZA USTAJE (*quibus anima linquitur*) – tj. temu, który traci przytomność, omdlewa.

17. O karczochu⁸⁶

KARCZOCH

[1] Karczoch jest z natury bardzo gorący i nieco cierpki. [2] Dlatego jego sok usuwa z głowy łysinę; [3] jeżeli nie będzie spożywany zbyt łączywie, wzmacnia i regeneruje osłabiony żołądek.⁸⁷ [4] Ugotowany w wodzie korzeń zachęca uczujących do picia. [5] Jest to pokarm nader korzystny dla macicy. [6] Nie dziwi zatem, że po karczoch tak chętnie sięgają kobiety. [7] Kobietom może przyjść z pomocą również w innej sytuacji. [8] Otóż Glaucjas⁸⁸ pisze, że jedzenie karczochów sprawia, iż urodzą [one] chłopców. [9] Żywica⁸⁹ karczochów czyni przyjemnym zapach z ust.

[10] Nie pominę również tego, co – jak podpowiada mi pamięć – przeczytałem o przechowywaniu karczochów: [11] konserwuje się je octem, w którym rozpuszczono miód, dodawszy korzeń

⁸⁶ **O KARCZOCHU** (*De carduo*) – (*Cynara cardunculus* L., rodzina: złożone) roślina pojawiająca się w tekstach autorów łacińskich (*carduus*, *cinara*) nie jest jeszcze znanym nam karczochem, ale jego dzikim przodkiem o większych niż u uprawianego dzisiaj łodygach a ponadto mniejszych sercach, który mniej więcej w I w. n.e. sprowadzono z Sycylii i zaczęto uprawiać na obszarach Italii kontynentalnej; por. Pliniusz Starszy (*NH* 19,152–153), Kolumella (*Rust.* 10,235; 11,3,28), Palladiusz (*Op. agr.* 4,9,2; 11,11,2). Apicjusz (*Coquin.* 3,19,1–3; 3,20,1–7; 5,2,1) podał wiele przepisów na przyrządzenie kwiatostanów karczocha.

⁸⁷ WZMACNIA I REGENERUJE OSŁABIONY ŻOŁĄDEK (*stomachum iacentem... erigit et recomponit*) – osłabiony żołądek w odczuciu Gargiliusza „leży” niczym zmęczony chorobą człowiek, poległy żołnierz bądź leżące odłogiem pole.

⁸⁸ GLAUCJAS (*Glaucias*) – (II w. p.n.e.) z Tarentu, lekarz, współtwórca – wraz z Serapionem z Aleksandrii (III w. p.n.e.) – empirycznej szkoły lekarskiej, jeden z pierwszych komentatorów pism Hippokratesa, twórca wyznaczającego trzy drogi działania lekarza tzw. trójnogu Glaucjasa, na który składały się: obserwacje osobiste, obserwacje cudze oraz wnioskowanie przez analogię. Poza ustępem, który kompiluje Gargiliusz (*NH* 20,263), Pliniusz Starszy cytuje Glaucjasa trzykrotnie (*NH* 21,174; 22,98; 24,142).

⁸⁹ ŻYWICA (*mastiche*) – u Pliniusza Starszego (*NH* 20,263): *mastiche*. Mająca balsamiczną, słabo terpentynową woń oleo-żywica drzewa mastyksowego (*Pistacia lentiscus* L., rodzina: nanerczowate), a także gęsty sok z lgnięcia (*Atractylis gummifera* L., rodzina: złożone), który zastępował Rzymiankom gumę do żucia; por. Pliniusz Starszy (*NH* 22,45), Dioskorides (*Mat. med.* 3,8: *μαστίχη* [*mastiche*]). Nazwę tę Pliniusz Starszy, a za nim Gargiliusz przyporządkowują również gęstemu sokowi z karczocha.

zapaliczki i kminek.⁹⁰ [12] W ten sposób zadbano, aby ani jeden dzień nie upłynął bez karczochów.

⁹⁰ DODAWSZY KORZENI ZAPALICZKI (*addita radice lasaris*) – najslynniejszym w starożytności gatunkiem tej rośliny była zapaliczka tingitańska (*Ferula tingitana* L., rodzina: baldaszkowate, zwana również *silphium*), występująca w okolicach Kyreny, główny produkt eksportowy miasta, symbol jego potęgi i wspaniałości, przez wieki, nawet wówczas, gdy zanikła, wybijany na kyrenejskich monetach. O jej wysokiej wartości decydowało z jednej strony znaczne zapotrzebowanie, gdyż wszystkie części zapaliczki wykorzystywano w medycynie i w kuchni, a także niewielka dostępność. Pliniusz Starszy (*NH* 19,39) podaje, że już za jego czasów zapaliczka została wyniszczona. Współczesny mu Skryboniusz Largus (*Comp.med.* 67) zalecał jej stosowanie w leczeniu zapalenia gardła, ubolewając, że można ją zdobyć jedynie z wielkim trudem; podobnie twierdził Dioskorides (*Mat.med.* 3,80,2). Po wyginięciu tego konkretnego gatunku zastępowano go innymi zapaliczkami, przede wszystkim zapaliczką cuchnącą (*Ferula asa foetida* L.). Apicjusz dodawał zapaliczkę do faserowanych kiełbasek (*Coquin.* 2,5,1), *patiny* z mózdków (*Coquin.* 4,2,1) oraz sosów (*Coquin.* 1,30; 6,8,6; 7,5,2; 8,6,1); Kolumella (*Rust.* 12,59,5) – do lekkostrawnego *oxyporum/oxyporium* (zob. niżej, przyp. 296). Mleczny sok otrzymany z korzenia zapaliczki do dziś używany jest jako przyprawa w krajach Azji Środkowej. ■ Cały przepis na marynatę z karczocha pochodzi z encyklopedii Pliniusza Starszego (*NH* 19,153).

patina – (gr. πατάνη [*patáne*], łac. *patina/patena*; dosłownie: ‘patelnia’ lub ‘półmisek’) potrawa zawdzięczająca swoją nazwę naczyniu, w którym ją przyrządzano, smażąc, dusząc lub – najczęściej – zapiekając, oraz podawano. Apicjusz (*Coquin.* 4,2,1–37) zamieścił 38 przepisów na *patiny*: na słono, na bazie mięsa, ryb lub warzyw, oraz na słodko, z wykorzystaniem owoców, orzechów, miodu i mleka. Rzymski autor, opisując ich przyrządzanie, pomija pewne czynności, które prawdopodobnie były oczywiste dla jemu współczesnych, dlatego zrozumienie, jak wyglądały prezentowane przezeń dania, jest niekiedy trudne, a nawet niemożliwe, wydaje się jednak, że różne Apicjuszowe *patiny* przypominały polską zapiekankę, francuski *clafoutis*, włoską *lasagnę* czy przekładany kilkoma warstwami różnorodnego nadzienia rosyjski *кулебяк*. W 24 wypadkach podstawowym składnikiem *patin* są jaja, które Apicjusz kazał dodawać podczas lub pod koniec gotowania bądź też do sosu, z którym ją serwował.

MASTYKSOWE DRZEWO

LGNIEC

ZAPALICZKA CUCHNĄCA

18. O czosnku⁹¹

CZOSNEK

[1] Czosnek ma wielką siłę, dlatego też jest wyjątkowo pożyteczny. [2] Z całą mocą stawia przeciw opór wszelkim zgubnym dla człowieka nieszczęściom. [3] Samym zapachem przepędza węże i skorpiony, a także inne czyhające w ukryciu dzikie zwierzęta; [4] podobnie ich ukąszenia leczymy, czy to smarując nim rany, czy to pijąc go lub jedząc. [5] Z miodem szybko pomaga na psie ugryzienia. [6] Ugotowany w słodkim occie zabija i usuwa robaki, a także inne żyjątka zamieszkujące brzuch. [7] Wysuszony ze swoimi łodygami i wymieszany z oliwą skutecznie leczy wszelkie ukąszenia jadowitych [zwierząt]. [8] Okłady z [przyrządzonego] w tenże sposób [czosnku] leczą otarcia [skóry poszczególnych] części ciała, otwarte wrzody na głowie i wszelkie obrzęki, które powodują powstawanie pęcherzy. [9] Podany do jedzenia podróżującym nie pozwala, by dotkliwie odczuli zmianę wody i miejsca.

[10] Według Hippokratesa okadzanie kobiety [czosnkiem] wywołuje wydalenie łożyska.⁹² [11] Cierpiącym na zadyszkę niektórzy podawali po prostu surowy [czosnek], inni – utarty z mlekiem. [12] Dla cierpiących na puchlinę wodną Diokles zmieszał go z centurią.⁹³ [13] On też gotował go

⁹¹ **O CZOSNKU** (*De allio*) – (*Allium sativum* L., rodzina: liliowate) Rzymianie, zwłaszcza ubożsi, obficie doprawiali spożywane potrawy czosnkiem; por. Plaut (*Most.* 48; *Poen.* 1314). Mocny zapach czosnku, „którego ząbki są zgięte” (Kolumella, *Rust.* 10,112), nie raził Katona Starszego (*Agr.* 48,3), mógł jednak przeszkadzać bardziej wytrawnym smakoszom (Pliniusz Starszy, *NH* 19,111). Apicjusz (*Coquin.* 4,1,3) wspomniał o czosnku tylko raz jako o dodatku do jednej z zapiekank. Kolumella (*Rust.* 11,3,22) radził sadzić go oraz wrywać w godzinach, gdy księżyc jest poniżej linii horyzontu, by nie był zbyt ostry w smaku i nie czynił oddechu przykrym; por. Palladiusz (*Op. agr.* 12,6). Autorzy rzymskich traktatów agronomicznych poświadczają uprawę czosnku (Palladiusz, *Op. agr.* 2,14,5; 3,24,2; 4,9,5), a także jego zastosowanie w zwalczaniu szkodników (*Op. agr.* 1,35,6), leczeniu chorób zwierząt (Katon Starszy, *Agr.* 70,1; Kolumella, *Rust.* 8,5,21; Palladiusz, *Op. agr.* 1,27,2; 1,29,3; 14,4,2), a nawet dla obrony jajek, z których mają wylęgnąć się pisklęta, przed grzmotami (Kolumella, *Rust.* 8,5,12). Starożytni medycy zgodnie widzieli w czosnku i pokarm, i lekarstwo; Pliniusz Starszy (*NH* 19,111) podaje, że znajdował on zastosowanie przede wszystkim w medycynie ludowej.

⁹² Tę wskazówkę Gargiliusz zaczerpnął od Pliniusza Starszego (*NH* 20,51).

⁹³ **DIOKLES** (*Diocles*) – (ok. 375–275 p.n.e.) z Karystos na Eubei, zwany przez Ateńczyków „drugim (lub młodszym) Hippokratesem”, obok Praksagorasa z Kos (por. niżej, przyp. 95) najwybitniejszy lekarz IV w., przedstawiciel dogmatycznej szkoły medycznej. Znamy tytuły i fragmenty 16 jego rozpraw, które spisał w dialekcie attyckim, a nie jońskim, jak poprzednicy. Diokles akcentował potrze-

i podawał ogarniętym obłędem.⁹⁴ [14] Praksagoras korzystał z czosnku w ten sposób, że [stosował go] na żółtaczkę do wypicia z winem.⁹⁵

[15] Mówią, że świeży [czosnek] podany z kolendrą i figą przyspiesza trawienie. [16] Warzony z bobem łagodzi kaszel i ropne zapalenia w klatce piersiowej. [17] Ugotowany i wcierany w skronie uśmierza ból głowy. [18] Ciepły sok z gęsim tłuszczem zapuszcza się do bolących uszu. [19] Spożywany z grochem⁹⁶ i bobem poprawia ochrypy głos; zresztą, jeżeli chodzi o głos, uważa się, że bardziej skuteczny jest przyrządzony niż surowy, ugotowany, a nie wysuszony. [20] Przyrządzony w [potrawie zwanej] *puls*⁹⁷ leczy ostry rozstrój [żołądka]. [21] Z tłuszczem zmniejsza podejrzanę obrzęki.

bę zdrowego odżywiania się i gimnastyki, był jednym z pionierów higieny oraz twórcą pierwszego znanego nam medycznego zielnika. Pliniusz wielokrotnie cytuje Dioklesa w znanej Gargiliuszowi księdze 20. (NH 20,19. 34. 106. 219. 215). ■ Z CENTURIĄ (*cum centaureo*) – (*Erythraea centaureum* L., rodzina: goryczkowate) właściwości lecznicze rośliny miał odkryć centaur Chiron, toteż zawdzięczała mu swoją grecką (κενταύρειον [*centaureion*]) i łacińską (*centaureum*) nazwę; por. Izydor z Sewilli (*Etym.* 17,9,33).

CENTURIA

GROCH

⁹⁴ Gargiliusz dowiedział się o zaleceniu Dioklesa od Pliniusza (NH 20,52).

⁹⁵ PRAKSAGORAS (*Praxagoras*) – (IV w. p.n.e.) z Kos, pochodził z rodziny, która szczyciła się swym pochodzeniem od Asklepiosa, był wnukiem i synem lekarzy, wychowankiem słynnej szkoły lekarskiej z Kos, dogmatykiem, autorem wielu wysoko cenionych pism medycznych, sławnym medykiem i uczyńm, nauczycielem Herofilosa. Zgodność poglądów Praksagorasa z naukami Dioklesa może wskazywać na ich ścisłą współpracę. Pliniusz Starszy w księdze 20. powołuje się na Praksagorasa kilkakrotnie (NH 20,26. 52. 66). ■ Również receptę Praksagorasa Gargiliusz poznał za pośrednictwem Pliniusza Starszego (NH 20,52).

⁹⁶ Z GROCHEM (*in pisa*) – (*Pisum arvense* L., rodzina: motylkowate) uprawę grochu poświadczają Kolumella (*Rust.* 2,7,1; 2,11,10; 11,2,75) i Palladiusz (*Op. agr.* 6,1,1; 10,6; 11,1,3). Apicjusz groch gotował (*Coquin.* 5,3,1; 5,4,3), dodawał go do krupniku (4,4,2), łączył z mątwami i jajkiem (5,3,3–4; 5,4,4), zapiekał z mięsem i warzywami (5,3,2; 5,3,8), serwował jako przystawkę (5,3,6), doprawiał miodem (5,3,5) i kosztowną zapaliczką (3,3,7).

⁹⁷ W... *PULS (ex pulte)* – *puls* to mająca konsystencję papki gęsta potrawa z ziaren zbóż (Katon Starszy, *Agr.* 85; Kolumella, *Rust.* 2,9,19), mąki (Apicjusz, *Coquin.* 5,1,2), ciasta i mleka oraz chleba (5,1,3). Była to najstarsza potrawa Rzymian (Pliniusz Starszy, NH 18,83), z tego powodu zwanych przez Plauta (*Most.* 828) „papkóżercami [*pultiphagi*]”. Zdaniem Warrona (*Ling.* 5,105) otrzymała taką nazwę od dźwięku, który wydają ziarna, gdy wrzuca się je do wrzącej wody (*quod ita sonet cum aqua(e) ferventi insipitur*).

19. O maku⁹⁸

MAK

[1] Z jego wygotowanych główek i liści otrzymuje się opium,⁹⁹ lek na schorzenia ciała, które powinno się leczyć umiarkowanym zimnem. [2] Sok zmieszany z różanym olejkiem łagodzi ból uszu. [3] Najlepsze efekty daje nacieranie schorowanych stawów wygotowanymi i utartymi z różanym olejkiem liśćmi. [4] Woda, w której zostały ugotowane główki maku, pomaga cierpiącym na spowodowaną przez chorobę bezsenność, a także mającym kaprawe oczy z powodu zapalenia, któremu towarzyszy łzawienie. [5] Nasiona utarte z octem i miodem przynoszą znaczną pomoc opuchniętym. [6] Utłuczona, sproszkowana i wymieszana z miodem łupina łądzyk, przyłożona jako okład, skutecznie leczy gnijące rany.¹⁰⁰

[7] Istnieje również [mak] leśny o małej główce i niższych pędach,¹⁰¹ który w godny podziwu sposób przywraca zdrowie tchawicy podczas obrzęku gardła. [8] Przyrządza się z niego specyfik, który lekarze za Chryzypem nazywają *diakodionem*.¹⁰²

⁹⁸ O MAKU (*De papavere*) – (*Papaver somniferum* L., rodzina: makowate) uprawę „maków wiążących ulotne sny” poświadczają Kolumella (*Rust.* 10,104; 11,3,14; 11,3,42) i Palladiusz (*Op.agr.* 2,24,2; 10,13,1). Rzymianie spożywali mak z miodem, posypywali nim chleb (Pliniusz Starszy, *NH* 19,168) i „pączki [globuli]” (Katon Starszy, *Agr.* 79).

⁹⁹ OPIUM (*meconion*) – Skryboniusz Largus (*Comp.med.* 180) wyjaśnia, że tym łacińskim wyrazem nazywano niekiedy opium, czyli sok z maku:

Opium potum, quod quidam meconium vocant, ab odoris gravitate intelligitur: papaveris enim viridis, cuius sucus est, qualitatem repraesentat.

Napój opium, zwany przez niektórych *meconium*, jest znany dla swego ciężkiego zapachu, ma zaś właściwości niedojrzałego maku, którego jest sokiem.

Słowo *opium* to transkrypcja gr. ὄπιον [*ópion*], a *meconium* – μηκόνιον [*mekónion*] (por. μήκων [*mékon*] ‘mak’); obydwą oznaczają w grece ‘mleczny sok maku’.

¹⁰⁰ GNIJĄCE RANY (*sordidis vulneribus*) – Skryboniusz Largus (*Comp.med.* 237) podaje, że jest to uszkodzona powierzchnia skóry w dowolnej części ciała, która staje się biała i pokrywa się jasną skorupką: „Omne ulcus in omni parte corporis sordidum (id autem est, cum candicat et quasi crustam perductam album habet) purgat [...]”. Por. także niżej, 28,12.

¹⁰¹ [MAK] LEŚNY O MAŁEJ GŁÓWCE I NIŻSZYCH PĘDACH (*silvestre modici capitis et non ita fruticis elati*) – mak, o którym pisze Gargiliusz, można utożsamić z *Papaver rhoeas* L., *Papaver argemon* L., *Papaver hybridum* L. czy innymi nieuprawnymi odmianami tej rośliny; por. Pliniusz Starszy (*NH* 19,169).

¹⁰² ZA CHRYZYPEM (*auctore Chrysippo*) – starożytność znała kilku słynnych lekarzy o tym imieniu. Gargiliusz prawdopodobnie widzi w Chryzypie, na którego się powołuje, cytowanego przez Pliniusza Starszego (*NH* 26,10; 29,5) Chryzypa

20. O cząbrze¹⁰³

[1] Cząber ma rozgrzewającą, wręcz palącą moc. [2] Panuje przekonanie, że taką nazwę nadano mu dlatego, że zachęca on do [uprawiania] fizycznej miłości.¹⁰⁴ [3] Dlatego też jedzenia go zakazano ciężarnym. [4] Albowiem utarty i przyłożony do brzucha usuwa martwe płody. [5] Pity z winem pędzi mocz. [6] Częste zwilżanie głowy [cząbrem] z octem budzi pogrążonych w stanie głębokiej, niczym śmiertelny sen, pomrocności.¹⁰⁵ [7] Zjadany czy wypijany z jajkiem wzmacnia żołądek skłonny do nudności. [8] Jest z wielkim pożytkiem stosowany przeciwko zwierzętom, które zajadłe atakują, klując żądłem.

CZĄBER

z Knidos (IV w. p.n.e.), syna Aristagorasa, autora zaginionych pism medycznych, nauczyciela zięcia Arystotelesa, Erazystrata, oraz ojca i imiennika innego słynnego przedstawiciela tej profesji, nadwornego lekarza Ptolemeuszów; por. Diogenes Laertios (7,186). Celsus (*Medicin.* 1, proem.) wymienia go wśród lekarzy najbardziej zasłużonych dla rozwoju medycyny. ■ *DIAKODIONEM* (*diacodion*) – sposób przyrządzania tego sławnego w starożytności leku oraz jego stosowanie opisuje Pliniusz Starszy (*NH* 20,207–208). Nazwa jest złożeniem greckich wyrazów *διά* [*diá*] oraz *κωδιών* [*kodiôn*] – ‘za pomocą główek maku’.

¹⁰³ **O CZĄBRZE** (*De satureia*) – (*Satureia hortensis* L., rodzina: wargowe) wonna roślina przyprawowa, miodonośna (Kolumella, *Rust.* 9,4,6; 9,14,10; Palladiusz, *Op.agr.* 1,37,2–3) i lecznicza. Starożytni uprawiali cząber w warzywniakach (Kolumella, *Rust.* 10,233; Pliniusz Starszy, *NH* 19,165; Palladiusz, *Op.agr.* 3,24,2); spożywali świeży, po zerwaniu i suszony (Kolumella, *Rust.* 11,3,57) oraz marynowany (12,7,5); dodawali do serów (Kolumella, *Rust.* 12,8,3; 12,59,1), sosów (Apicjusz, *Coquin.* 1,31,2; 6,5,1; 7,6,7–8; 8,8,3–4; 9,9), kiełbasek (2,4), duszonych warzyw (3,15,1), zapiekane (4,2,6), zup (5,5,1) i marynowanych oliwek (Palladiusz, *Op.agr.* 12,22,4); doprawiali nim wino (11,14,6). Palladiusz (*Op.agr.* 14,40) leczył cząbrem ból głowy u wołów.

¹⁰⁴ TAKĄ NAZWĘ NADANO MU DLATEGO, ŻE ZACHĘCA ON DO [UPRAWIANIA] FIZYCZNEJ MIŁOŚCI (*unde illi et nomen inditum credunt quod pronos faciat in venerem*) – podobnie jak twórcy ludowej etymologii Gargiliusz wyjaśnia powstanie słowa *satireia* od lubieżności satyrów. Tymczasem Jacques André (1960: 169–171) uważa, że właściwości pobudzające przypisano cząbrowi przez pomyłkę spowodowaną podobieństwem jego nazwy do nazwy będącego afrodyzjakiem storczyka: *satyrion* (*Orchis* L., rodzina: storczykowate). Annamaria Coletti Strangi (1996: 76–77) sprzeciwia się twierdzeniu, że cząber nie ma właściwości pobudzających i powołuje się na praktykę wykorzystywania go w ziołolecznictwie ludowym do leczenia lekkich form impotencji.

¹⁰⁵ BUDZI POGRĄŻONYCH W STANIE GŁĘBOKIEJ, NICZYM ŚMIERTELNY SEN, POMROCNOŚCI (*lethargicos letaliter dormientes excitat*) – o leczeniu zapadających w lektarg por. niżej, 29,12; 53,8.

21. O porze¹⁰⁶

POR

[1] Hippokrates posługiwał się porem główkowym w leczeniu wielu schorzeń ciała. [2] Wymiotującym krwią dawał do picia także jego czysty sok, chociaż inni uważali, że powinien on być podawany z galasami lub z mączką kadzidlaną.¹⁰⁷ [3] Takim samym sokiem rozluźniał ściągnięte macice. [4] Uważał, że także jedzenie samego [pora] nadzwyczajnie służy płodności.¹⁰⁸ [5] Utarty z miodem oczyszcza wrzody. [6] Podany z jęczmiennym kleikiem tłumi katar i kaszel, schorzenia klatki piersiowej, tchawicy i płuc; [7] oczyszcza głos, wzbudza miłosne pożądanie, sprowadza

¹⁰⁶ **O PORZE** (*De porro*) – (*Allium porrum* L., rodzina: liliowate) starożytni uprawiali por na dwa sposoby: tak, by rozrastała się biała część pędów – wówczas otrzymywali tzw. por główkowy (*porrum capitatum*); tak, by pozyskać jak najwięcej zielonych liści – jest to tzw. por liściasty (*porrum sectile*); por. Kolumella (*Rust.* 11,3,30–32), Pliniusz Starszy (*NH* 19,109), Palladiusz (*Op. agr.* 3,24,11–12). Również Gargiliusz rozróżnia te dwa rodzaje pora. Warzywo miało różnorakie zastosowanie kulinarne. Uznawano, że jądany na surowo jest bardziej pożywny, ale z powodu zbyt ostrego smaku zalecano jego spożycie po ugotowaniu; por. Apicjusz (*Coquin.* 3,10,1–4).

¹⁰⁷ Z GALASAMI (*cum galla*) – galasy to wyrosłe, które pojawiają się na liściach, pędach i korzeniach drzew pod wpływem działania bakterii i grzybów, a także z powodu żerowania na roślinach owadów oraz nakłucia tkanek przez składające jaja samice. Stanowią źródło pokarmu larw i zapewniają im ochronę. ■ Z MACZKĄ KADZIDLANĄ (*turis farina*) – kadzidłowiec (*Boswellia Carterii* Birdwood, rodzina: osoczynowate) to krzew lub niewielkie drzewo, z którego naciętej kory wycieka żywiczny sok, po zestaleniu zamieniający się w żółto-brązową, aromatyczną masę zwaną kadzidłem. Rośnie w Arabii Południowej i Somalii. Starożytni lekarze i weterynarze stosowali kadzidło do przyrządzania leków; por. Celsus (*Medicin.* 5,1–4), Palladiusz (*Op. agr.* 14,3,3).

¹⁰⁸ Te wiadomości Gargiliusz zaczerpnął od Pliniusza Starszego (*NH* 20,48).

KADZIDLOWIEC

JĘCZMIĘŃ

MIRT

sen.¹⁰⁹ [8] Główki ugotowane w dwukrotnie zmienianej wodzie przyspieszają trawienie. [9] Ta sama woda wypita z winem – spowalnia [je].

[10] Liściasty [por] powstrzymuje krwotoki, zwłaszcza z nosa, jeśli utarty z ziarenkami kadzidła lub galasami i zakroplony wnuknie w głąb [nozdrzy]. [11] Nadmierny upływ krwi po poronieniu zwykle powstrzymuje napój [z pora]. [12] Dioskorides uważa, że w przypadku takiego krwotoku powinno się podać do wypicia siedem *skrypułów* nasion [pora] z taką samą ilością jagód mirtu.¹¹⁰

[13] Sok podany z miodową wodą¹¹¹ lub z czystym winem leczy ukąszenia jadowitych zwierząt. [14] Nie mniej skuteczne okazały się również utarte z miodem liście przyłożone do ran. [15] Tym sokiem [połączonym] z kobiecym mlekiem wielu wyleczyło długotrwały kaszel i schorzenia płuc. [16] [Wielu] uśmierzyło również ból uszu, [łącząc sok] z kozią żółcią lub z taką samą ilością miodowego wina.¹¹² [17] Ten sam sok, [połączony] z trzecią częścią miodu oraz zapuszczony albo do uszu, albo do nosa, pomógł wielu, którym

¹⁰⁹ Z JĘCZMIENNYM KLEIKIEM (*in sorbitione ptisanae*) – *ptisana* ('jęczmienna kasza, krupnik') to najbardziej znana w czasach antycznych potrawa z jęczmienia (*Hordeum vulgare* L.) o właściwościach leczniczych, którą uczeni nazywają „panaceum starożytności”; *Dietetyka* (2014: 1,438). Gargiliusz wielokrotnie polecał jej stosowanie w celach terapeutycznych (*Med.* 24,4; 25,7; 32,8), a dwa razy wspominał o wykorzystaniu mąki jęczmiennej (*Med.* 30,10; 49,13). W powyższym zdaniu zaleca przyrządzenie kleiku, czyli rozgotowanej na rzadko kaszy, którą chory może połykać bez konieczności gryzienia; por. wyżej, 13,13 oraz przyp. 73.

¹¹⁰ DIOSKORIDES UWAŻA (*Dioscorides... putat*) – por. Dioskorides (*Mat.med.* 2,149,3). ■ JAGÓD MIRTU (*myrti bacis*) – (*Myrtus communis* L., rodzina: mirto-wate) zimozielony krzew lub drzewo osiągające do 5 m wysokości. W krajach śródziemnomorskich mirt występuje w stanie dzikim, ale od czasów starożytnych jest również uprawiany; por. Katon Starszy (*Agr.* 8,2), Kolumella (*Rust.* 11,2,30), Palladiusz (*Op.agr.* 3,23,2). Jagody mirtu w kuchni rzymskiej stosowano jako przyprawę; por. Apicjusz (*Coquin.* 2,1,7; 6,3,1; 7,5,3). Doprawiano nimi wino i wyciskano z nich oliwę oraz przyrządzano lecznicze wino na kolkę; por. Palladiusz (*Op.agr.* 11,14,5; 13,2), Katon Starszy (*Agr.* 125), Kolumella (*Rust.* 12,38).

¹¹¹ Z MIODOWĄ WODĄ (*cum aqua mulsa*) – otrzymywanym na różne sposoby napojem z wody i miodu; por. Dioskorides (*Mat.med.* 5,9), Kolumella (*Rust.* 12,12), Pliniusz Starszy (*NH* 14,113; 22,112), Palladiusz (*Op.agr.* 8,7).

¹¹² MIODOWEGO WINA (*mulsi*) – *mulsum* mogło to być stare wino najlepszej jakości zmieszane ze znakomitym, świeżym miodem (Dioskorides, *Mat.med.* 5,8; Marcjalis, *Epigr.* 13,108) lub moszcz ze słodkich winogron połączony z miodem (Kolumella, *Rust.* 12,41; Palladiusz, *Op.agr.* 11,17). Trunek podawano głównie do zakąsek, a za wykwintny, zdrowy przysmak uchodził namaczany w *mulsum* chleb; por. Pliniusz Starszy (*NH* 22,113–114).

[dokuczały] bóle głowy, kiedy zamierzali pójść spać. [18] Z winem łagodzi także bóle lędźwi.

[19] Potrawy przyrządzone [z pora],¹¹³ jak też napoje z domieszką [jego] soku są niezwykle korzystne dla odkrztuszających krew, cierpiących na suchoty, a także na bardzo długotrwałe katary. [20] Jedzenie [pora] jest wielce pomocne przeciw trującym grzybom. [21] Przyśpiesza [zrastanie się] złamanych [kości], rozmiękcza stwardnienia, przyłożony z solą na świeże rany natychmiast je zamyka, rozprasza podchmielenie, pobudza miłosne pożądanie, gasi pragnienie, przyśpiesza trawienie. [22] Poprawia głos – zgodnie ze świadectwem Nerona, który, ilekroć pięknie zaśpiewał, zawdzięczał to porowi.¹¹⁴

¹¹³ POTRAWY PRZYRZĄDZONE [Z PORA] (*ex ipso cibis*) – Apicjusz przyrządzał dania, w których por był składnikiem głównym (*Coquin.* 3,10,1–4) bądź przyprawą (2,5,3; 5,4,3; 8,7,10).

¹¹⁴ Swetoniusz (*Nero* 20,1) pisze, że Neron dbał o wzmocnienie swego słabego i pozbawionego dźwięczności głosu, powstrzymując się od szkodliwych pokarmów, przemywając żołądek, wywołując wymioty i ćwicząc. Pliniusz Starszy (*NH* 19,108) podaje, że w trosce o głos Neron kilka razy w tygodniu pościł, odżywiając się jedynie porem z oliwą. O zaleceniach antycznych medyków odnośnie do stosowania porów w celu leczenia schorzeń układu oddechowego i oczyszczenia aparatu głosowego por. *Dietetyka* (2014: 2,211).

22. **O bazylii**¹¹⁵

[1] Co do działania bazylii opinie wśród lekarzy nie są pewne. [2] Mianowicie ci, którzy – idąc za nauką Chryzypa – niesłusznie ją oskarżają, wymieniają następujące szkody, jakie rzekomo wyrządza: że zgubnie działa na żołądek, że osłabia wzrok, że powoduje szaleństwo, że utrudnia funkcjonowanie wątroby i dlatego kozy w ogóle nie tykają tego ziela. [3] Mówią ponadto, że w utartej i przygniecionej kamieniem [bazylii] lęgną się skorpiony, [4] a z przeżutej i wystawionej na słońce rodzą się robaki; żywi ona także weszki.¹¹⁶

[5] Uważa się, że wśród Afrykańczyków panuje przekonanie, iż dla człowieka ukąszonego przez skorpiona w tym dniu, w którym spożył bazylię, nie ma ratunku.¹¹⁷ [6] Jednakże ci, którzy mają odmienne zdanie, zapewniają, że powyższe twierdzenia są kłamliwe. [7] Wręcz odwrotnie, [bazylii] służy żołądkowi, gdyż spożyta po ugotowaniu w occie łagodzi wzdęcia dzięki odbijaniu się; zatrzymuje rozwolnienie. [8] Utarte i wciągnięte nozdrzami nasiona tłumią kichanie, wymieszana z szewskim czernidłem¹¹⁸ usuwa brodawki.

BAZYLIA

¹¹⁵ **O BAZYLIU** (*De ocimo*) – (*Ocimum basilicum* L., rodzina: wargowe) uprawę tej rośliny poświadczają Kolumella (*Rust.* 10,319; 11,3,29), Pliniusz Starszy (19,117; 19,123; 19,154) i Palladiusz (*Op. agr.* 2,14,3; 5,3,4; 8,2,1), który cytuje przy tym wypowiedź Gargiliusza (*Hort.* 2). Apicjusz (*Coquin.* 5,3,1) wspominał o bazylii tylko raz, gdy dodawał ją do grochówki.

¹¹⁶ **WESZKI** (*pediculos*) – łacińskie słowo *pediculus* jest zdrobnieniem od *pedis*, *-is* ('wesz'), występującym głównie w traktatach medycznych; por. Celsus (*Medicin.* 6,6,15), Skryboniusz Largus (*Comp.med.* 166). Z kolei Marcellus (*Medicam.* 4,22; 4,65–67; 4,69–70) posługuje się formą z zasobu łaciny ludowej – *pedunculum*.

¹¹⁷ Pisze o tym również Dioskorides (*Mat.med.* 2,141,2).

¹¹⁸ **Z SZEWSKIM CZERNIDŁEM** (*atramento sutoricio*) – *atramentum sutoricum* (Dioskorides, *Mat.med.* 5,98: χαλκανθές [*chalkanthés*]), tj. siarczan miedzi (CuSO_4), w przyrodzie występuje w postaci hydratu zwanego chalkantem ($\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$). Wskutek kontaktu z taninami skóry przybiera czarny kolor. W starożytnej medycynie był to składnik różnych mieszanek leczniczych, stosowanych m.in. w kuracji chorób dermatologicznych; por. Pliniusz Starszy (*NH* 34,123–125), Skryboniusz Largus (*Comp.med.* 228, 230), Marcellus (*Medicam.* 8,20; 8,25; 8,115). Dziś substancję tę stosuje się do produkcji farb, impregnacji drewna i zwalczania szkodników w sadach.

23. O czyścicy¹¹⁹

[1] Grecy nazwali czyścicę *kalaminthą*,¹²⁰ u nas natomiast przyjęła się jej potoczna nazwa „czyścica”.

[2] Ma wielką moc i bardzo rozgrzewa.¹²¹ [3] Dlatego też zasłużyła na to, by dodawano ją do najślawniejszych leczniczych mieszanek, a jedna z nich, ciesząca się również dziś uznaniem lekarzy *diakalaminthes*, powinna – moim zdaniem – zostać udostępniona ogółowi: [4] VI *uncji* czyścicy, VI *uncji* pietruszki, VI *uncji* koprownika, VI *uncji* mięty polej, XII *skrypulów* macierzanki, XII *skrypulów* nasion selera, II *uncje* lubczyku, VI *uncji* pieprzu;¹²² [5] wszystko utrzcąć, przesiać,

CZYŚCICA

¹¹⁹ **O CZYŚCICY** (*De nepeta*) – (*Calamintha nepeta* Savi, rodzina: wargowe) odmiana mięty, której ziela używano jako przyprawy; por. Apicjusz (*Coquin.* 6,5,2). Występowała w stanie dzikim, była też uprawiana; por. Pliniusz Starszy (*NH* 19,123; 19,160).

¹²⁰ *KALAMINTHĀ* (*calamintham*) – zob. Dioskorides (*Mat.med.* 3,35: ἡ καλαμίνθη [*he kalaminthe*]); por. ἡ καλαμίνθη/καλάμινθος [*he kalaminthe/kaláminthos*] ‘gatunek mięty’).

¹²¹ Izydor z Sewilli (*Etym.* 17,9,82) podaje:

Dzika mięta, którą Grecy nazwali *kalaminthą* (καλαμίνθη [*kalaminthen*]), nasi potocznie – czyścicą (*nepeta*), bardzo mocna i gwałtownie rozgrzewająca.

¹²² **DIAKALAMINTHES** (*diacalaminthes*) – kalka gr. zwrotu τὸ διὰ καλαμίνθης (*tió diá kalaminthes*) ‘za pomocą dzikiej mięty’. Gargiliusz mógł zaczerpnąć od Galena (*Sanit.tuend.* 6,281–283), podaje jednak inne proporcje. ■ **PIETRUSZKI** (*petroselinini*) – (*Petroselinum hortense* Hoffm., rodzina: baldaszkowate) warzywo wykorzystywane do dzisiaj (m.in. jako przyprawa), cenione przez starożytnych za smak i woń; por. Izydor z Sewilli (*Etym.* 17,11,2: *gustu suave et odore aromatico*). Antyczni autorzy poświadczają jej uprawę (Palladiusz, *Op.agr.* 5,3,2), zastosowanie w kuchni (Apicjusz, *Coquin.* 4,2,32; 6,4,3; 6,8,3; 8,3,3; Palladiusz, *Op.agr.* 12,22,5) i medycynie (Pliniusz Starszy, *NH* 20,118; Celsus, *Medicin.* 5,23,3; Marcellus, *Medicam.* 20,74). ■ **KOPROWNIKA** (*seselis*) – (*Tordylium officinale* L., rodzina: baldaszkowate) o jego właściwościach leczniczych wspomina wielu autorów pism medycznych; por. np. Dioskorides (*Mat.med.* 3,53), Pliniusz Starszy (*NH* 20,238), Marcellus (*Medicam.* 20,88). ■ **MACIERZANKI** (*thymi*) – por.

PIETRUSZKA

KOPROWNIK

LUBCZYK

wymieszać z miodem najlepszej jakości i bardzo długo wyrabiać. [6] Wspomaga trawienie, służy żołądkowi i jelitom, rozpuszcza oraz usuwa śluz z klatki piersiowej i głowy, leczy wątrobę, kruszy stwardnienia śledziony, pędzi kamienie, przyśpiesza oddawanie moczu, pobudza krwawienia miesięczne u kobiet. [7] Galen w [swych] pismach nazwał to lekarstwo *polietis*,¹²³ ponieważ uważał, iż jego wpływ jest tak zbawienny, że może [ono] przedłużyć ludzkie życie o wiele lat.

24. O mięcie¹²⁴

[1] Dodałem także to, co mogłem odnotować o mięcie. [2] Mocą swego zapachu przywraca do życia omdlewających. [3] Uwalnia żołądek od wstępu do jedzenia. [4] Podana w kleiku jęczmiennym wyjątkowo dobrze służy odkrztuszającym krew. [5] Utartą nacieramy skronie przy bólu głowy. [6] Dobrze jest zakraplać [jej] sok z miodową wodą przy bólu uszu. [7] Wypicie rozpuszczonej w gorącej wodzie szczypoty¹²⁵ sproszkowanej suchej [mięty] usuwa wszelkie dolegliwości żołądka. [8] [Przyrządzona] w ten sposób zabija również żyłtka w brzuchu.

MIĘTA

niżej, rozdz. 36. ■ LUBCZYKU (*ligustici*) – (*Levisticum officinale* Koch, rodzina: baldaszkowate) Pliniusz (*NH* 19,165) podaje, iż ta nieznaną dziś w stanie dzikim roślina w starożytności występowała w Ligurii, natomiast gdzieś indziej była uprawiana. Apicjusz dodawał ją do sosów (*Coquin.* 2,1,1; 2,2,2; 6,3,3), rybnych i mięsnych *minutali* (4,3,1–3), grochowej zapiekanki (5,3,2) i grzybów (7,13,3).

minutale – (*minutal*, *-is*; od *minutus* – ‘podzielony na drobne części, rozdrobniony, pokruszony’) potrawy z drobno pokrojonych ryb, mięs, warzyw i owoców, które zagęszczano pokruszonym ciastem. W dawnej Polsce istniała potrawa z siekanego mięsa, ryb lub raków, którą nazywano „bigosek”. „Bigos”, tj. danie, w którym główną rolę odgrywa kapusta, zaistniał na polskich stołach dopiero w wieku XVIII.

¹²³ Takie określenie nie pada jednak ani we wspomnianym opisie przyrządzenia leku (por. przyp. poprzedni), ani w Galenowej (*Simplic. medic.* 12,4–6) charakterystyce czyścicy; por. jednak grecki przymiotnik *πολυετής* [*polyetēs*] oznaczający ‘tego, który przeżył wiele lat’.

¹²⁴ O MIĘCIE (*De menta*) – (*Mentha viridis* L., rodzina: wargowe) bylina uprawna (Kolumella, *Rust.* 11,3,32; Palladiusz, *Op. agr.* 5,3,5), stosowana jako przyprawa (Kolumella, *Rust.* 12,59,1; Pliniusz Starszy, *NH* 19,159; Apicjusz, *Coquin.* 3,4,3; 4,3,6) oraz roślina lecznicza (Pliniusz Starszy, *NH* 20,147–151).

¹²⁵ SZCZYPYTY (*pulvis tribus digitis apprehensus* – dosłownie: ‘proszek wzięty trzema palcami’).

25. O fenkule¹²⁶

FENKUL

[1] Smak wskazuje, że fenkuł nie ma jedynie właściwości rozgrzewających, ale zawiera również domieszkę cierpkości, a ponadto wiele innych, dzięki którym objawia swoją moc czy to przeczyszczania, czy to rozrzedzania, czy nawet wysuszania. [2] W księgach przekazują, że dzięki spożywaniu fenkułu węże corocznie zrzucają starą skórę, a za pomocą jego soku zapobiegają temu, by mgła zasnęła ich oczy.¹²⁷ [3] Na tej podstawie można wywnioskować, iż owe właściwości są pożyteczne również dla ludzkiego ciała, o czym przekonały późniejsze doświadczenia.

[4] Zatem sok zmieszany z attyckim miodem¹²⁸ zmusza do ustąpienia mgłą zasnuwającą oczy, choćby najbardziej długotrwałą. [5] Ten sok zapuszcza się do ropiejących uszu. [6] Zabija on również robaczki, które się w nich lęgą.

[7] Korzeń podany w jęczmiennej kaszce usuwa zator nerek. [8] Pity z winem pomaga chorym na puchlinę wodną. [9] Ugotowany w winie jest wspaniałym środkiem kojącym dla tych, którzy cierpią na schorzenia narządów płciowych. [10] Do leczenia tej dolegliwości stosuje się [go] także po utarci z oliwą. [11] Liście utarte z octem zmniejszają obrzęki, a także zmiany wywołane urazem lub nagłym podrażnieniem.

[12] Nasiona z czystym winem są najlepsze na ukłucia skorpionów i ukąszenia węży. [13] Przyrządzone w podobny sposób pobudzają miłosne pożądanie, ułatwiają oddawanie moczu, przerywają biegunkę, usuwają dolegliwości płuc i wątroby, zapewniają położnicom obfitość mleka; [14] utarte z wodą uśmierzają nudności, ściągają rozwolniony żołądek, a przy tym nie narażają na niebez-

¹²⁶ **O FENKULE** (*De feniculo*) – (*Foeniculum vulgare* Mill., rodzina: baldaszkowate) w starożytności roślina uprawiana (Palladiusz, *Op. agr.* 3,24,9) jako przyprawa (Katon Starszy, *Agr.* 117; 119; Kolumella, *Rust.* 12,7,1; 12,49,2; Pliniusz Starszy, *NH* 19,173; Apicjusz, *Coquin.* 1,35; 4,4; 5,3,9), a także zioło lecznicze (Katon Starszy, *Agr.* 127,1; Palladiusz, *Op. agr.* 14,3,1; 14,5,3).

¹²⁷ WĘŻE... ZA POMOCĄ JEGO SOKU ZAPOBIEGAJĄ TEMU, BY MGLA ZASNĘŁA ICH OCZY (*serpentes... oculatorum caliginem suco eius excludere*) – pisze o tym Pliniusz Starszy (*NH* 20,154).

¹²⁸ Z ATTYCKIM MIODEM (*cum melle Attico*) – najznakomitszy, zdaniem starożytnych, miód pochodził z pasma Hymettu w Attyce; por. Horacy (*Carm.* 2,6,14; *Sat.* 2,2,15).

pieczeństwo, nawet przyjmowane w gorączce. [15] Rany zadane przez psie zęby oczyszczają się i goją posmarowane [nasionami] z miodem.

26. *O czarnej jarzynie*¹²⁹

[1] Jej nasiona podane z winem przeciwdziałają ukłuciom skorpionów i pogryzieniu przez psa.¹³⁰

[2] Picie ugotowanych w miodowym winie usuwa trudności z oddawaniem moczu. [3] Przyrządzone w tenże sposób uwalniają od silnych bólów brzucha oraz innych niedomagań jelit.

[4] Korzeń ugotowany w winie spędza kamienie. [5] Ten sam napój pomaga przy bólach w boku i w lędźwiach. [6] Sok podany zmarzniętym napełnia ich członki upragnionym ciepłem.

CZARNA JARZYNA

¹²⁹ **O CZARNEJ JARZYNIE** (*De holisatro*) – (*Smyrniolus astragalus* L., rodzina: selerowate) inna polska nazwa to gierszownik. W starożytności roślina uprawiana (Kolumella, *Rust.* 11,3,18; 11,3,36; Palladiusz, *Op. agr.* 5,3,2) dla swoich czarnych – stąd jej nazwa – gorzkawych, lecz wonnych jak mirra korzeni (Pliniusz Starszy, *NH* 19,162). Czarną jarzynę spożywano w postaci przetworzonej; por. Kolumella (*Rust.* 12,7,1; 12,58,1–2), Apicjusz (*Coquin.* 3,15,1; 4,2,4; 4,2,19).

¹³⁰ W kompilowanym przez Gargiliusza passusie Pliniusz Starszy (*NH* 20,117) pisze, że czarna jarzyna leczy ukąszenia wściekłego psa, zatem nasz autor wykazuje się zdrowym rozsądkiem, pomijając ten szczegół.

27. O cebuli¹³¹

CEBULA

[1] Wśród lekarzy istnieje pewna rozbieżność zdań co do działania cebuli.¹³² [2] Dioskorides¹³³ uważa, iż jej spożywanie wzmacnia pragnienie, powoduje wzdęcia, czyni głowę ociężałą. [3] Galen¹³⁴ uznaje, że szkodzi ona jedynie tym, którzy wydają się być pełni żółci, z drugiej strony – jak utrzymuje – jest nawet pożyteczna dla cierpiących na nadmiar flegmy. [4] Asklepiadesowi wydaje się, że korzystanie z cebuli jest wręcz niezbędne, a ci, którzy codziennie jedzą ją na czczo, cieszą się dobrym zdrowiem.¹³⁵ [5] Jest też przekonany, że stanowi [ona] zdrowy pokarm dla żołądka, widocznie z tego powodu, że wprawia w ruch wiatry. [6] Poza tym uważa, iż cebula ma tę szczególną właściwość, że ilekroć ją jemy, zapewnia nam piękno zdrowej cery. [7] Wszyscy zgodnie wierzą, że cebula wspomaga sen i przyspiesza trawienie.

¹³¹ **O CEBULI** (*De cepa*) – (*Allium cepa* L., rodzina: liliowate) bohater komedii Newiusza (*Attella* 13–14 [s. 216]) prosi bogów, by zgubili jarzyniarza, który jako pierwszy wyhodował wypalającą oczy cebulę. Rzymscy smakosze gardzili cebulą z powodu jej przykrego, choć mającego leczniczą moc (Pliniusz Starszy, *NH* 20,39), zapachu (19,111), lecz pozostawała ulubionym warzywem biedoty. „Wyciskająca łzy cebula [*lacrimosaque caepa*]” (Kolumella, *Rust.* 10,123) była mimo wszystko nieodłącznym składnikiem potraw rzymskiej kuchni. Spożywano ją na surowo, po ugotowaniu i suszoną, marynowano (Kolumella, *Rust.* 12,10,1–2), a także dodawano jako przyprawę (Apicjusz, *Coquin.* 2,3,2; 3,4,7; 3,9,2; 3,15,1; 3,18,1; Kolumella, *Rust.* 12,8,1; 12,58,2; Palladiusz, *Op. agr.* 3,24,2–3). Wieki uprawy (Kolumella, *Rust.* 11,3,16; 11,3,56–58) pozwoliły rzymskim rolnikom otrzymać liczne odmiany cebuli różniące się wielkością, kształtem, a także smakiem główki; por. Pliniusz Starszy (*NH* 19,101–102; 19,105–106).

¹³² Zestawienie i analiza wypowiedzi autorów tekstów medycznych na temat cebuli por. *Dietetyka* (2014: 2,206–207).

¹³³ Por. Dioskorides (*Mat.med.* 2,151).

¹³⁴ Por. Galen (*Alim.facult.* 6,658–659); utrzymuje on (*Simplic.medic.* 12,49) ponadto, że sok cebuli pomaga ludziom, u których nastąpiło wylanie żółci.

¹³⁵ **ASKLEPIADESOWI** (*Asclepiadi*) – (ok. 124 lub 129 – 40 p.n.e.) był to Grek z Bitynii, który po odbyciu studiów w Atenach i Aleksandrii przybył do Rzymu, gdzie wykładał retorykę, a następnie rozpoczął praktykę lekarską jako pierwszy w Wiecznym Mieście wykształcony medyk uprawiający swój zawód profesjonalnie. Autor wielu dzieł medycznych, które znamy jedynie dzięki cytatom u późniejszych autorów. Jego poglądy dały początek szkole metodyków. Źródłem Gargiliusza dla całego passusu referującego przekonania Asklepiadesa jest encyklopedia Pliniusza Starszego (*NH* 20,42).

[8] Jeśli przeżuujemy ją z chlebem, goi wrzody w jamie ustnej. [9] Psie ugryzienia leczymy świeżą [cebula] namoczoną w occie. [10] Także pokruszona sucha [cebula] z miodem jest równie skuteczna przeciwko owym ugryzieniom. [11] Na rany, które powstają z tej właśnie przyczyny, zalecają okłady z [cebuli] ugotowanej w winie i miodzie, których nie należy zdejmować przed upływem trzech dni. [12] Dioskorides radzi, by okładać psie ugryzienia cebulą z solą i rutą.¹³⁶

[13] Sok z [cebuli] zakroplony do uszu wraz z kobiecym mlekiem¹³⁷ powstrzymuje ból. [14] Niektórzy podawali go do wypicia z wodą tym, którzy nagle zaniemówili. [15] Przypuszcza się, że często używany do płukania zębów zachowuje je w nienaruszonym stanie. [16] Zarówno jedzenie samej [cebuli], jak też picie [jej] zmieszanego z winem soku jest bardzo korzystne na opóźniające się krwawienia miesięczne kobiet. [17] Ten sam sok wspaniale oczyszcza głowę, o ile cierpliwie wciągamy go nozdrzami, a z kurzym tłuszczem łagodzi otarcia stóp spowodowane przez obuwie.¹³⁸

[18] Tym, którym dolega biegunka, pomogło jedzenie ugotowanej [cebuli], posmarowanej przedtem oliwą – po to, rzecz jasna, by łagodzić ataki bólu, nieuniknione przy tego rodzaju dolegliwościach. [19] Stwierdzono, że wcieranie utłuczonej na miazgę cebuli należy do skutecznych sposobów leczenia łysiny. [20] Galen zapewnia, że wskutek tego włosy odrastają szybciej niż wówczas, gdy ktoś stosuje pianę morską.¹³⁹

¹³⁶ W rzeczywistości Dioskorides (*Mat.med.* 2,151,1) zaleca okłady z cebuli z solą, rutą i miodem.

¹³⁷ Właściwości lecznicze kobiecego mleka szczegółowo opisuje Pliniusz Starszy (*NH* 28,72–75).

¹³⁸ Pliniusz (*NH* 20,39) zaleca ponadto zakraplanie soku z cebuli do oczu w celu poprawienia wzroku.

¹³⁹ GALEN ZAPEWNIĄ (*Galenus affirmat*) – por. Galen (*Simplic.medic.* 12,48).
 ■ PIANĘ MORSKĄ (*alcyonio*) – *alcyonium* (Dioskorides *Mat.med.* 5,118: ἄλκυόνιον [*halkyónion*]) to niezidentyfikowany składnik wielu antycznych leków. Mógł to być morski zoofit (gąbka?), w którym starożytni widzieli fragment gniazda zimorodka (*Alcedo ispida*, gr. ἄλκυών [*halkyón*], łac. *halcyon*), gdyż – co przyznaje Arystoteles (*Hist.anim.* 616a) – były one dość podobne; por. także Pliniusz Starszy (*NH* 32,86).

28. O koperze¹⁴⁰

KOPER

[1] Chociaż podają, że koper ma właściwości rozgrzewające, nie jest on jednak nadmiernie gorący ani cierpki, lecz ma w sobie również pewną moc przyśpieszania [trawienia], a jeśli możemy wierzyć greckim autorom, także odżywia: [2] nie dopuszczają oni bowiem, żeby w jakiegokolwiek potrawie zapaśników zabrakło kopru.¹⁴¹

[3] Chorym pomaga nawilżanie głowy [koprem] rozgrzanym w oliwie. [4] Panuje przekonanie, że na gorączce wymusza [on] chwilowe zawieszenie broni, łagodzi bóle głowy, rozluźnia skurcze mięśni i zachęca pozbawionych snu, by nie tracili nadziei na odpoczynek. [5] Ugotowany w trzech *cyatach* wody i wypity w godny podziwu sposób przynosi ulgę w dolegliwościach żołądka. [6] Odbijanie się jest znakiem, dzięki któremu możemy stwierdzić, że wszystko to, co jako zamknięte sprawiało cierpienie, zostało otwarte.

[7] [Koper] wspomaga trawienie. [8] Dlatego wydaje się, że wpływa na to, co się dzieje w jamie brzusznej. [9] Podany do wypicia, na przykład w wodzie, szybko niesie pomoc cierpiącym na dolegliwości jelit oraz ból brzucha. [10] Okład z utartych korzeni leczy zapalenie oczu. [11] Popiół [z kopru] utrzymuje w górze gardła powiększony podniebienny jęczyzek. [12] Działanie popiołu z korzeni jest tak silne, że leczymy nim narośl, gnijącą ranę, a także te [owrzodzenia], które zaczynają się rozlewać.¹⁴² [13] Przystawione do nosa, bardzo mocno rozgrzane nasiona [kopru] zapobiegają czkawce.

¹⁴⁰ O KOPRZE (*De anetho*) – (*Anethum graveolens* L., rodzina: baldaszkowate) roślina przyprawowa i lecznicza. Uprawę „kwiatów mocno pachnącego kopru” poświadczają Kolumella (*Rust.* 10,120; 11,3,14; 11,3,42) i Palladiusz (*Op. agr.* 3,24,5; 4,9,5). Koper wykorzystywano do wyrobu sera (Kolumella, *Rust.* 12,8,3), konserwowania sałaty (12,9,1) i oliwek (Palladiusz, *Op. agr.* 12,22,1). Apicjusz dodawał jego nasiona do soli ziołowych (*Coquin.* 1,27), sosów (1,30,2; 2,2,9; 6,8,1; 8,1,7; 10,3,1) oraz dań mięsnych, warzywnych i rybnych (4,3,6; 5,4,4; 7,9,4).

¹⁴¹ CHOCIAŻ PODAJĄ, ŻE KOPER MA WŁAŚCIWOŚCI ROZGRZEWAJĄCE (*anetho etsi calida vis*) – por. Galen (*Simplic. medic.* 11,832). ■ A JEŚLI MOŻEMY WIERZYĆ GRECKIM AUTOROM, TAKŻE ODŻYWIA (*si Graecis auctoribus credimus, etiam nutriendi [potestatem]*) – nie znamy źródeł, na podstawie których Gargiliusz skomponował *passus* obejmujący zdania 1–4, 6–9 oraz 12 poświęconego właściwościom kopru rozdziału. W pozostałej części opiera się na Pliniuszu Starszym (*NH* 20,196).

¹⁴² NAROŚL (*caro crescens*) – schorzenie to opisują m.in. Celsus (*Medicin.* 6,3,1; 5,19,19; 5,22,1) i Marcellus (*Medicam.* 8,120; 9,38; 31,21). ■ ZACZYNAJĄ SIĘ ROZLEWAĆ (*quae serpere incipiunt*) – por. Celsus (*Medicin.* 6,18,2: *ulcus laetius atque altius serpit* – ‘wrzód rozlewa się wciąż szerzej i szerzej’).

29. **O gorczycy**¹⁴³

[1] Spośród tych roślin, które Pitagoras chwali ze względu na ich moc i skuteczność, pierwsze miejsce przyznaje gorczycy.¹⁴⁴ [2] Zdaniem lekarzy jest ona z natury *thermantyczna*, czyli rozgrzewająca, *leptyntyczna*, ponieważ rozrzedza to, co napotka, oraz *epispastyczna*, jako że ściąga to, czego dosięgnie.¹⁴⁵ [3] To właśnie dlatego jej sok, w którym zawarta jest wszelka moc [gorczycy], niesie pomoc w tak poważnych i tak licznych chorobach ciała: [4] wyostrza zmysły; przyspiesza trawienie; pobudza oddawanie moczu; nakazuje krwawieniom miesięcznym, by wystąpiły; kruszy kamienie;

GORCZYCA

¹⁴³ **O GORCZYCY** (*De sinapi*) – (*Sinapis alba* L., rodzina: krzyżowe) roślina uprawna, wykorzystywana do wyrobu oleju i musztardy, przez Rzymian zwana *sinape factum* – ‘gorczyca przyrządzona’; por. Apicjusz (*Coquin.* 8,7,15). W starożytności uchodziła za cenioną przyprawę, używaną zarówno do przygotowywania sosów, jak też do konserwowania warzyw; por. Apicjusz (*Coquin.* 1,24,2; 2,5,2; 5,6,3; 9,1,1; 10,6–9), Kolumella (*Rust.* 12,56,3), Palladiusz (*Op. agr.* 13,5). Opis uprawy „gorczycy zmuszającej do płaczu tego, kto ją drażni”, znajdujemy u Kolumelli (*Rust.* 10,122; 11,3; 11,15; 11,29) i Palladiusza (*Op. agr.* 3,24,5; 11,11,2; 13,3).

¹⁴⁴ Tę informację Gargiliusz zaczerpnął od Pliniusza Starszego (*NH* 20,236). Starożytność znała wielu znakomitych mężów o imieniu Pitagoras – sportowców, artystów, pisarzy i medyków; por. Diogenes Laertios (8,46–47) oraz niżej, 49,3. W księgach poświęconych właściwościom leczniczym roślin Pliniusz Starszy wielokrotnie powołuje się na opinię Pitagorasa: w znanej Gargiliuszowi księdze 20. czyni to 7 razy (20,78. 101. 134. 185. 192. 219. 236). Fakt, że nie precyzuje, o kogo chodzi, pozwala przypuszczać, iż encyklopedysta ma na myśli słynnego mędrca z Samos, filozofa i matematyka, założyciela szkoły pitagorejskiej, który żył w VI w. p.n.e. Pitagoras i jego uczniowie nie spisywali swoich nauk. Pierwszym pitagorejczykiem, który utrwalił doktrynę szkoły na piśmie, był dopiero współczesny Sokratesowi Filolaos (jego dzieło nabył Platon); por. Diogenes Laertios (3,9). Wraz z apokryfami, które krążyły po Grecji opatrzone imieniem Pitagorasa, praca Filolaosa stanowiła dla późniejszych uczonych źródło wiedzy o myśli pitagorejskiej, natomiast nie wiemy, skąd czerpał informacje o poglądach Pitagorasa Pliniusz Starszy.

¹⁴⁵ *THERMANTYCZNA*, CZYLI ROZGRZEWAJĄCA, *LEPTYNTYCZNA*, PONIEWAŻ ROZRZEDZA TO, CO NAPOTKA, ORAZ *EPISPASTYCZNA*, JAKO ŻE ŚCIAGA TO, CZEGO DOSIĘGNIE (*thermanticam, hoc est caloram, leptynticam, quae quod invenit extenuet, epispasticam, quae quod comprehendit adducat*) – Gargiliusz posługuje się ukutymi przez siebie kalkami wyrazów greckich, których znaczenie wyjaśnia czytelnikowi. Źródłem może być dzieło Dioskoridesa, który podaje, że gorczyca ma moc rozgrzewania, rozrzedzania i ściągania (*Mat. med.* 2,154,1: „δύναται δὲ θερμαίνειν, λεπτύνειν, ἐπισπᾶσθαι” [*dýnatai dé thermainein, leptýnein, epispásthai*]).

oczyszcza głowę czy to poprzez płukanie podniebienia, aby nader gęsty śluz spływał swobodnie, czy to poprzez wdychanie przez nos, aby dzięki kichaniu poluzował się ucisk. [5] Szybko przychodzi z pomocą żołądkowi we wszelkiego rodzaju niedomaganiach. [6] Rozpuszcivszy flegmę, zapewnia wolny przepływ wdychanego powietrza cierpiącym na zadyszkę.

[7] Ukąszenia węży i ukłucia skorpionów smaruje się [gorzycą] utartą z octem. [8] Spożywanie [gorzycy] bardzo pomaga przy zatruciach grzybami. [9] Stosowana zewnątrz z powodu swego żrącego działania podrażnia skórę, chociaż lekarze rzadko uciekają się do tego rodzaju kuracji, ponieważ wywołuje oparzenia, których niemal nie można znieść, a tak srogich cierpień nie powinno się zadawać, chyba że w wypadku poważnych i bardzo zadawnionych schorzeń.¹⁴⁶ [10] Jednak przez zadanie takiego cierpienia odciągamy z głowy płyn, który grozi oczom ślepotą, a spływając do żołądka i płuc, z powodu swego agresywnego działania czyni podatnym na śmiertcionośne suchoty. [11] Ponadto za pomocą pęcherzy i bąbli leczy się bóle bioder, zmniejsza obrzęk śledziony, łagodzi podrażnienie wątroby, doprowadza do wchłonięcia płynu zalewającego cierpiących na puchlinę wodną, tak że więcej nie powraca. [12] Powiadają, że cierpiący na pogrążenie w pomrocznym śnie budzą się, jeśli ich stopy naciera się gorzycą utartą z suszoną figą.

[13] Powyżej powiedzieliśmy o soku, który wyciska się z nasion oraz miesza już to z wodą, już to z miodem, jeśli zajdzie taka potrzeba. [14] Jest jeszcze coś, co otrzymujemy z łodygi: [15] po tym, jak wyschnie, powstaje na niej mleczna kropla, która koi ból zębów, gdy się ją przeżuwa. [16] Pliniusz¹⁴⁷ podaje, że [z gorzycy przyrządzano] wspaniały swego rodzaju [lek]. [17] Zaleca mianowicie przechowywanie nasion gorzycy i jej korzeni w winnym moszczu. [18] Tę mieszankę po precedzeniu należy, jego zdaniem, podawać na schorzenia gardła, żołądka, głowy i oczu; [19] dawka napoju, którą zaleca, stanowi zawartość pełnej garści. [20] Z namoczonych nasion gorzycy można otrzymać oliwę niezbędną w leczeniu bólów lędźwi i zeszywnienia mięśni.

¹⁴⁶ Aby złagodzić oddziaływanie gorzycy na skórę chorego, Pliniusz Starszy (NH 20,238) zaleca jej stosowanie przez podwójną warstwę płótna.

¹⁴⁷ Por. Pliniusz Starszy (NH 20,240).

30. O kapustce¹⁴⁸

[1] Katon podaje, że naród rzymski przez prawie sześćset lat stosował kapustę w celach leczniczych.¹⁴⁹ [2] Albowiem do miasta nie przybyli jeszcze wówczas lekarze, którzy sprawili, że zdrowie, jakie zapewnia sztuka [lekarska], jest tak kosztowne, oraz nie przywieźli ze sobą zagranicznych specyfików, aby ustalić na nie ceny według własnego uznania.¹⁵⁰ [3] Wszelako żołnierze za darmo leczyli chwalebne blizny warzywami, wykorzystując do celów zdrowotnych ten sam ogród, który zarazem żywił ich i leczył.

[4] Na pierwszym miejscu wymienię lek, który w rzeczy samej powinno się nazywać [5] „lekarstwem Katona”, gdyż właśnie on wymyślił przepis na mieszanekę z kapustą, która leczy ból głowy,

KAPUSTA

¹⁴⁸ **O KAPUSTCE** (*De cauliculo*) – (*Brassica oleracea* L., rodzina: krzyżowe) jedno z najbardziej lubianych przez Rzymian warzyw, bez którego nie można sobie wyobrazić antycznej kuchni. Uprawę licznych odmian kapusty poświadczają Kolumella (*Rust.* 11,3,23–25), Pliniusz Starszy (*NH* 19,136–144) i Palladiusz (*Op.agr.* 2,14,5; 4,9,5; 9,5,3). Za przysmak uchodziły łodyżki kapusty, z których Apicjusz przyrządzał przystawki (*Coquin.* 3,9,1–6), dodawał je do zapiekank (4,2,7) i zup (4,4,2; 5,5,2). By w trakcie gotowania zachowały zielony kolor, Marcjalis (*Epigr.* 13,17) dosypywał do wywaru sodę. Zwróćmy uwagę, że w tytule rozdziału autor posługuje się ich nazwą na określenie kapusty w ogóle.

¹⁴⁹ Katon Starszy (*Agr.* 156–157) rzeczywiście widział w kapuście „warzywo, które przewyższa wszystkie inne”, gdyż „zawiera w sobie to wszystko, co służy zdrowiu”, i pozwala wyleczyć chorych, „w których wyleczenie zwątpiłes” (przekład I. Mikołajczyk). Pliniusz Starszy (*NH* 20,78) stwierdzał:

Nie szczędząc słów, słauił [kapustę] Katon, którego opinię tym pilniej należy przedstawić, by poznać, jakim lekarstwem posługiwał się przez sześćset lat naród rzymski.

Por. także (*NH* 29,11). Właściwości lecznicze kapusty szczegółowo omawiają również autorzy greckich pism medycznych; por. *Dietetyka* (2014: 2,178–183).

¹⁵⁰ ZAGRANICZNYCH SPECYFIKÓW (*peregrina pigmenta*) – łaciński rzeczownik *pigmentum* oznacza ‘farbę, barwnik, szminkę, lekarstwo, maść, przyprawę, wonność, pachnidło’. Gargiliusz posługuje się nim tylko raz (właśnie tutaj), w pozostałych przypadkach używając terminów: *medicina* (*Med.*, tyt.), *remedium* (1,6), *medicamen* (4,3), *medicamentum* (19,1; 19,8), *antidotum* (2,6; 23,3; 30,5). Jak się wydaje, w ten sposób zaznacza swój sceptyczny stosunek do lekarstw stosowanych przez pierwszych greckich lekarzy. ■ ABY USTALIĆ NA NIE CENY WEDŁUG WŁASNEGO UZNANIA (*ut illis imponerent pretia quae vellent*) – podobnie krytyczny stosunek do greckich lekarzy, chciwych, próżnych i nieodpowiedzialnych, ma Pliniusz Starszy (*NH* 29,17–27).

pogorszenie wzroku, żołądek oraz jelita. [6] Surową [kapustę] wraz z kolendrą, rutą, miętą i korzonkami zapalniczki zaleca utrzcć z miodem oraz octem i rano, na czczo, przyjmować dawkę wynoszącą dwa *acetabuly*.¹⁵¹ [7] Poza tym leczy kapustą w ten sposób: [8] <zaleca> dwa razy dziennie okładać surową, startą [kapustą] nie tylko świeże, lecz także zadawnione, a nawet gnijące rany, pod warunkiem że najpierw zostaną przemyte ciepłą wodą.¹⁵² [9] Jest przekonany, iż stosowana w ten właśnie sposób utarta [kapusta] leczy liszaje, [nie dopuszczając] do powstania wrzodów.¹⁵³ [10] Uważa, iż [w przypadku] podagry oraz chorób stawów dobrze jest przykładać [kapustę] z rutą, kolendrą, jęczmienną mąką i odrobiną soli; że [kapusta] wchłania ropne wrzody i zwichnięcia; że [stosowana w postaci] okładów albo wyciąga, albo usuwa opuchliznę; że ugotowana z solą i oliwą oraz spożyta na czczo kładzie kres widzeniom sennym oraz bezsenności, a wywar w postaci ciepłych okładów służy ścięgnom i stawom. [11] Zaleca zachować moc [człowieka], który zje kapustę, [12] bo utrzymuje, iż podgrzany pomaga ścięgnom.¹⁵⁴ [13] Ponadto dzieci często myte z użyciem tego moczu nigdy nie będą słabe.¹⁵⁵

[14] Dotąd była mowa o Katonie, teraz przejdźmy do lekarzy. Jeden z nich, Chryzyp, poświęcił kapuście osobną księgę, w której zawarł opis przyrządzanych z niej leków na wszystkie części ciała.¹⁵⁶ [15] Oto jego oraz pozostałych [lekarzy] opinia o kapuście. [16] Jej regularne spożywanie rozprasza mgłę, która zasnuwa oczy; służy dobremu trawieniu; wywołuje u kobiet miesiączkę; zapewnia obfitość mleka. [17] Na wpół surowa rozluźnia brzuch, dwukrotnie ugotowana

¹⁵¹ Katon (*Agr.* 157,7–8) zaleca spożywanie krojonej kapusty z posiekaną suchą rutą, kolendrą i utartą zapalniczką bądź kapusty polanej octem z miodem i zaprawionej solą osobom, którym dolegają choroby stawów, bezsenność lub starcza niemoc. Pisząc o właściwościach leczniczych kapusty, Pliniusz Starszy (*NH* 20,80) kompiluje Katona nieuważnie, być może z pamięci: łączy tutaj powyższe dwa przepisy w jeden, dodaje przy tym do otrzymanego leku miętę, a pomija sól oraz zmienia listę wskazań do jego stosowania. Tu i w następnych zdaniach Gargiliusz niejednokrotnie formułuje swoje zalecenia, idąc za encyklopedią Pliniusza, a nie za traktatem Katona.

¹⁵² Por. Pliniusz Starszy (*NH* 20,81), Katon Starszy (*Agr.* 157,3–4).

¹⁵³ UTARTA [KAPUSTA] LECZY LISZAJE, [NIE DOPUSZCZAJĄC] DO POWSTANIA WRZODÓW (*impetigines... tritam sine ulceratione sanare*) – por. Katon Starszy (*Agr.* 157,16): „Depetigini psor<i>ca</i>e brassicae opposito: sanam faciet et ulcus non faciet” („Na ropiejące liszaje przykładaj kapustę. Wyleczy i nie powstaną wrzody”; przekład I. Mikołajczyk). Katon mówi tu o dzikiej kapuście (*brassica erratica*). Zalecenia tego nie znajdujemy w *Historii naturalnej*.

¹⁵⁴ Por. Pliniusz Starszy (*NH* 20,81–82), Katon Starszy (*Agr.* 157,3–4; 157,7–8).

¹⁵⁵ Por. Pliniusz Starszy (*NH* 20,83), Katon Starszy (*Agr.* 157,10).

¹⁵⁶ Gargiliusz wie o tym od Pliniusza Starszego (*NH* 20,78).

ściąga. [18] Spożywana na surowo z octem leczy cierpiących na dolegliwości śledziony, a także usuwa martwe płody. [19] Ugotowana, utarta, połączona ze starym smalcem i olejkiem różanym oraz przyłożona do żołądka łagodzi żar gorączki. [20] Wtarta z namaczanymi w occie krążkami alunu poprawia [stan skóry dotkniętej] wysypkami i świerzbem.¹⁵⁷ [21] Dzięki tej samej leczniczej mocy powstrzymuje również wypadanie włosów. [22] Okłady korzystnie wpływają na schorzenia jąder i narządów płciowych, a ich skuteczność będzie większa, jeżeli [kapusta] zostanie wymieszana z utartym bobem.¹⁵⁸

[23] Dioskorides uważa, że jej świeży sok z kosaćcem i sodą przyspiesza trawienie.¹⁵⁹ [24] Okłady [z kapusty] z octem i mąką z kozieradki¹⁶⁰ korzystnie oddziałują na podagryków i chorych na zapalenie stawów.

[25] Z kapusty wyrabiane są dość bezpieczne Korneliuszowe pastylki kogucie;¹⁶¹ [26] nazywamy je „Korneliuszowymi” od imienia ich twórcy, a „kogucimi” dlatego, że zażyte po kąpieli powodują wypróżnienie w porze piania kogutów. [27] Ich skład jest następujący: [28] VI *skrypułów* miąższu ze środka dzikiej tykwy, VI *skrypułów*

¹⁵⁷ Z... KRAŻKAMI ALUNU (*cum alumine rotundo*) – alun ma właściwości ściągające, dlatego współcześnie stanowi np. składnik kremów do golenia. ■ POPRAWIA [STAN SKÓRY DOTKNIĘTEJ] WYSYPKAMI I ŚWIERZBEM (*lepras et psoras... emendat*).

¹⁵⁸ Por. Pliniusz Starszy (*NH* 20,85–86; 20,88–89).

¹⁵⁹ DIOSKORIDES UWAZA (*Dioscorides... censet*) – por. Dioskorides (*Mat.med.* 2,120,2). Zaleceń tych nie znajdujemy w dziele Pliniusza Starszego. ■ Z KOSAĆCEM (*cum iri*) – (*Iris* L., rodzina: kosaćcowate) łacińscy encyklopedyści wyprowadzali nazwę tej rośliny (*arcumen, iris*) od jej różnokolorowych – jak tęcza (*arcus, iris*) – kwiatów; por. Pliniusz Starszy (*NH* 21,41), Izydor z Sewilli (*Etym.* 17,9,9).

¹⁶⁰ MAKĄ Z KOZIERADKI (*feni graeci farina*) – (*Trigonella fenum graecum* L., rodzina: motylkowate) roślina występująca w krajach basenu Morza Śródziemnego w stanie dzikim, ponadto uprawiana na paszę dla zwierząt (Kolumella, *Rust.* 2,10,33; 8,14,2; Palladiusz, *Op.agr.* 1,30,1; 2,7), do konserwowania moszczu (Kolumella, *Rust.* 12,21,3) i doprawiania oliwy (12,53,2). Nasiona kozieradki, których dawniej używano w lecznictwie, dziś wciąż znajdują zastosowanie w weterynarii, jej zielem przyprawia się ponadto niektóre rodzaje serów.

wanie w weterynarii, jej zielem przyprawia się ponadto niektóre rodzaje serów.

¹⁶¹ KORNELIUSZOWE PASTYLKI KOGUCIE (*catapotia Corneliana alectorica*) – Gargiliusz jest jedynym autorem, który używa przymiotnika *alectorius* ('koguci'). Jego wywód etymologiczny odsyła czytelnika do greckiego rzeczownika ἄλεκτορ (*aléktor* 'kogut'). Kim jest wspomniany przez pisarza Korneliusz, nie wiemy.

KOSAĆCIEC

KOZIERADKA

pieprzu, XII *skrypulów* żywicy powoju czyszczącego, XII *skrypulów* żywicy drzewa mastyksowego.¹⁶² [29] To wszystko po utarci i przesianiu łączymy z sokiem z kapusty oraz formujemy w pigułki wielkości [ziarenka] wyki soczewicowatej.¹⁶³ [30] Pięć lub siedem, a niekiedy nawet dziewięć z nich podaje się po kąpeli, i nie będzie konieczne, aby ten, kto je przyjmuje, cokolwiek zmienił w codziennym rozkładzie dnia.

[31] Jej suche, spalone i zamienione w popiół korzenie mają właściwości żrące; [32] dlatego dodane do starego smalcu i przyłożone skutecznie leczą zadawnione bóle w boku i biodrze. [33] Jeśli ktoś połączy ten popiół z maścią depilacyjną, octem i zapaliczką, usunięte włoski nie odrosną. [34] U Galena¹⁶⁴ znajduję [informację] o tym, że picie nasion kapusty, przede wszystkim egipskiej, która jego zdaniem ma największą moc, tępi glisty oraz wszelkie żyjątka zamieszkujące we wnętrzu [ciała]. [35] Proszek z popiołu [uzyskanego] z korzeni [kapusty] podnosi leżący podniebienny jęczyzek. [36] Melicjusz¹⁶⁵ twierdzi, że jęczyzek podniebienny leczy się poprzez zawieszenie na szyi wyrwanego korzenia rośliny w taki sposób, aby po odcięciu nie dotykał ziemi.

¹⁶² ŻYWICY POWOJU CZYSZCZĄCEGO (*dacrydii*) – (*Convolvulus scammonia* L., rodzina: powojowate) wykorzystanie czarnej gumożywicy otrzymywanej z kłączy rośliny do wyrobu leków na przeczyszczenie poświadczają Katon Starszy (*Agr.* 157,12), Pliniusz Starszy (*NH* 26,59–60) i Marcellus (*Medicam.* 30,13). W odróżnieniu od nich Gargiliusz posługuje się synonimiczną nazwą: *dacrydium*, a nie *scamonium*; por. Dioskorides (*Mat.med.* 4,170: *δακρύδιον* [*dacrydion*]). Polska nazwa za: Nowiński (1980: 284). ■ ŻYWICY DRZEWA MASTYKSOWEGO (*masticses*) – por. wyżej, przyp. 89.

¹⁶³ WIELKOŚCI [ZIARENKA] WYKI SOCZEWICOWATEJ (*ad modum erviliae*) – (*Vicia ervilia* L., rodzina: motylkowate) roślina uprawiana (Pliniusz Starszy, *NH* 18,57; Palladiusz, *Op.agr.* 3,7; 11,1,3) jako pastewna (Kolumella, *Rust.* 7,3,19; 8,8,6;

Palladiusz, *Op.agr.* 14,49,3), wykorzystywana również w medycynie (Pliniusz Starszy, *NH* 22,151; Gargiliusz, *Med.* 39,10), a ponadto w weterynarii (Palladiusz, *Op.agr.* 14,3,5; 14,50,4; 14,56).

¹⁶⁴ Por. Galen (*Simplic.medic.* 12,42).

¹⁶⁵ MELICJUSZ (*Melitius*) – (I w. p.n.e.) ten grecki lekarz był autorem pism medycznych (Galen, *Simplic.medic.* 12,946), które mogły być znane Pliniuszowi Starszemu (*NH* 1,28).

POWÓJ
CZYSZCZĄCY

WYKA
SOCZEWICOWATA

31. **O szparagu**¹⁶⁶

[1] Szparag ma w sobie trochę gorąca, z którym łączy się jednak również odpowiednia ilość mocy ściągającej. [2] Dlatego jego spożywanie bardzo służy cierpiącym na dolegliwości żołądka. [3] Podawany na czczo z kminkiem, oliwą i solą staje się środkiem leczniczym. [4] Przyjmowany w ten sposób usuwa ból jelita grubego; rozprasza mgłę, która zasnuwa oczy; powoduje łagodne wypróżnienie. [5] Korzeń utarty z białym winem i podany jako napój kruszy kamienie. [6] On też łagodzi bóle lędźwi i nerek. [7] Leczy również dolegliwości macicy. [8] Panuje przekonanie, że okłady z rozgotowanego w occie [korzenia] są skuteczne na trąd.¹⁶⁷ [9] Ten sam, wysuszony, ubity i przyłożony w wełnie do bolącego zęba, usuwa go bez bólu.¹⁶⁸ [10] Podane do wypicia trzy *obole* nasion wymieszanych z równą ilością kminu pobudzają miłosne pożądanie i powodują gwałtowne oddawanie moczu.

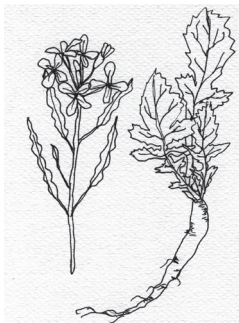
SZPARAG

¹⁶⁶ **O SZPARAGU** (*De asparago*) – (*Asparagus officinalis* L., rodzina: lieliowate) Rzymianie, którzy bardzo lubili szparagi, rozpowszechnili ich uprawę we wszystkich częściach rzymskiego świata. Spożywali młode pędy dzikich i uprawnych szparagów, które – podobnie jak dziś – uchodziły za szczególnie wykwintne danie; por. Katon Starszy (*Agr.* 6,3–4), Kolumella (*Rust.* 11,3,43–46), Pliniusz Starszy (*NH* 19,54; 19,145–151), Palladiusz (*Op. agr.* 3,23,1; 4,9,10–12), Marcjalis (*Epigr.* 13,21). Apicjusz podawał je z wody (*Coquin.* 3,3) oraz zapiekał (4,2,5–6).

¹⁶⁷ NA TRĄD (*contra elephantiasin*) – (gr. ἑλεφαντίασις [*elephantiasis*]) w świecie grecko-rzymskim trąd zdarzał się najpierw sporadycznie i był postrzegany jako schorzenie egzotyczne; por. Lukrecjusz (4,1114–1115), Celsus (*Medicin.* 3,25). Pliniusz Starszy (*NH* 26,4) opisuje przebieg choroby i twierdzi, że szerzyła się głównie w Egipcie – „macierzy takich choróbsk” (przekład I. i T. Zawadzcy). Od czasów Pompejusza notowano ją także w Italii, gdzie jednak wkrótce została wykorzeniona; por. Pliniusz Starszy (*NH* 26,1–4). Pod koniec starożytności trąd przybrał charakter endemiczny.

¹⁶⁸ O tej praktyce nie wspomina Pliniusz Starszy, którego dzieło Gargiliusz wykorzystuje (*NH* 20,108–109). Wydaje się prawdopodobne, że nasz autor mógł znać ją z autopsji.

32. O dzikiej rzodkwi¹⁶⁹

RZODKIEW DZIKA

[1] Działanie dzikiej rzodkwi jest rozgrzewające i dlatego jej spożywanie powoduje obfite oddawanie moczu. [2] Przyspiesza też krwawienia miesięczne u kobiet. [3] Podawana w occie jest dobra na żołądek. [4] Spożywana z miodem rozpuszcza kleisty śluz. [5] Podpieczony i sproszkowany korzeń [dzikiej rzodkwi] przykłada się jako okład na rany, aby je wysuszał i oczyszczał. [6] Niektórzy uznali, że jej sok podany z winem jest skuteczny na trucizny. [7] Podobnie działają utarte nasiona, jeśli spożywa się je z miodem. [8] Z mojego doświadczenia wynika, że rozgotowana w jęczmiennym kleiku [dzika rzodkiew] leczy schorzenia klatki piersiowej.¹⁷⁰

33. O marchwi¹⁷¹

MARCHEW

[1] Cała moc marchwi tkwi w jej korzeniu i nasionach. [2] Miodowa woda, w której został rozgotowany korzeń [marchwi], podana do picia usuwa dolegliwości wątroby i śledziony, schorzenia lędźwi i nerek. [3] Korzeń ugotowany w mleku przyniesie ulgę także tym, których od dawna męczy biegunka. [4] Wypicie czterech uncji rozcieńzonego wodą soku z utartej [marchwi] leczy cierpiących na tężcowe skurcze mięśni szyjnych i na zapalenie

¹⁶⁹ **O DZIKIEJ RZODKWI** (*De armoracia*) – (*Raphanus landra* Moretti, rodzina: krzyżowe) jej właściwości lecznicze opisują Dioskorides (*Mat. med.* 2,112,2) oraz Pliniusz Starszy (*NH* 20,22), którego encyklopedia jest źródłem Gargiliusza.

¹⁷⁰ Jak się wydaje, wiadomości dotyczące leczniczych właściwości dzikiej rzodkwi pochodzą z własnego doświadczenia autora lub jemu współczesnych, nie znamy bowiem źródeł pisanych, na podstawie których skomponował on zdania 2–7 poświęconego tej roślinie rozdziału.

¹⁷¹ **O MARCHWI** (*De pastinaca*) – znana nam dziś marchew (*Daucus carota* L., rodzina: baldaszkowate) o słodkim, pomarańczowym korzeniu pojawiła się dopiero w Średniowieczu, po skrzyżowaniu europejskiej odmiany, mającej biały, cienki korzeń o ostro-gorzkiemu smaku i jadalne liście, z odmianą azjatycką. Uprawę marchwi w Rzymie dokumentuje wielu autorów; por. Kolumella

pluc.¹⁷² [5] Korzeń zawieszony na szyi uśmierza obrzęk jąder.¹⁷³ [6] Twierdzą, że tego, kto nosi przy sobie marchew albo zawczasu jej skosztuje, nie ukąszą węże.

[7] Spożywanie [marchwi] w większej ilości pobudza miłosne pożądanie.¹⁷⁴ [8] Panuje przekonanie, że zęby otarte ze wszystkich stron korzeniem marchwi, przestają boleć. [9] Nasiona podane w winie czy w *posce*¹⁷⁵ zwalczają jad skorpionów. [10] Podobnie nasiona podane w winie skutecznie rozluźniają obrzęknięty kobiecy brzuch oraz skurcz macicy, który powoduje duszności. [11] Okłady z [marchwi] utartej z miodem stosuje się na owrządzone rany.

(*Rust.* 11,3,14), Pliniusz Starszy (*NH* 19,89), Palladiusz (*Op.agr.* 3,24,9; 10,13,3). Apicjusz (*Coquin.* 3,21,1–3) podawał ją z solą, oliwą i octem oraz smażył i gotował; Kolumella (*Rust.* 12,7,1–2) marynował jej kwiaty; Pliniuszowi Starszemu (*NH* 19,90) smakowały marchwiowe *patiny* (por. wyżej, przyp. 90). W starożytnej medycynie i weterynarii wykorzystywano zarówno uprawną, jak też dziką marchew (Palladiusz, *Op.agr.* 14,3,1), przy czym dzika miała posiadać silniejszą leczniczą moc (Dioskorides, *Mat.med.* 3,52,2; Pliniusz Starszy, *NH* 20,32), dlatego też, kompilując poświęcone obu roślinom rozdziały *Historii naturalnej* (20,30–32), Gargiliusz ich nie rozróżnia.

¹⁷² CIERPIĄCYCH NA TĘŻCOWE SKURCZE MIĘŚNI SZYJNYCH (*opisthotonicis*) – opis dolegliwości znajdujemy u Celsusa (*Medicin.* 4,6), Skryboniusza Largusa (*Comp.med.* 255) i Marcellusa (*Medicam.* 18,3). ■ NA ZAPALENIE PŁUC (*pleuriticis*) – zdaniem Mirko D. Grmeka (2002: 178–179) terminem *pleuritis* starożytni pisarze opisywali schorzenie, które dziś nazywamy zapaleniem płuc.

¹⁷³ Inni znani nam antyczni autorzy nigdzie nie wspominają o tej magicznej praktyce.

¹⁷⁴ Starożytni zgodnie przypisywali marchwi właściwości afrodyzjaku; por. Dioskorides (*Mat.med.* 3,52,2), Pliniusz Starszy (*NH* 20,32), Marcellus (*Medicam.* 33,50).

¹⁷⁵ W *POSCE* (*ex posca*) – *posca/pusca* to kwaskowaty, orzeźwiający napój, który przyrządzano, rozcieńczając wodą ocet. Pili go bohaterowie Plauta (*Mil.* 836; *Asin.* 165; *Truc.* 610) oraz spragniony w czasie wyprawy wojennej Katon Starszy (Plutarch, *Cat.Ma.* 1,13). Rzymscy żołnierze, którzy dla przygotowania *poski* otrzymywali przydział octu, poili nią ukrzyżowanego Chrystusa; por. Mk 15,36; Łk 23,36. Na bazie napoju przyrządzano leki; por. Dioskorides (*Mat.med.* 3,18: ὀξύκρατον [*oksykraton*]), Pliniusz Starszy (*NH* 27,29).

34. O brukwi¹⁷⁶

BRUKIEW

[1] Medycyna przekonała się na podstawie doświadczenia, że nie wszystkie odmiany brukwi cechuje jedno i to samo działanie. [2] Uważano mianowicie, że ta, która ma ząbkowane łodyżki liści i kwitnie podobnie jak anyż, pomaga przy dolegliwościach pęcherza, a po odgotowaniu w miodowej wodzie również przy zanikających krwawieniach miesięcznych u kobiet. [3] To bez wątpienia dowodzi, iż ma ona działanie rozgrzewające. [4] Ponadto jej uprażone i utarte nasiona w ilości czterech cyatów podawano do wypicia w gorącej wodzie cierpiącym na biegunkę, chociaż – jak się wydaje – powstrzymują one oddawanie moczu, jeśli nie dodamy do nich odpowiedniej dawki nasion lnu.¹⁷⁷

[5] Istnieje jednak i inna odmiana,¹⁷⁸ podobna z wyglądu do czarnej rzodkwi i rzepy, o najwyborniejszych i najsilniej działających przeciw truciznom nasionach. [6] Z tego powodu wykorzystuje się je do wyrobu wszystkich bez wyjątku znakomych środków na ukąszenia węży.

¹⁷⁶ **O BRUKWI** (*De napo*) – (*Brassica napus* L., rodzina: krzyżowe) uprawę tego warzywa poświadczają Kolumella (*Rust.* 11,2,71; 11,3,59–60) i Palladiusz (*Op. agr.* 8,2,1–3). Kolumella twierdził, że brukiew była pożywieniem wieśniaków (*Rust.* 2,10,22), zamieścił także wskazówki dotyczące jej marynowania (12,56,3–4). Apicjusz (*Coquin.* 3,13,1–2) podał przepisy na gotowaną brukiew, a Marcjalis (*Epigr.* 13,20) ofiarował czytelnikowi okazałe bulwy oraz poświęcony im epigram. Liczne odmiany rośliny opisał Pliniusz Starszy (*NH* 19,75–77).

¹⁷⁷ **NASION LNU** (*lini semen*) – (*Linum usitatissimum* L., rodzina: lnowate) uprawę lnu poświadczają Katon Starszy (*Agr.* 48,2) i Kolumella (*Rust.* 2,10,17; 11,75); Pliniusz opisuje ponadto jego szerokie zastosowanie (*NH* 19,2–25), również w lecznictwie (20,249–251). Nasiona lnu i dzisiaj są cennym surowcem zielarskim.

LEN

¹⁷⁸ **ISTNIEJE... INNA ODMIANA** (*alterum genus est*) – Pliniusz Starszy (*NH* 20,21) pisał o dwóch roślinach, które – zmylony podobieństwem ich nazw – uznał za dwie odmiany brukwi. Kompilujący ten ustęp Gargiliusz powielił błąd encyklopedysty. Pierwsza z nich to *bunion/bunium* (34,2–4) (*Bunium ferulaceum* Sibth. et Smyth, rodzina: baldaszkowate): jej dolne liście są jajowate, po brzegach ząbkowane; zebrane w baldachy drobne, o białej koronie kwiaty przypominają kwitnący anyż. Druga roślina to *bunias* (34,5–6), tj. brukiew.

35. O rzepie¹⁷⁹

[1] Demokryt oskarża¹⁸⁰ rzepę o to, że szkodzi ciału. [2] Uważa bowiem, że wywołuje wzdęcia żołądka.¹⁸¹ [3] Diokles oraz Dionizjusz¹⁸² przeciwnie: uważają, iż jest ona niezbędna z powodu następujących właściwości, o których poniżej. [4] Spożywana po utarci z oliwą i winem stanowi odtrutkę. [5] Pobudza miłosne pożądanie, szczególnie skutecznie, gdy zostanie przyprawiona rukolą. [6] Upieczona i utarta z tłuszczem leczy ból stawów. [7] Okłady z bardzo gorącej [rzepy] łagodzą odmrożenia nóg objawiające się popękana skórą oraz rozgrzewają nogi. [8] Woda, w której została rozgotowana, stanowi zbawienny ciepły okład na zimną podagrę.¹⁸³ [9] Surowa i utarta szybko leczy wszelkie schorzenia nóg, a zwłaszcza otarcia. [10] Na ukąszenia węży i jady podaje się do picia nasiona [rzepy] w winie. [11] Smarowanie tymi nasionami w winie pomaga zatrutym ranom. [12] Z tego wynika, że nasiona rzepy mogą wydawać się rozgrzewające i gorące, chociaż ona sama w powszechnym przekonaniu jest o wiele słabsza, jednak to, że ma mniej ciepła, równoważy działaniem łagodzącym.

RZEPA

¹⁷⁹ **O RZEPIE** (*De rapo*) – (*Brassica rapa* L., rodzina: krzyżowe) starożytni wierzyli, że rzepa i brukiew potrafią zmieniać się jedna w drugą (Kolumella, *Rust.* 2,10,23; Palladiusz, *Op.agr.* 8,2,2); ich zdaniem podobnie też smakowały (Kolumella, *Rust.* 12,56,1–2; Apicjusz, *Coquin.* 3,13,1–2). O uprawie rzepy wspominał już Katon Starszy (*Agr.* 5,8; 6,1), późniejsi autorzy podawali, że pielęgnuje się ją podobnie jak brukiew; por. Kolumella (*Rust.* 2,10,22–23), Palladiusz (*Op.agr.* 10,13,3). Jak widzimy, również Gargiliusz prezentuje rośliny obok siebie.

¹⁸⁰ DEMOKRYT OSKARŻA (*Democritus... damnat*) – por. Pliniusz (*NH* 20,19). Demokryt z Abdery (ok. 460–370 p.n.e.) pozostawił po sobie liczne pisma, również o tematyce medycznej oraz dietetycznej, które nie zachowały się do naszych dni. Nie wiemy, do którego z nich nawiązuje tu Pliniusz, a za nim Gargiliusz.

¹⁸¹ Galen (*Alim.facult.* 6,648–649) przestrzegał przed spożywaniem surowej rzepy, gdyż według niego jest ciężkostrawna, powoduje powstawanie gazów również bóle brzucha. Zalecał jej dokładne, nawet podwójne odgotowywanie. Zauważmy, iż starożytni w rzeczy samej spożywali rzepę w postaci przetworzonej.

¹⁸² DIONIZJUSZ (*Dionysius*) – źródłem Gargiliusza po raz kolejny jest dzieło Pliniusza Starszego (*NH* 20,19). Wielu słynnych greckich lekarzy i autorów pism medycznych miało na imię „Dionizjusz”. Zdaniem Vivian Nutton (2004: 486) w cytowanym przez Gargiliusza ustępie *Historii naturalnej* Pliniusz Starszy mógł mieć na myśli lekarza, który żył w IV w. p.n.e.

¹⁸³ NA ZIMNĄ PODAGRĘ (*frigidis podagris*) – zapalenie stawów, które nie wywoływało opuchnięcia stóp, ale towarzyszyły mu zimne dreszcze; por. Skryboniusz Largus (*Comp.med.* 160), Marcellus (*Medicam.* 36,44).

36. O macierzance¹⁸⁴

[1] Macierzankę słusznie wymieniano wśród tych [roślin], które zostały obdarzone rozgrzewającymi, a zarazem cierpkimi właściwościami. [2] [Jej] spożywanie rozprasza mgłę, która zasnuwa oczy, zabija glisty, przyspiesza oddawanie moczu, wywołuje u kobiet krwawienia miesięczne, wydobywa resztki łożyska, które przywarły do macicy, a nawet martwy płód. [3] Podana do zjedzenia łyżeczka utartej z miodem [macierzanki] rozrzedza flegmę. [4] Okład z utartej z octem w ten sam sposób zmusza do ustąpienia wysypkę i usuwa guzki. [5] Zmieszana z *polentą*, namoczona w winie, zagotowana i [jeszcze] gorąca przyłożona na biodro przynosi ulgę cierpiącym na bóle bioder.

MACIERZANKA

37. O lebiodce¹⁸⁵

[1] Grecy nadali lebiodce trzy nazwy: [2] jedną z jej odmian nazwali [lebiodką] koźlą, drugą – heraklesową, a trzecią – oślą.¹⁸⁶ [3] Teoria medycyny uznaje, że pierwsze dwie mają silniejszą moc i są bardziej skuteczne, a ostatnia, o której wspomnieliśmy, uprawna, jest nieco słabsza, rzecz jasna w porównaniu z tamtymi. [4] Jednak uważa się, że cechuje ją pewna ostrość.

LEBIODKA

¹⁸⁴ O MACIERZANCE (*De thymo*) – (*Satureia thymbra* L., rodzina: wargowe) bylina występująca w stanie dzikim, a ponadto uprawiana jako ceniona przyprawa i roślina miododajna (Kolumella, *Rust.* 9,4,6; 11,3,39) i lecznicza (Pliniusz Starszy, *NH* 21,154).

¹⁸⁵ O LEBIODCE (*De origano*) – (*Origanum vulgare* L., rodzina: wargowe) w krajach śródziemnomorskich lebiodka występuje w stanie dzikim, ale w czasach antycznych była także uprawiana; por. Kolumella (*Rust.* 11,3,39), Palladiusz (*Op.agr.* 3,24,9). Stanowiła powszechnie lubianą przyprawę, którą mieszkańcy wsi dodawali do serów, marynat i sałatek (Kolumella, *Rust.* 12,8,2; 12,9,3; 12,10,2; 12,59,4), a smakosz Apicjusz – do ziołowych soli, sosów i wszystkich rodzajów potraw (*Coquin.* 1,27; 2,2,7; 3,4,7; 4,2,28; 5,4,6; 6,6,2,4; 7,6,1; 8,5,4; 9,10,2; 10,2,14). O jej miododajnych właściwościach pisali Kolumella (*Rust.* 9,4,2; 9,4,6; 9,14,10) i Palladiusz (*Op.agr.* 1,37,2). Znano też lecznicze walory lebiodki, dzięki którym znajdowała zastosowanie w medycynie (Dioskorides, *Mat.med.* 3,28; Pliniusz Starszy, *NH* 20,175–180) i weterynarii (Kolumella, *Rust.* 7,5,18; Palladiusz, *Op.agr.* 14,3,1; 14,50,3).

¹⁸⁶ JEDNĄ Z JEJ ODMIAN NAZWALI [LEBIODKĄ] KOŹLĄ, DRUGĄ – HERAKLESOWĄ, A TRZECIĄ – OŚLĄ (*ex quibus unum tragoriganum, aliud heraclium, tertium onitem*

[5] Utarta z białym winem i wypita stawia opór jadom skorpionów i pajaków, usuwa niestrawność. [6] Podana w ciepłej wodzie łagodzi pieczenie w żołądku. [7] Utarta z oliwą i octem oraz położona na świeżą, jeszcze nieoczyszczoną wełnę pomaga na zwichnięcia i potłuczenia.¹⁸⁷

38. *O trybuli*¹⁸⁸

[1] Moc trybuli jest paląca i bardzo ostra. [2] Z miodem może leczyć owrzodzenia, a wypita z winem łagodzi bóle w boku. [3] Niektórzy dodawali ją ugotowaną w oliwie do maści, aby uwolnić [chorego] od nękających [go] dreszczy. [4] Spożywana w miodowej wodzie rozrzedza śluz; [5] w occie tępi glisty i [inne] robaki, ułatwia oddawanie moczu, wywołuje krwawienia miesięczne. [6] Utarta z woskiem i starym smalcem usuwa zapalenie przyusznic oraz powoduje ustąpienie wszelkich obrzęków.

TRYBULA

vocaverunt) – nazwa pierwszej wymienionej odmiany to kalka gr. τραγορίανον [*tragoriganon*] (por. τράγος [*trágos*] ‘koziół’). Uczeni widzą w niej odmianę macierzanki (*Thymus graveolens* L.) lub utożsamiają ją ze wspomnianą przez Gargiliusza w drugiej kolejności lebiódką heraklejską (*Origanum heracleoticum* Rchb.). Trzecia odmiana, uprawna, to ὄνιτις [*onitis*] Dioskoridesa (*Mat.med.* 3,28; *Origanum onites* L.). Wszystkie te odmiany opisuje w znanym Gargiliuszowi ustępie swej encyklopedii Pliniusz Starszy (*NH* 20,175–177).

¹⁸⁷ Pliniusz Starszy pisze tylko o „occie, oliwie i wełnie [*in aceto et oleo et lana*]” (*NH* 20,175). Zalecenie Gargiliusza jest bardziej szczegółowe i zdradza jego znajomość opisywanej praktyki.

¹⁸⁸ **O TRYBULI** (*De cerefolio*) – (*Anthriscus cerefolium* Hoffm., rodzina: baldaszkowate) uprawę rośliny, której ziele do dziś jest używane jako kuchenna przyprawa, poświadczają Kolumella (*Rust.* 10,110; 11,3,42), Palladiusz (*Op.agr.* 3,24,9) oraz Pliniusz Starszy (*NH* 19,170). Apicjusz nie używał jej w swojej kuchni. Źródeł Gargiliusza do poświęconego trybuli rozdziału nie znamy.

39. O macierzance piaskowej¹⁸⁹

MACIERZANKA PIASKOWA

[1] Praktyka lekarska pokazuje, że macierzanka piaskowa rozgrzewa, a zarazem jest dla nas pożyteczna. [2] Nacieranie skroni i czoła [macierzanką] ugotowaną w occie z olejkiem różanym łagodzi bóle głowy. [3] Swąd palącej się [macierzanki] odpędza węże i wszelkie jadowite zwierzęta. [4] Dlatego dodaje się ją do jedzenia zniwiarzom, aby odpoczywali bezpiecznie – jeśli przypadkiem zmęczonych zmorzy sen – chronieni przed zwierzętami, które właśnie w tym czasie zazwyczaj zaciekle i jadowicie kęsząją.¹⁹⁰

[5] Podanie w wodzie XII skrypułów starzej na proszek [macierzanki] leczy kolki, usuwa trudności w oddawaniu moczu. [6] Tenże proszek, wymieszany z octem, odpiera atak śledziony. [7] Połączony w odpowiedniej proporcji z dwoma cyatami miodu i octu pomaga również na płucie krwią.

[8] Ponadto, abyś pojął potęgę działania macierzanki, dodałem [przepis na] środek przeciw ukąszeniom węży, który w wierszowanej formie umieścił w świątyni Eskulapa Antioch, król Syrii, a w którym zasłużenie zajmuje ona nieostatnie miejsce.¹⁹¹ [9] Oto skład: [10] VI skrypułów koniczyny, VI skrypułów soku stosiłu, VI skrypułów macierzanki piaskowej, XII skrypułów anyżu, XII skrypułów fenkułu, XII skrypułów psennego krochmalu, XII skrypułów nasion selera, I uncja mąki z wyki soczewicowatej;¹⁹² [11] wszystko

¹⁸⁹ O MACIERZANCE PIASKOWEJ (*De serpyllo*) – (*Thymus serpyllum* L., rodzina: wargowe) w starożytności roślina uprawna (Kolumella, *Rust.* 11,3,39; Pliniusz Starszy, *NH* 19,172; Palladiusz, *Op.agr.* 4,9,17; 5,3,4–5), dodawana jako przyprawa do potraw i win oraz dostarczająca pożytków pszczołom (Kolumella, *Rust.* 9,4,6; Palladiusz, *Op.agr.* 1,37,2), składnik perfum i kosmetyków, a także leków dla ludzi (Dioskorides, *Mat.med.* 3,82; Pliniusz Starszy, *NH* 20,245–246) i zwierząt (Palladiusz, *Op.agr.* 14,3,1; 14,4,4).

¹⁹⁰ Pliniusz Starszy, którego czyta Gargiliusz, nigdzie nie wspomina o tym zwyczajach.

¹⁹¹ W ŚWIĄTYNI ESKULAPA (*in templo Aesculapii*) – w kompilowanym przez Gargiliusza passusie Pliniusz Starszy (*NH* 20,264) podaje, że chodzi o słynną świątynię Eskulapa na wyspie Kos. Pacjenci tamtejszych lekarzy mieli w zwyczaj umieszczanie na ścianach świątyni napisów z informacją, jaka kuracja pomogła w wyleczeniu ich chorób (*NH* 29,4). ■ ANTIOCH, KRÓL SYRII (*ab Antiocho, rege Syriae*) – Antioch III Wielki, młodszy syn Seleukosa II, król Syrii (w latach 222–187 p.n.e.), ostatni wielki władca z dynastii Seleukidów.

¹⁹² OTO SKŁAD (*est autem compositio haec*) – Gargiliusz wprowadza jedynie nieznaczące zmiany do przepisu Pliniusza Starszego (*NH* 20,264). ■ KONICZNY

naraz ucieramy, łączymy najlepszym dostępnym winem, dzielimy na części i wyrabiamy pastylki o wadze *wiktoriaata*, to jest półtora¹⁹³ *skrypuła*. [12] Podajemy je po jednej, dodając do trzech *cyatów* zmieszanego [z wodą] wina.

[13] Antioch Wielki zawsze używał tego środka przeciw ukąszeniom na jady, trujące napoje i jadowite zwierzęta. [14] O tym, jak wiele mu zawdzięczał, można wywnioskować z faktu, że poręczycielem swojego świadectwa uczynił boga medycyny.

(*trifolii*) – (*Trifolium* L., rodzina: motylkowate) roślina uprawiana jako pastewna (Kolumella, *Rust.* 8,14,2; Palladiusz, *Op.agr.* 1,30,1), była stosowana w lecznictwie (Pliniusz Starszy, *NH* 21,54; Marcellus, *Medicam.* 26,64; Skryboniusz Largus, *Comp.med.* 163) i weterynarii (Palladiusz, *Op.agr.* 14,3,1). ■ STOSILU (*opopanax*) – (*Opopanax chironium* L., rodzina: baldaszkowate) z nacięć korzenia i nasady łodygi tej byliny otrzymuje się złotożółty, mleczny sok – aromatyczną gumożywicę, której właściwości lecznicze znane były już w starożytności; por. Dioskorides (*Mat.med.* 3,48), Celsus (*Medicin.* 5,18,5), Skryboniusz Largus (*Comp.med.* 82). ■ PSZENNEGO KROCHMALU (*amuli*) – por. Dioskorides (*Mat.med.* 2,101: ἄμυλον [*ámylon*]; dosłownie: ‘to, co zmielono bez użycia żaren’), Pliniusz Starszy (*NH* 18,76–77: *quod sine mola fiat*). Przyrządzanie krochmalu z ziaren pszenicy (*Triticum sativum* L., rodzina: trawy) opisuje Katon Starszy (*Agr.* 87), który następnie gotuje go w mleku, otrzymując potrawę przypominającą nasz kisiel mleczny. Marcellus (*Medicam.* 8,6; 14,42; 16,84; 17,25) dodawał krochmal do wielu leków.

¹⁹³ PÓLTORA (*IS*) – łaciński zapis oznacza „1 i pół”: I = *unus* (‘jeden’), S = *semis* (‘pół’).

KONICZYNA

STOSIL

PSZENICA

40. O gruszcze¹⁹⁴

GRUSZKA

[1] Dioskorides¹⁹⁵ uznał, że gruszki mają właściwość ściągającą, dlatego też utarte oraz zastosowane w postaci okładów odpierają napór wzbierającego płynu i z tejże przyczyny wchłaniają również wszystko to, co wydobywa się z obrzęku. [2] Przyłożone do świeżych ran z całą pewnością tamują wypływającą krew i doprowadzają ranę do zablźnienia.¹⁹⁶ [3] Galen¹⁹⁷ sądzi, że właściwość gruszek nie jest jednolita, ale stanowi pomieszanie bardzo wielu [właściwości]. [4] Zauważa mianowicie, że jedne z nich są cierpkie, niektóre kwaśne, a jeszcze inne słodkie. [5] Możemy uznać, że cierpkie są – jak się wydaje – ściągające i wstrzymujące. [6] W kwaśnych jest nieco gorąca, dlatego często rozrzedzają zalegającą żołądek gęstą flegmę. [7] Słodkie, ponieważ są wodniste i mdłe w smaku, nie zawierają w sobie ani zimna, ani ciepła.

[8] Uwzględniając istniejące między odmianami różnice oraz potrzeby wynikające z chorób, powinniśmy też z poszczególnych [właściwości] zorganizować linię obrony leczenia.¹⁹⁸ [9] Uważa się, że jedzenie cierpkich i kwaśnych służy żołądkowi i zupełnie nie powoduje pragnienia,¹⁹⁹ a ze słodkimi wszystko wygląda odwrotnie. [10] Wywar z suszonych gruszek ma niewiarygodną moc powstrzy-

¹⁹⁴ O GRUSZCE (*De piro*) – (*Pirus communis* L., rodzina: różowate) ulubiony owoc Rzymian: Katon Starszy (*Agr.* 7,3–4) znał 6 odmian gruszy, Pliniusz Starszy (*NH* 15,53–58) wymieniał 44, w pismach wszystkich łacińskich autorów spotykamy wzmianki o ponad 60 odmianach tego owocowego drzewa. Kolumella dawał zalecenia dotyczące jego uprawy (*Arb.* 24) i stwierdzał, że wyliczenie wszystkich odmian gruszy, które powinny znaleźć się w ogrodzie u dobrego gospodarza, byłoby zbyt nużące (*Rust.* 5,10,18). Palladiusz (*Op.agr.* 3,25,1–12) dokładnie opisał pielęgnację drzewa, zbieranie i przechowywanie owoców, a także podał przepis na gruszkowe wino, ocet oraz napój z gruszek pomagający w zachowaniu postu. Apicjusz przechowywał gruszki w miodzie (*Coquin.* 1,20) oraz przyrządzał z nich *patinę* (por. wyżej, przyp. 90) (4,2,35).

¹⁹⁵ Por. Dioskorides (*Mat.med.* 1,116).

¹⁹⁶ Por. Galen (*Simplic.med.* 11,834).

¹⁹⁷ Por. Galen (*Alim.facult.* 6,603–604).

¹⁹⁸ POWINIŚMY TEŻ... ZORGANIZOWAĆ LINIĘ OBRONY LECZENIA (*ordinanda etiam subsidia medelarum*) – Gargiliusz po raz kolejny operuje zwrotem pochodzącym z dziedziny wojskowości.

¹⁹⁹ Zdaniem Galena (*Simplic.med.* 11,834) podobne działanie mają wszystkie gruszki.

mywania biegunki. [11] Nie mniej pomocny będzie wywar z samych tylko liści.²⁰⁰ [12] Odnosnie do gruszek odnotowano, iż panuje przekonanie, że odżywiają one ciało lepiej niż inne owoce.²⁰¹

[13] Galen stwierdza, że gruszki spożywane na czczo wstrzymują trawienie, a spożyte po jedzeniu przyśpieszają je.²⁰² [14] Liście przyłożone do ran w stanie zapalnym mogą złagodzić gorączkę. [15] Panuje przekonanie, że zawieszony [na szyi] korzeń gruszy <tak> długo uniemożliwia poczęcie, jak długo się go nosi.²⁰³ [16] Powiadają, że owoce [gruszy] powinno się trzymać z dala od kobiety, gdy nadchodzi czas rodzenia, [17] ponieważ jeśli pozostaną w tym samym, co ona, miejscu, z trudem otworzą się rygle macicy.²⁰⁴ [18] Przekazują, że nasiona gruszy utarte z miodem i często spożywane na czczo usuwają ból wątroby.

²⁰⁰ Według Dioskoridesa (*Mat.med.* 1,116) oraz Pliniusza Starszego (*NH* 20,116) powinno się w tym celu wykorzystywać owoce i liście dzikiej gruszy.

²⁰¹ Galen (*Alim.facult.* 6,605) zauważył, iż gruszki są bardziej pożywne niż niemające żadnej wartości odżywczej owoce granatowca, a pokrojone w cienkie plasterki, wysuszone i odgotowane dostarczają pokarmu zimą i wiosną, gdy brakuje jedzenia. O suszeniu umiarkowanie dojrzałych, bardzo słodkich gruszek pisał Kolumella (*Rust.* 12,14).

²⁰² Galen (*Alim.facult.* 6,598–601) zalecał osobom o słabym żołądku spożywanie pod koniec posiłku owoców gruszy lub innych pokarmów mających właściwości ściągające, by przyśpieszyć trawienie. O tym, że szkodzą gruszki spożywane na czczo, pisał Dioskorides (*Mat.med.* 1,116). Z kolei Pliniusz Starszy (*NH* 20,115) odnotował, że ciężkostrawne są surowe owoce gruszy.

²⁰³ Praktyka magiczna, o której spośród wszystkich znanych nam autorów wspomina jedynie Gargiliusz.

²⁰⁴ Z TRUDEM OTWORZĄ SIĘ RYGLE MACICY (*difficulter uteri claustra reserari*) – starożytni żywili irracjonalne przekonanie co do wyjątkowego ciężaru jablek i gruszek, który sprawiał, że objuczone nawet najmniejszą ich ilością zwierzęta pociągowe rzekomo bardzo się męczyły. By temu zapobiec, należało uprzednio dać im kilka owoców do spożycia lub je im pokazać; por. Pliniusz Starszy (*NH* 20,116), Izydor z Sewilli (*Etym.* 17,7,15). Być może, właśnie ów tajemniczy ciężar miał utrudniać rodzącym uwolnienie się od płodu.

41. O granacie²⁰⁵

GRANAT

[1] Co do drzewa granatu, prawie wszyscy lekarze jednomyślnie zgadzają się, że ma ono moc ściągającą. [2] Jednak w tym gatunku owoców wyodrębnia się cztery właściwości, które różnią się między sobą. [3] Otóż słodkie [granaty] zawierają również nieco gorąca, dlatego też powodują wzdęcia żołądka i nie mogą być bezpiecznie podawane gorączkującym. [4] Kwaśne korzystnie wpływają na żołądek i pędzą mocz, chłodzą płuca, pieszczą wątrobę. [5] Winne [granaty], które w równej mierze składają się ze [wspomnianych] wyżej poszczególnych [właściwości], zachowują moc neutralną. [6] Gorzkie,²⁰⁶ które wykorzystuje się do leczenia skóry, mają właściwości chłodzące, wysuszające i wstrzymujące, o czym

można się przekonać na tej podstawie, że utarte wchłaniają ropę wypływającą z ogarniętej zapaleniem skóry, gdy zostanie nimi posypana.

[7] Jako pokarm granat nie ma żadnej wartości. [8] Albowiem, chociaż gryziemy go zębami, żołądek wchłania jedynie sok.²⁰⁷ [9] Mieli zatem rację ci, którzy twierdzą, że granat nie odżywia naszych ciał,

²⁰⁵ O GRANACIE (*De malo granato*) – (*Punica granatum* L., rodzina: różowate) jak świadczy najwcześniejsza łacińska nazwa rośliny – *malum punicum* (czyli ‘punicki owoc’; por. Katon Starszy, *Agr.* 7,3), Rzymianie poznali ją dzięki Kartagińczykom; por. Pliniusz Starszy (*NH* 13,112), Izydor z Sewilli (*Etym.* 17,7,6). Nazwa *malum granatum* (‘owoc pełen ziaren’) pojawia się dopiero u Kolumelli (*Rust.* 12,42,1). Gargiliusz posługuje się obiema nazwami: *malum punicum* (*Hort.* 3,3a. 4) i *malum granatum* (właśnie w tym rozdziale *Lekarstw*). Autorzy łacińscy opisują uprawę granatowca (Kolumella, *Rust.* 5,10,15–16; *Arb.* 23; Pliniusz Starszy, *NH* 17,259; Palladiusz, *Op.agr.* 4,10,1–6), sposoby przechowywania owoców (Warron, *Rust.* 1,59,3; Kolumella, *Rust.* 12,46,2–5; Pliniusz Starszy, *NH* 15,60; Palladiusz, *Op.agr.* 4,10,7–10; Apicjusz, *Coquin.* 1,18), ich spożywanie w postaci deseru (Marcjalis, *Epigr.* 7,20,10), wykorzystywanie do leczenia chorób ludzi (Katon Starszy, *Agr.* 126; Kolumella, *Rust.* 12,42,1) i zwierząt (Kolumella, *Rust.* 7,5,12; Palladiusz, *Op.agr.* 4,15,1; 14,3,2). Uprawę granatowca opisał również Gargiliusz (*Hort.*, *loc. cit.*).

²⁰⁶ SŁODKIE... KWAŚNE... WINNE... GORZKIE (*dulcia... acida... vinolenta... acerba*) – Pliniusz Starszy (*NH* 13,112–113) wspomina o słodkim, gorzkim, mieszanym, kwaśnym i winnym smaku owoców granatowca; Dioskorides (*Mat. med.* 1,110,1; 1,110,3), którego kompiluje Gargiliusz (*Med.* 41,1–5), pisze o granatach słodkich, kwaśnych i winnych.

²⁰⁷ ŻOŁĄDEK WCHŁANIA JEDYNIIE SOK (*solus ab stomacho sucus hauritur*) – por. Dioskorides (*Mat.med.* 1,110,1):

Wszelki granat ma dobry sok (εὔχυλος [*eúchylos*]), jest dobry na żołądek (εὐστόμαχος [*eustómachos*]), nie odżywia (ἄτροφος [*átrofos*]).

i dlatego myślą, że należy korzystać z niego tak, by uznano, iż raczej leczy, niż żywi.²⁰⁸

[10] Podzielone na dwie części owoce granatu przez trzy dni moczy się w deszczówce. [11] Jej picie jest zbawienne dla cierpiących na jelita oraz dla wymiotujących krwią. [12] Granat upieczony w piecu w nowym garnku z oblepioną pokrywką, sproszkowany, dodany do wina i podany do picia w godny podziwu sposób zatrzymuje rozwolnienie.²⁰⁹

[13] Z kielichów kwiatów granatu przyrządzany jest lek, który – jak się przyjmuje – chroni przed bólem oczu. [14] W sprawie ich stosowania Dioskorides²¹⁰ dał bardzo proste zalecenie, aby – skoro tylko kielichy kwiatów granatu zaczynają się rozwijać – wziąć <do ust> trzy i połknąć, nie dotykając [ich] zębami. [15] Inni [autorzy], do których należy Pliniusz,²¹¹ uważają, że są one bardziej skuteczne, jeśli ten, kto zechce przyjąć ów lek, nieskrępowany żadnym węzłem dwoma palcami lewej ręki, to jest kciukiem i [palcem] wskazującym, zerwie kielich kwiatu oraz połknie go tak, jak podano wyżej, a przedtem oczyści oczy, lekko dotykając ich kwiatem. [16] Ten sam kielich kwiatu, wysuszony i sproszkowany, wyžera wszelkie narośla wyrastające na ranach.

[17] Zanim ukształtuje się owoc, w kielichu kwiatu granatu znajduje się niepozorny kwiatek – [18] Grecy nazwali go *balaustionem*.²¹² [19] Wykazuje on potężne i godne podziwu działanie. [20] Utarty z miodem leczy wrzody jamy ustnej, migdałki i podniebienny języczek. [21] Proszek z wysuszonego [kwiatka] zasklepia rany, które powstały w jakiegokolwiek części narządów rodnych. [22] Podany do wypicia z *poską* szybko śpieszy z pomocą odkrztuszającym krew. [23] Ponadto wypity z czystym winem zatrzymuje rozwolnienia.²¹³

²⁰⁸ Por. Galen (*Alim.facult.* 6,605). Za Gargiliuszem zdanie Galena przytoczy Izydor z Sewilli (*Etym.* 17,7,6).

²⁰⁹ Lek ten, zdaniem Pliniusza Starszego (*NH* 23,109), powstrzymuje ponadto kolkę. Tenże przepis znajdujemy u Marcellusa (*Medicam.* 27,116).

²¹⁰ Por. Dioskorides (*Mat.med.* 1,110,3).

²¹¹ Por. Pliniusz Starszy (*NH* 23,110).

²¹² NIEPOZORNY KWIATEK – GRECY NAZWALI GO *BALAUSTIONEM* (*flosculus quidam... Eum Graeci balaustion vocaverunt*) – Dioskorides (*Mat.med.* 1,111) i Galen (*Simplic.medic.* 11,847) podawali, iż jest to kwiat dziko rosnącego granatowca (βαλαούστιον [*balaustion*]).

²¹³ Pliniusz Starszy (*NH* 23,112–113) prezentuje właściwości lecznicze tej części rośliny, jednakże jego opis znacząco różni się od opisu Gargiliusza. Nasz autor, jak się wydaje, wypróbował omawiane środki osobiście, gdyż przytacza związane z ich zażywaniem szczegóły, których w *Historii naturalnej* brak. Zaleca utarcie kwiatów z miodem, gdy tymczasem Pliniusz (*NH* 23,112) mówi jedynie, że leczy się nimi rany jamy ustnej, migdałki i języczek podniebienny, nie wspomina też o podawaniu proszku z *poską* wykrztuszającym krew, a cierpiącym na biegunkę – w winie.

[24] Z kwaśnego granatu przyrządza się lek nazwany przez Greków *stomatyką*.²¹⁴ [25] Jego skład jest następujący: [26] owoce po obraniu ze skórki tłuczemy, wyciskamy z nich sok i wygotowujemy go do jednej trzeciej objętości; do *sektariusza* [dodajemy] VI *skrypułów* szafranu, VI *skrypułów* balsamowca mirry, VI *skrypułów* pokruszonego alunu, I *funt* najlepszego miodu.²¹⁵ [27] Ten lek stosowany bywa przede wszystkim w kuracji schorzeń jamy ustnej, oprócz tego uśmierza schorzenia nosa, oczyszcza rany uszu, rozprasza mgłę, która zasnuwa oczy, a także usuwa bez śladu wrzody na narządach rodnych.²¹⁶

[28] Z granatów przyrządzana jest również taka mieszanka, której Grecy nadali nazwę *oporyki*,²¹⁷ niezbędna w walce z osłabieniem żołądka i brakiem łaknienia: [29] do *kongiusza* winnego moszczu wrzucamy pięć granatów, tyle samo pigw, razem z nimi *sektariusz*

²¹⁴ LEK NAZWANY PRZEZ GREKÓW *STOMATYKA* (*stomatice a Graecis nominatum*) – (gr. στόμα [*stóma*] – ‘jama ustna’) istniały liczne mieszanki do leczenia jamy ustnej, które nazywano *στοματική* [*stomatiké*]; por. Dioskorides (*Mat.med.* 4,4,37), Pliniusz Starszy (*NH* 24,92; 24,120). Nazwa leku, sposób jego przyrządzania oraz przeznaczenie pochodzą z dzieła Pliniusza Starszego (*NH* 23,108).

²¹⁵ SZAFRANU (*croci*) – (*Crocus sativus* L., rodzina: kosaćcowate) znana od najdawniejszych czasów, bardzo cenna roślina ozdobna, miododajna, stosowana w lecznictwie, kuchni, do wyrobu perfum oraz jako barwnik; por. Pliniusz Starszy (*NH* 21,33), Apicjusz (*Coquin.* 1,1; 1,27), Palladiusz (*Op.agr.* 11,14,7). ■ BALSAMOWCA MIRRY (*myrrae*) – (*Commiphora abyssinica* L., rodzina: osoczynowate) żywiczny sok tego kolczastego krzewu lub niewielkiego drzewa, zestalony i wysuszony, staje się tzw. mirrą – aromatyczną masą używaną w lecznictwie, perfumiarstwie i jako kadzidło.

²¹⁶ Por. Dioskorides (*Mat.med.* 1,110,2).

²¹⁷ GRECY NADALI NAZWĘ *OPORYKI* (*apud Graecos oporice dicta*) – gr. ὀπώρα ([*opóra*] ‘owoc’), ὀπωρικὴ ([*oporiké*] ‘lekarstwo z owoców’). Przepis na tę sławną mieszankę (*nobile medicamentum*) pochodzi z encyklopedii Pliniusza Starszego (*NH* 24,129). Podobne lekarstwo z owoców o nazwie *διὰ ὀπώρας* [*diá opóras*] przyrządzał Kolumella (*Rust.* 12,42).

SZAFRAN

BALSAMOWIEC MIRRA

SUMAK

jarzębiny, *sektariusz* sumaka i VI *skrypułów* szafranu.²¹⁸ [30] Wszystko razem gotujemy tak długo, dopóki nie osiągnie gęstości miodu. [31] Najlepiej jest codziennie na czczo podawać jedną pełną dużą łyżkę tego [leku]. [32] Natomiast samo lekarstwo najlepiej przechowywać w szklanym naczyniu. [33] Łącząc je z winem z granatów, przyrządzamy powszechnie znaną miszkulancję.²¹⁹

²¹⁸ TYLE SAMO PIGW (*totidem et cydonia*) – por. niżej, rozdz. 43. ■ JARZĘBINY (*sorborum*) – por. niżej, rozdz. 50. ■ SUMAKA (*roris syriaci*) – (*Rhus coriaria* L., rodzina: nanerczowate) w krajach śródziemnomorskich ten krzew występuje w stanie dzikim. Jego owoce i liście służyły rzymskim gospodarzom do leczenia pszczoł (Kolumella, *Rust.* 9,13,5; Palladiusz, *Op.agr.* 4,15,1), a medykom – do zapobiegania chorobom wśród ludzi; por. Dioskorides (*Mat.med.* 1,108), Pliniusz Starszy (*NH* 24,91–93), Skryboniusz Largus (*Comp.med.* 142), Marcellus (*Medicam.* 27,10). Ponadto owoce sumaka garbarskiego stosowano jako przyprawę, a liście – do farbowania skór; por. Pliniusz Starszy (*NH* 13,55).

²¹⁹ Z WINEM Z GRANATÓW (*roitu*) – znamy trzy sposoby przyrządzania „granatowego” wina: z niedojrzałych owoców i wina gronowego (Katon Starszy, *Agr.* 7,3), z soku z granatów (Dioskorides, *Mat.med.* 5,106), z soku z granatów z ewentualnym dodatkiem miodu (Palladiusz, *Op.agr.* 4,10,10). Biorąc pod uwagę, że Gargiliusz posługuje się wyrazem *roitus*, który stanowi kalkę użytego przez Dioskoridesa *ῥοιτης* [*rhoites*], możemy przypuszczać, że chodzi mu o wino z soku owoców granatowca. ■ MISZKULANCJĘ (*sceuasía*) – (pol. także miskulancja/meskolacja/miskolancja – ‘mieszanina różnych rzeczy’; z wł. *mescolanza* – ‘mieszanina’) Gargiliusz posługuje się wyrazem *sceuasía*, który jest kalką greckiego słowa *σκεουασία* ([*skeuasía*] ‘przyrządzanie, wyrób’), od *σκευάζω* ([*skeuázō*] ‘przyrządzam, sporządzam, gotuję’).

42. O jabłku²²⁰

JABŁKO

[1] Jeśli idzie o jabłka letnie, to Dioskorides uważał, że podsycają one flegmę, rozniecają żar żółci, powodują wzdęcia, nie są korzystne dla mięśni.²²¹ [2] Galen oznajmia, że nie powinno się odrzucać wszystkich [jabłek], a tylko te, które charakteryzuje wodnisty, cierpki, kwaśny czy niezbyt słodki smak.²²² [3] Tylko te bowiem mają wady mylnie przypisywane wszystkim [jabłkom].²²³ [4] Powiada, że on sam jest zwolennikiem cierpkich i ściągających [właściwości jabłek],²²⁴ a także prawie tych wszystkich [jabłek], które jako jedyne nadają się do przechowywania zimą. [5] Zapewnia, że jeśli uda się

²²⁰ **O JABŁKU** (*De malo*) – (*Pirus malus* L., rodzina: różowate) łacińscy autorzy znają 32 odmiany jabłoni, o owocach różnej wielkości, różnego koloru, smaku i zapachu; por. Pliniusz Starszy (*NH* 15,49–52). O uprawie jabłoni wspominało wielu; por. Katon Starszy (*Agr.* 7,3), Warron (*Rust.* 1,40,6), Kolumella (*Rust.* 5,10,19–20; *Arb.* 25), Palladiusz (*Op.agr.* 3,25,13–17), Pliniusz Starszy (*NH* 17,59). Łacińscy pisarze opisywali ponadto sposoby przechowywania jabłek; por. Warron (*Rust.* 1,59,1–3), Palladiusz (*Op.agr.* 3,25,17–19), Apicjusz (*Coquin.* 1,18; 1,20). W starożytności owoce jabłoni serwowano przede wszystkim na deser, lecz Apicjusz (*Coquin.* 4,3,4) dodawał je do przyrządzonego na bazie pulpetów wieprzowych mięsnego *minutalu à la Matiusz* (por. wyżej, przyp. 122), a Kolumella (*Rust.* 12,14) podkreślał, że suszone jabłka były w okresie zimowym ważnym składnikiem pożywienia mieszkańców wsi.

²²¹ Por. Dioskorides (*Mat.med.* 1,115,1); nie wspomina on jednak o tym, że spożywanie wczesnych odmian jabłek miałoby zwiększać wydzielanie flegmy.

²²² Galen rzeczywiście rozróżniał owoce jabłoni o słodkim (γλυκέα [*glykéa*]), cierpkim (αυστηρά [*austerá*], στρυφνά [*stryfná*]), kwaśnym (ὀξεά [*okséa*]) i wodnistym (ὑδατώδη [*hydátóde*]) smaku (*Simplic.medic.* 12,75), a także zauważał, że niektóre łączą w sobie różne smaki (*Alim.facult.* 6,594). Nie twierdził wszak, że jakieś jabłka nie nadają się do wykorzystania, lecz zalecał ich umiejętne, tj. uwzględniające właściwości, o których świadczy smak, stosowanie odpowiednio do zapotrzebowania organizmu. Za bezwartościowe uznawał jedynie jabłka o wodnistym, niemającym żadnych właściwości soku (ὑδατώδες τε καὶ ἄποιον [*hydátódes te kai ápoion*]), które nie nęcą ani smakiem, ani korzystnym działaniem. Takie właśnie są wyrzucane świniom owoce występującej w Azji odmiany jabłoni, zwanej ze względu na smak – przypominający smak młodych liści platanu (*Platanus orientalis* L., rodzina: platanowate) – platanową (πλατανίστινον [*platanístinon*]; *Alim.facult.* 6,595).

²²³ W odróżnieniu od autorów tekstów medycznych tylko Kolumella (*Rust.* 5,10,19) uważał wszystkie uprawiane odmiany jabłek oraz pigw za smaczne i zdrowe.

²²⁴ CIERPKICH I ŚCIAGAJĄCYCH [WŁAŚCIWOŚCI JABŁEK] (*austeris et stypticis*) – Galen (*Alim.facult.* 6,594–596) dość obszernie omówił właściwości takich jabłek

zebrać dojrzałe oraz przechować je w dobrych warunkach, będą służyć [ludziom] osłabionym. [6] Sądzi wreszcie, że obtoczone w mące i upieczone w ciepłym popiele są z wielkim pożytkiem stosowane w dolegliwościach skłonnych do wymiotów i mdłości żołądka.²²⁵ [7] Jabłko, szczególnie matiańskie, może przynieść ulgę wymiotującym krwią oraz tym, których srodze zawiodły płuca i wątroba; lepiej jednak nigdy nie spożywać ich na czczo, ale po jedzeniu.²²⁶

[8] Moc jabłek jest zatem wilgotna i chłodząca, czego w oczywisty sposób dowodzi fakt, że wyciśnięty z nich sok łatwo zmienia się w kwas. [9] Jednak cierpkie i kwaśne jabłka mogą natychmiast zasklepić świeże rany, o ile po utarciu zostaną przyłożone jako okład. [10] Ugotowane w wodzie i utarte ze smalcem koją obrzęki i sińce.

[11] Z najlepszej jakości jabłek matiańskich przyrządzane jest sławne lekarstwo, które po grecku nazywa się *hedryką*.²²⁷ [12] Działa ono nader korzystnie i skutecznie wówczas, gdy na wstydliwych narządach wyrastają twarde wydęcia oraz wypukłe pęcherzyki, nazywane przez lekarzy *eksochadami*, jak też stwardniałe narośle.²²⁸

oraz ich zastosowanie. Gargiliusz natomiast zaprzecza sam sobie: ściągające właściwości mają bowiem, według Galena (6,595), przede wszystkim jabłka kwaśne, które – zdaniem Gargiliusza – Galen uznaje za nic niewarte. Tymczasem Dioskorides (*Mat.med.* 1,115,1) twierdził, że właściwości ściągające mają wszystkie jabłka.

²²⁵ Por. Galen (*Alim.facult.* 6,597).

²²⁶ JABŁKO... MATIAŃSKIE (*malum... Matianum*) – wyśmienita odmiana jabłek (Kolumella, *Rust.* 5,10,19; 12,47,5; Pliniusz Starszy, *NH* 15,49), która zawdzięczała swoją nazwę ekwicie Gajuszowi Matiuszowi, synowi Gajusza Matiusza, przyjaciela Cezara i Cyclerona. Matiusz junior wprowadził zwyczaj przycinania drzewek (Pliniusz Starszy, *NH* 12,13), był także autorem wysoko cenionych przez Kolumellę (*Rust.* 12,4,2; 12,46,1) pism gastronomicznych (o pieczeniu, przyrządzaniu potraw i przechowywaniu żywności). Matiańskie jabłko stało się tak sławne, że późna łacina obejmowała tą nazwą wszelkie odmiany jabłek; Izydor z Sewilli (*Etym.* 17,7,3). ■ LEPIEJ JEDNAK NIGDY NIE SPOŻYWAĆ ICH NA CZCZO, ALE PO JEDZENIU (*melius tamen si numquam ieiunis sed post cibum detur*) – por. Galen (*Alim.facult.* 6,597).

²²⁷ LEKARSTWO, KTÓRE PO GRECKU NAZYWA SIĘ HEDRYKĄ (*medicamentum quod Graece hedrice dicitur*) – gr. ἡδρική (*[hedriké]* ‘dotycząca dolnej i tylnej części ciała, siedzenia’), od ἔδρη (*[edre]* ‘siedzenie’).

²²⁸ TWARDE WYDĘCIA (*condylomata*) – łacińskim odpowiednikiem tej kalki gr. rzeczownika κονδύλωμα (*[kondýloma]* ‘guz, nabrzmienie’) jest *figus* (‘figa / wrzód kiłowy’, z gr. σύκωσις [*sykosis*]) bądź *marisca* (‘figa / wrzód’); por. Celsus (*Medicin.* 5,28,14). Dolegliwość tę można utożsamić z dzisiejszą jednostką chorobową, jaką są kłykciny kończyste, tj. grudki i brodawki skórne wywołane przez brodawczaka, a powstające w wyniku przerostu naskórka i zlokalizowane blisko odbytu, kanału odbytu i w okolicach narządów płciowych jako objaw choroby wenerycznej. ■ WYPUKLE PĘCHERZYKI, NAZYWANE PRZEZ LEKARZY EKSOCHADAMI

[13] Jego skład jest następujący: [14] bierzemy jeden *funt* pokrojonych i oczyszczonych z wewnętrznej, zdrewniałej części jabłek, dodajemy do nich VI *skrypulów* szafranu, wszystko gotujemy w jednym *seks-tariuszu* wina rodzynkowego do uzyskania jednolitej konsystencji, ucieramy z miękkim chlebem z razowej pszennej mąki z otrębami, aż zmięknie i stanie się kleiste jak woskowa pomada.²²⁹ [15] Okład [z tego specyfiku] tak leczy wyżej wymienione schorzenia, że zapobiega użyciu narzędzi chirurgicznych.

[16] Z tychże jabłek przyrządzamy nader wykwintny lek do ssania.²³⁰ [17] gotujemy [je] w falernejskim winie²³¹ i łączymy odcisnięty płyn z miodem. [18] Liście przyłożone do ran jako okład uprzedzają atak gorączki, utarte z sodą i masłem leczą zapalenia przyusznic, wysuszone i osmalane na węglach odstraszaają węże. [19] Sok z kory ma niemal takie samo działanie, z tą tylko różnicą, że spaloną i sproszkowaną [korę] nakładamy na wklęsłe rany, aby odbudowała miękkie części ciała. [20] Utarta z miodem podnosi opadający podniebienny jęczyzek. [21] Spryskiwanie narządów płciowych [sokiem połączonym] z winem leczy ich schorzenia.

(*papulae eminentes quas exochadas medici vocant*) – gr. ἔξοχάδες [*eksochádes*] ‘hemoroidalne wypukłości’). Wyraz ten został użyty w tymże znaczeniu dopiero znacznie później, w jednym z listów Augustyna z Hippony (*Epist.* 38,1 [PL 33,152]).

²²⁹ JAK WOSKOWA POMADA (*ceroti*) – *cerotum* (gr. κηροτόν [*kerotón*]; od κηρός [*kerós*] – ‘wosk’) to mieszanka wosku i tłuszczu (olejków roślinnych, smalcu), która ułatwiała wypróżnienie i umożliwiała wprowadzenie doanych do niej leków do organizmu chorego; por. Marcellus (*Medicam.* 35,10).

²³⁰ NADER WYKWINTNY LEK DO SSANIA (*ecligma*) – (gr. ἐκλείγμα [*ékleigma*] – ‘lekarstwo do lizania/ssania’, ἐκλείχόμενα [*ekleikhómēna*] – ‘to, co jest zlizywane’) lek przyrządzany z miodu oraz innych substancji płynnych i sypkich poprzez długie, aż do zagęszczenia, gotowanie. Podawany był na łyżce, z której chory go zlizywał (ἐκλείχω [*ekleicho*] – ‘wylizuję’); por. Marcellus (*Medicam.* 16,103–104; 17,52). Zauważmy, że Gargiliusz nie podaje wskazań co do stosowania tego lekarstwa.

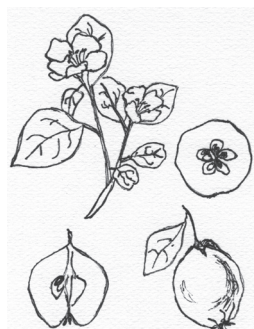
²³¹ W FALERNEJSKIM WINIE (*ex vino falerno*) – tj. w winie z falernejskiej winorośli, uprawianej na obszarze tzw. *ager Falernus* w Kampanii (Italia środkowa), u stóp góry *Massicus*. Jedno z najznakomitszych win starożytności rzymskiej (Pliniusz Starszy, *NH* 14,62), zdaniem Dioskoridesa (*Mat.med.* 5,6,6) najlepsze wino italskie; por. Horacy (*Carm.* 1,20,10–11; 1,27,9–10; 2,3,8).

43. O pigwie²³²

[1] Bardzo wielu lekarzy²³³ uznało, że pigwy są dobre na trawienie. [2] Dioskorides²³⁴ uważa, że są one także moczopędne, zapewne dzięki cierpkości. [3] Zresztą ze względu na swe właściwości ściągające zwykle raczej hamują oddawanie moczu, niż je ułatwiają. [4] Surowe są bardziej cierpkie. [5] Przeto spożywanie dojrzałych, surowych [pigw] dobrze robi cierpiącym na jelita, na biegunkę oraz chorym wymiotującym krwią.

[6] Po obtoczeniu w mące piecze się je w bardzo gorącym popiele i podaje chorym, których nęka długotrwała gorączka, bez narażania ich na niebezpieczeństwo. [7] Łagodzą gwałtowne bóle klatki piersiowej oraz żołądka. [8] Moczy się je też w deszczówce, co może pomóc w wielu przypadkach. [9] A mianowicie [owa deszczówka] stosowana w ciepłych okładach leczy schorzenia pośladków, szybko pomaga kobietom, którym dolega obrzęk macicy, i skutecznie powstrzymuje wszelkie ataki gorąca. [10] Ocet lub wino, którymi zwykle zalewa się [pigwy],²³⁵ bardzo pomagają cierpiącym na dolegliwości żołądkowe i nękanym biegunką jelit.

[11] Z pigw przyrządza się wino, które kolorem zwodzi pragnienia osłabionych [przez chorobę ludzi]. [12] Otóż wyglądem, smakiem oraz zapachem przypomina dowolne stare wino, dlatego też Grecy nazywają [je] *hydromelonem*.²³⁶

PIGWA

²³² **O PIGWIE** (*De cydonio*) – (*Cydonia vulgaris* Pers., rodzina: różowate) jej uprawę w Rzymie poświadczał już Katon Starszy (*Agr.* 7,3; 133,2); por. także Kolumella (*Rust.* 5,10,19; *Arb.* 25,1), Palladiusz (*Op.agr.* 3,25,20–24). Przechowywanie płowych, złocistych owoców drzewa (Palladiusz, *Op.agr.* 15,99; 15,141) opisywali Kolumella (*Rust.* 12,47,1–4) i Palladiusz (*Op.agr.* 3,25,25–26). Apicjusz przyrządzał z pigwy doprawianą porem *patinę* (por. wyżej, przyp. 90) (*Coquin.* 4,2,37) oraz dodawał ją do cielęciny i wołowiny (8,5,2), podobnie jak dzisiaj robi się to w Hiszpanii, gdzie wielkie bloki galarety z pigwy (*jalea de membrillo*) sprzedawane są w sklepach mięsnych.

²³³ **BARDZO WIELU LEKARZY** (*plurimi medici*) – właściwości lecznicze pigwy omawiali m.in. Pliniusz Starszy (*NH* 23,100–103), Dioskorides (*Mat.med.* 1,115,1) i Galen (*Alim.facult.* 6,602–603; *Simplic.med.* 12,76), którzy postrzegali ją jako odmianę jabłoni.

²³⁴ Por. Dioskorides (*Mat.med.* 1,115,1).

²³⁵ Por. Palladiusz (*Op.agr.* 3,25,26).

²³⁶ **GRECY NAZYWAJĄ [JE] HYDROMELONEM** (*Graeci ydromelon appellant*) – por. Dioskorides (*Mat.med.* 5,22): ὑδρόμελον [*hydromelon*] – ‘napój przyrządzony z wody (ὕδωρ [*hydôr*]) i konserwowanych w miodzie pigw (μηλόμελι [*melómeli*]);

[13] Spośród wielu sposobów jego przyrządzania ten podaje się jako lepszy i sprawdzony: [14] po kanikularnych upałach²³⁷ zbieramy do czystego naczynia świeżą deszczówkę i umieszczamy ją w cieniu, dość często przelewamy i precedzamy. [15] Wówczas oczyszczamy z nasion i wewnętrznej, zdrewniałej części w pełni dojrzałe pigwy, kroimy je na kawałki, zanurzamy w wodzie i pozostawiamy w niej tak długo, dopóki kolorem wina, [który przybierze,] nie zdradzi, że zamieniła się w pigwowy sok. [16] Starannie ją klarujemy, przelewamy do wysmołowanych naczyń, które zwykle przechowujemy tam, gdzie nie ma dostępu przede wszystkim dym, a także – o ile to możliwe – słońce. [17] Po upływie sześciu miesięcy można będzie używać jej jak wina.

[18] Niektórzy przyrządzają z [pigw] również oliwę zwaną *melinum*, niezwykle użyteczną w tych schorzeniach ciała, które powinno się usuwać za pomocą środków o ściągającym działaniu. [19] Zwykle stosujemy ją przede wszystkim dla powstrzymania dokuczliwych potów, uśmierzenia okrytych tajemnicą [dolegliwości] żołądka oraz wygojenia ran pojawiających się na głowie. [20] [Pigwy], zebrane przed południem w suchy dzień i oczyszczone bardzo czystym kawałkiem płótna, wkładamy do szklanego naczynia, [a następnie] wypełniamy naczynie aż po brzegi najświeższą oliwą, po czym przykryte skórą przechowujemy w zacienionym miejscu.

od μέλι [*méli*] – ‘miód’ i μήλον κυδόνιον [*mélon kydónion*] – ‘pigwa’). Dioskorides (*Mat.med.* 1,115,2; 5,21) opisał również lek przyrządzany z miodu i pigw; por. też Palladiusz (*Op.agr.* 11,20). Lecznicze wino o nazwie *melomeli*, które można było podawać gorączkującym między posiłkami, przyrządzał z miodu i pigw Kolumella (*Rust.* 12,47,3).

²³⁷ PO KANIKULARNYCH UPALACH (*post caniculares aestus*) – najbardziej upalne dni roku następowały po 20 lipca, gdy na niebie ukazywał się Syriusz, najjaśniejsza gwiazda w konstelacji Psa (*Canis*), zwana Pieskiem – *Canicula*; por. Horacy (*Carm.* 1,17,17–18; 3,13,9), Kolumella (*Rust.* 11,53), Pliniusz Starszy (*NH* 2,123–124).

44. **O brzoskwini**²³⁸

[1] Jedzenie brzoskwiń jest w rzeczy samej szkodliwe dla żołądka, gdyż ich sok szybko się zakwasza, podobnie miąższ psuje się podczas trawienia, nie jest on jednak ciężkostrawny, ponieważ nie zatrzymuje się na dłuższy czas w jelitach, lecz zawsze pada na sam dół, wychodząc z coraz większym pośpiechem. [2] Wczesne i armeńskie [brzoskwinię]²³⁹ są lżejsze. [3] Mniej w nich szkodzi to, co odnotowaliśmy wyżej, pisząc o [większych] brzoskwiniach. [4] Pod względem pożytku dla ciała wczesne górują jednak nad armeńskimi. [5] Dlatego niekiedy można je podawać także chorym, przynajmniej tym, których stan na to pozwala.

[6] Lekarze sądzą, że jedzenie brzoskwiń nie odżywia członków. [7] Galen²⁴⁰ przekonuje, żeby nigdy, w żadnych okolicznościach, nie spożywać [ich] po jedzeniu, twierdząc, że psują się, jeśli pływają wśród innych pokarmów. [8] Utarte i zastosowane jako okład liście brzoskwiń zabijają i wypędzają żyłtka [zamieszkujące] w brzuchu. [9] Ususzone i sproszkowane zablizniają świeże, krwawiące rany cięte. [10] Utartą z oliwą i octem brzoskwiniową pestkę wciera się dla uśmierzania bólu głowy, chociaż niektórzy

BRZOSKWINIA

²³⁸ **O BRZOSKWINI** (*De persico*) – (*Prunus persica* Sieber et Zucc., rodzina: różowate) o uprawie drzewa jako pierwszy wspomnieli Kolumella (*Rust.* 5,10,20), a dokładniej omówili ją Gargiliusz (*Hort.* 6; inc. 23) oraz Palladiusz (*Op.agr.* 2,15,20; 3,17,8; 12,7,1–8). Różne odmiany brzoskwiń opisał Pliniusz Starszy (*NH* 15,39). Apicjusz konserwował je w soli i occie (*Coquin.* 1,27), a także przyrządzał z nich *patinę* (por. wyżej, przyp. 90) (4,2,34).

²³⁹ **WCZESNE I ARMEŃSKIE [BRZOSKWINIE]** (*praecoqua tamen et armenia*) – to w rzeczywistości różne odmiany moreli (*Prunus armeniaca* L., rodzina: różowate). Rzymianie sprowadzili morelowiec z Armenii w I w. p.n.e., a jego owoce były początkowo bardzo drogie: za jedną morelę płacono denara; por. Pliniusz Starszy (*NH* 15,40; 16,103). Uprawę poświadczają Kolumella (*Rust.* 5,10,20; 11,2,96) i Palladiusz (*Op.agr.* 2,15,20). Apicjusz przyrządzał z moreli *minutał* (por. wyżej, przyp. 122) (*Coquin.* 4,3,6) i przekąskę (4,5,4). Tymczasem Gargiliusz postrzega morele jako odmianę brzoskwiń, podobnie jak jego poprzednicy. Dioskorides (*Mat.med.* 1,115,5) utożsamiał ponadto te wczesne z armeńskimi:

Mniejsze zaś [brzoskwinię], zwane armeńskimi (Ἀρμενιάκῃ [*Armeniaká*]), a po łacinie wczesnymi (βρεκόκκῃ [*brekókkia*; por. łac. *praecoqua*]).

Por. także Pliniusz Starszy (*NH* 15,39–40). Z kolei Galen (*Alim.facult.* 6,593) poświęcił morelom osobny rozdział, jednak także stwierdził, iż są one odmianą brzoskwiń.

²⁴⁰ Por. Galen (*Alim.facult.* 6,592–593).

woleli ucierać ją tylko z olejkiem różanym.²⁴¹ [11] Kropla stężalego soku, którą „wyplakuje” pień brzoskwini,²⁴² leczy rozwolnienie. [12] Ponadto też, zmieszana z winem, kruszy kamienie w pęcherzu moczowym, a utarta z octem powstrzymuje liszaje; odgotowana z szafranem uśmierza obrzęki gardła, wygładza chropawy przewód tchawicy, w godny podziwu sposób przychodzi z pomocą odkrztuszającym krew, otwiera ściśnięte zakamarki klatki piersiowej i usuwa schorzenia płuc.

45. O cedracie²⁴³

[1] Nie wszystkie części cedratu mają jedno i to samo działanie. [2] Albowiem jest rzeczą oczywistą, że jego nasiona cechuje kwaśna, a przez to również ściągająca moc, tak więc spożywane przez ciężarne kobiety, którym doskwiera wstręt do jedzenia, uwalniają żołądek od mdłości. [3] Utarte i podane do wypicia w winie leczą śledzionę, zapobiegają niedomaganiom wątroby; utarte z wodą stosuje się na wilgotne rany, które się nimi skrapia. [4] Dlatego też stanowią wyjątkową pomoc w przypadku odmrożeń nóg objawiających się popękana skórą. [5] Zgodnie przyjmuje się, że skórka [cedratu] jest z natury bardziej cierpka, a o mocy, którą ma, świadczy już sam jej zapach. [6] [Cedrat], spożywany z umiarem czy zanurzony na dłużej w gorącym napoju, działa dobro-

²⁴¹ W tej sytuacji Pliniusz Starszy (*NH* 23,132) wykorzystuje pestki brzoskwiń utarte z olejkiem różanym, a Marcellus (*Medicam.* 1,72) – z liśćmi bluszczu (*Hedera helix* L., rodzina: araliowate), oliwą i octem. Być może, mówiąc o „niektórych” (*quidam*), Gargiliusz ma na myśli znajomych, którzy stosowali ten środek, a nie autorów innych pism medycznych.

²⁴² KROPLA STĘŻALEGO SOKU, KTÓRĄ „WYPLAKUJE” PIEN BRZOSKWINI (*gummis gutta quam persici truncus inlacrimat*).

²⁴³ O CEDRACIE (*De citrio*) – (*Citrus medica* Risso, rodzina: rutowate) roślina uprawiana w krajach śródziemnomorskich, niektórych krajach subtropikalnych i w Indiach dla swoich owoców – dużych jajowatych jagód o bardzo grubej okrywie, mało soczystym miąższu i licznych ziarenkach. Owoce drzewa cedratowego są również dzisiaj wykorzystywane do wyrobu dżemów, marmolad i soków. Dla Wergiliusza (*Georg.* 2,126–134) cedrat był rośliną egzotyczną. Drzewo pojawia się w połowie I w. n.e. na freskach z terenu Italii. Jego uprawę poświadczają Gargiliusz (*Hort.* 7), a następnie Palladiusz (*Op. agr.* 4,10,11–18), który ponadto dodawał liście rośliny do moszczu, by otrzymać wino różane bez dodatku róż (11,15).

czynnie, regulując trawienie. [7] Jego sok, dodawany do lekarstw przyrządzanych na przeczyszczenie brzucha, oddała niebezpieczeństwo rozstroju.

[8] Z cedratu robi się sławny lek dla cierpiących na kaszel, który znakomicie uwalnia pierś od ciężaru. [9] Lekarze wprawdzie nazywają go *diaprazjonem*,²⁴⁴ lecz jego zasadnicze działanie opiera się na cedracie. [10] A choć wielu przygotowuje go na różne sposoby, jednak sprawdzona i uznana kompozycja to: VI *uncji* cedratu, I *uncja* szanty, I *uncja* hyzopu, I *uncja* omanu, I *uncja* lukrecji, I *uncja* korzenia situ, VI *skrypułów* mięty polej, VI *skrypułów* rozmarynu, jedna piniowa szyszka w całości, XXI pieczonych daktyli i XXI suszonych fig.²⁴⁵

²⁴⁴ LEKARZE WPRAWDZIE NAZYWAJĄ GO *DIAPRAZIONEM* (*diaprasion quidem apud medicos hoc vocatur*) – gr. διαπράσιον (*[diapráasion]* ‘lekarstwo na bazie szanty’; por. διά πράσιον [*diá práasion*] – ‘za pomocą szanty’).

²⁴⁵ WIELU PRZYGOTOWUJE GO NA RÓŻNE SPOSOBY (*id varie quidem apud multos... conficitur*) – właśnie inny przepis na lek znajdujemy u Dioskoridesa (*Mat.med.* 5,48). ■ SZANTA (*marrubii*) – szanta zwyczajna (*Marrubium vulgare* L., rodzina: wargowe). Roślina występująca w stanie dzikim, wykorzystywana do leczenia ludzi (Kolumella, *Rust.* 12,32) i zwierząt (Palladiusz, *Op.agr.* 14,3,1; 14,12,8; 14,21,2). ■ HYZOPU (*hysopi*) – nazwa ta przysługiwała w łacinie hyzopowi lekarskiemu (*Hyssopus officinalis* L., rodzina: jasnotowate), syryjskiemu majerankowi (*Origanum Maru* L., rodzina: wargowe), a także pewnej odmianie cząbrku (*Satureia graeca* L., rodzina: wargowe). Druga spośród wymienionych bylina występuje w Palestynie i wspominają o niej jako o roślinie rytualnej autorzy biblijni; por. Wj 12,22; Ps 50,5; J 19,28–30; Hbr 9,19. Nie jesteśmy pewni, którą z nich Gargiliusz miał na myśli ani czy zdawał sobie z sprawy z wieloznaczności nazwy. ■ OMANU (*inulae*) – oman wielki (*Inula helenium* L., rodzina: złożone). W starożytności bylinę tę uprawiano (Kolumella, *Rust.* 11,3,35; Palladiusz, *Op.agr.* 3,24,13) ze względu na jej ostry, gorzkawy korzeń (Horacy, *Sat.* 2,2,44; 2,8,51), który staje się jadalny po ugotowaniu (Kolumella, *Rust.* 12,48,1), ponadto doprawiano nim oliwę (Palladiusz, *Op.agr.* 12,18). By złagodzić gorycz omanu, serwowano go ze słodkim winem i owocami; por. Pliniusz Starszy (*NH* 19,91–92). Właściwości lecznicze rośliny krótko omówił Dioskorides (*Mat.med.* 1,28).

SZANTA

HYZOP

OMAN

[11] To wszystko zalewamy źródlaną wodą i pozostawiamy w niej na jeden dzień i jedną noc. [12] Potem gotujemy tę wodę z sokami roślin, które one puściły, aż jej objętość zmniejszy się do jednej trzeciej, następnie przecedzamy ją i dodajemy do takiej samej ilości odszumowanego miodu; całość podgrzewamy, mieszając, na bardzo wolnym ogniu,²⁴⁶ by się nie przypaliła, dopóki nie osiągnie gęstości miodu.

■ LUKRECJI (*glycyrrhizae*) – lukrecja gładka (*Glycyrrhiza glabra* L., rodzina: motylkowate). Słodki korzeń byliny, którego właściwości lecznicze były znane już w starożytności (Dioskorides, *Mat.med.* 3,5; Pliniusz Starszy, *NH* 22,24), również dziś jest stosowany w lecznictwie, a także w browarnictwie i jako aromat do tytoniu. ■ KORZENIA SITU (*iunci radices*) – Gargiliusz pisze o jednym spośród 300 gatunku situ (*Juncus* L., rodzina: sitowate) bądź o jednym spośród 35 gatunków określanego tymże łacińskim rzeczownikiem *iuncus* sitowia (*Scirpus* L., rodzina: turzycowate). Nie jesteśmy w stanie zidentyfikować rośliny z powodu braku opisu. ■ ROZMARYNU (*roris marini*) – nazwa *ros marinum* ('morska rosa') przysługiwała w łacinie pięciu różnym roślinom. O którą z nich chodzi Gargiliuszowi, nie wiemy. Próby identyfikacji *ros marinum* w tekstach różnych autorów podejmuje Jacques André (1956: 301–305). ■ PINIOWA SZYSZKA (*pineae*) – por. niżej, rozdz. 58. ■ DAKTYLI (*palmulae*) – (*Phoenix dactylifera* L., rodzina: palmy) tj. owoców palm daktylowych, których uprawę poświadcza jedynie Palladiusz (*Op.agr.* 11,12,1–2), ponieważ wymagała ona wielkiego nakładu sił i pracy. Importowane z Afryki daktyle stanowiły jednak ulubiony przysmak Rzymian. Zawijanymi w złote papierki daktylami obdarowywali się w czasie Saturnaliów biedacy (Marcjalis, *Epigr.* 13,27), sprzedawano je także przed rozpoczęciem przedstawień teatralnych (11,31,10). Apicjusz dosładzał nimi wyborne wino korzenne (*Coquin.* 1,1), pikantną *sala cattabia*, która przypominała nasz chłodnik (4,1,1), przystawkę z moreli (4,5,4), sosy do mięs, ryb i owoców morza (6,1,1; 9,9,1; 9,10,9) oraz pieczonego zająca (8,8,2; 8,8,12), ponadto dodawał je do potraw ułatwiających trawienie (1,32; 3,18,3).

LUKRECJA GŁADKA

SIT/SITOWIE

DAKTYLOWIEC

²⁴⁶ NA BARDZO WOLNYM OGNIU (*mollique igniculo*) – wprawdzie Brigitte Maire w swoim wydaniu *Lekarstw* (2001: *ad loc.*) twierdzi, że chodzi „po prostu o «ogień»”, jednak biorąc pod uwagę gęstość leku przyjmując, że Gargiliusz mógł użyć zdrobnienia (*igniculum*) we właściwym znaczeniu, ponieważ rzeczywiście chodziło mu o **bardzo** wolny ogień.

46. **O śliwce**²⁴⁷

[1] Świeży owoc śliwki powoduje rozwolnienie; jak się uważa, szkodzi żołądkowi, ale szybkie trawienie kładzie kres wszelkiej niedogodności.

[2] Suszone [śliwki] nie sprawiają tylu przykrości.

[3] Dioskorides²⁴⁸ sądzi, że ugotowane suszone [śliwki] spowalniają trawienie. [4] Galen²⁴⁹ natomiast nie bez racji twierdzi, iż nie jest to prawdą.

[5] Któż bowiem nie wiedziałby, że rozgotowana w rodzynkowym winie lub w winie miodowym [suszona śliwka] wywołuje rozwolnienie, przy czym najbardziej pomaga wówczas, gdy łyk za łykiem pijemy ten właśnie wywar, który zawiera domieszkę [jej] soku? [6] Jednak również sam [Galen] wykazuje różnice istniejące pomiędzy śliwkami rozmaitych odmian: uważa²⁵⁰ na przykład, że syryjskie o wiele słabiej wprawiają w ruch jelita, gdyż są bardziej ściągające, hiszpańskie natomiast lepiej przeczyszczają, ponieważ są słodsze. [7] On też przypuszcza,²⁵¹ że spośród wszystkich śliwek te większe i podłużne są szczególnie delikatne, bardziej lekkostrawne i wskazane na przyspieszenie trawienia, mniejsze zaś cechują dokładnie odmienne właściwości.

[8] Istnieje również dzika śliwka, której działanie jest bardziej cierpkie i silniejsze. [9] Jest pewne, że wysuszona pomaga nawet tym, którzy od dawna cierpią na biegunkę. [10] Stężały sok tego drzewa wypity z winem kruszy kamienie, utarty z octem skutecznie usuwa posmarowane nim liszaje.

[11] Płukanie ust wodą, w której ugotowano liście śliwki, chroni dziąsła, podniebienny jęczyzek, jak również migdałki przed wszelkimi dolegliwościami, przy czym bardziej skuteczne są [liście] odgotowane w winie. [12] Korzenie i kora mają tę samą moc ściągania, która jest zawarta w liściach.

ŚLIWKA

²⁴⁷ **O ŚLIWCE** (*De pruno*) – (*Prunus domestica* L., rodzina: różowate) Pliniusz Starszy (*NH* 15,41–43) poświadcza istnienie wielu uprawnych odmian tego drzewa, pisząc o „dzikim tłumie śliwek [*ingens turba prunorum*]”. O uprawie rośliny pisali Katon Starszy (*Agr.* 133,2), Kolumella (*Arb.* 25) i Palladiusz (*Op.agr.* 3,25,33; 4,10,37; 12,7,13–15). Ten ostatni (*Op.agr.* 12,7,15–16) suszył śliwki, Apicjusz natomiast konserwował je w miodzie (*Coquin.* 1,20), dodawał do gotowanych porów z kapustą (3,10,2) i do sosów (10,1,6).

²⁴⁸ Por. Dioskorides (*Mat.med.* 1,121).

²⁴⁹ Por. Galen (*Simplic.medic.* 12,32).

²⁵⁰ Por. Galen (*Simplic.medic.* 12,33).

²⁵¹ Por. Galen (*Alim.facult.* 6,613–614).

47. O nieszpułce²⁵²

NIESZPUŁKA

[1] Dioskorides poprzestał na wymienieniu drzewa dzikiej nieszpułki, twierdząc jedynie, że jej owoce i liście mają takie samo działanie, a pomijając milczeniem [całą resztę].²⁵³ [2] Bardziej dociekliwi okazali się jednak inni, którzy coś dodali do jej nazwy. [3] Otóż w [pismach] niektórych [autorów] jest nazywana „trójpestkową” z powodu trzech pestek, które zawiera w środku [jej owoc], a które są przeznaczone do wydania nasion.²⁵⁴

[4] Przekonamy się, że owoce nieszpułki są niezwykle cierpkie już po samym smaku, nawet zanim poznamy [jej] działanie, lecz [to one] najszybciej powstrzymują obfite biegunki, skutecznie ściągają rozwolniony żołądek. [5] Są tacy, którzy uważają, że przeżuwana podczas ataku bólu [niezpułka] świadczy też niemałą pomoc zębom. [6] Również jej liście oraz kora i korzenie, utarte i zastosowane w postaci okładów, pomagają we wszelkich [stanach zapalnych, którym towarzyszą] gorączka i obrzęki. [7] Wysuszone i utarte z miodem prowadzą do zablźnienia się rany, wypite ze słodkim [winem] zazwyczaj przynoszą pomoc wymiotującym krwią, z kolei podane w winie zwalczają [moc] trujących napojów.

²⁵² O NIESZPUŁCE (*De mespilo*) – nieszpułka pospolita (*Mespilus germanica* L., rodzina: różowate), ciernisty krzew lub drzewko osiągające do 6 m wysokości, o brunatnych i twardych owocach przypominających jabłko. Roślina nieznaną w Polsce, ale uprawianą w ciepłych krajach dla swoich jadalnych owoców. Pielęgnowanie nieszpułki oraz przechowywanie jej owoców omówił Palladiusz (*Op. agr.* 3,25,33; 4,10,19–22).

²⁵³ W rzeczywistości Dioskorides (*Mat.med.* 1,118–119) opisał dwie odmiany nieszpułki, podał ich oboczne nazwy, scharakteryzował działanie lecznicze, a przy tym nie twierdził, jakoby właściwości ich owoców i liści były podobne. Być może Gargiliusz znał dzieło Dioskoridesa nie tylko w greckim oryginale, lecz korzystał również z jakiegoś łacińskiego tłumaczenia, przeróbki bądź streszczenia *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* [*Peri hyles iatrikés*], tj. z jakiegoś źródła X, którego autor popełnił taki właśnie błąd. Możliwe jednak, że cytując swoje źródło z pamięci, pomylił się sam. O tym, że podobnie ściągające właściwości mają pędy/owoce (?) (βλαστοί [*blastoi*]) i liście nieszpułki, pisał Galen (*Simplic.med.* 12,72).

²⁵⁴ W [PISMACH] NIEKTÓRYCH [AUTORÓW] (*apud quosdam*) – por. Dioskorides (*Mat.med.* 1,118), Galen (*Simplic.med.* 12,71–72). ■ „TRÓJPESTKOWA” (*trilocum*) – por. gr. κόκκος ([*kókkos*] ‘ziarno, pestka’).

48. O głożynie²⁵⁵

[1] Głożyna dostarcza ciału niewiele pożywienia. [2] Chociaż nęci nader miłym, pełnym wdzięku smakiem, jednak powoduje wiele niedogodności: [3] z trudem się trawi, wzmaga pragnienie, obciąża żołądek, ogromnie utrudnia czynności narządów jamy brzusznej. [4] Z tego wynika, że przypadła jej w udziale cierpka moc, zwłaszcza gdy chodzi o pestkę. [5] Jest jednak całkowicie pewne, iż liście, jak również same owoce, utarte i przyłożone w postaci okładu, pomagają cierpiącym na dolegliwości śledziony i na puchlinę wodną.²⁵⁶ [6] Uważa się, że korzenie i kora mają to samo działanie. [7] Ich sok ugotowany w miodzie łagodzi kaszel; połączony z czystym winem leczy wątrobę i przynosi ulgę pęcherzowi, powodując obfity upływ moczu.

GŁOŻYNA

²⁵⁵ **O GŁOŻYNIE** (*De zizypho*) – (*Zizyphus vulgaris* Lmk, rodzina: szakłakowate) krzew lub niewielkie drzewo o owocach przypominających wiśnię. Jej uprawę poświadczyli Kolumella (*Rust.* 9,4,3; 11,3,4), Palladiusz (*Op. agr.* 1,37,2; 5,4,1–3) oraz Pliniusz Starszy (*NH* 17,75).

²⁵⁶ **CIERPIĄCYM NA... PUCHLINĘ WODNĄ** (*hydropicos*) – puchlina wodna, którą starożytność postrzegała jako jednostkę nozologiczną, nie jest chorobą, lecz jej objawem, polegającym na powstawaniu znacznych wysięków czy wzdęciu brzucha. Mogą one być spowodowane m.in. gruźliczym zapaleniem otrzewnej, niewydolnością serca bądź marskością wątroby.

49. O fidze²⁵⁷

FIGA

[1] Figi są z natury bardzo rozgrzewające, jednak jeśli chodzi o owoce, to dopiero gdy zaczynają dojrzewać, cechuje je cierpkość, dlatego też powodują wzdęcia żołądka i zakłócają pracę jelit, wprawdzie nieznacznie, gdyż cała szkodliwa materia natychmiast przepływa przez brzuch. [2] Jedzenie bardzo dojrzałych [fig], jak się powszechnie uważa, prawie nie szkodzi, a przy tym sycą one ciało podobnie jak suszone.²⁵⁸ [3] Ponadto zapaśnicy w dawnych czasach odżywiali się figami, zanim trener Pitagoras nie przyuczył ich do jedzenia mięsa, które jest znacznie posilniejszym pokarmem.²⁵⁹

²⁵⁷ **O FIDZE** (*De fico*) – (*Ficus carica* L., rodzina: morwowate) drzewo owocowe cieszące się największym uznaniem Rzymian, być może dlatego, że jego kaloryczne owoce spożywano nie tylko na deser (Horacy, *Sat.* 2,2,122), jak to czynimy dziś, lecz jako danie podstawowe, z chlebem (Pliniusz Starszy, *NH* 15,82; Seneka Młodszy, *Epist.* 87,3). Autorzy łacińskich pism agronomicznych poświęcają wiele uwagi uprawie figowca oraz sposobom przechowywania i wykorzystania jego owoców; por. Katon Starszy (*Agr.* 8,1; 27–28,1; 133), Warron (*Rust.* 1,39; 1,41; 1,47), Kolumella (*Rust.* 5,10,9–11; 12,15,3–4), Palladiusz (*Op. agr.* 3,25,33; 4,10,23–36). Znamy 44 starożytne odmiany figowca. Oszczędnym Katon (*Agr.* 56) zastępował figami chleb, który miał służyć za pokarm niewolnikom; Kolumella (*Rust.* 12,14) twierdził, że suszone figi urozmaicały jadłospis wieśniaków. Apicjusz konserwował figi miodem oraz dodawał sos konfiturą z fig (*Coquin.* 1,20); Warron (*Rust.* 1,67) zachęcał do spożywania świeżych fig, ostrzegając, że „figa ze starości pleśniej”; Pliniusz Starszy (*NH* 14,102) wspominał o przyrządzaniu z fig wina i octu, a Kolumella uczył, jak otrzymać z fig ocet, jeśli mieszka się w okolicach, gdzie nie ma upraw winorośli (*Rust.* 12,17), oraz dodawał gałązkę figowca zamiast podpuszczki do mleka, by otrzymać wyborne smakujący ser (*Rust.* 7,8,2). Katon Starszy (*Agr.* 54,4) karmił liśćmi figowca woły, Palladiusz zaś zwalczał popiołem z figowca gąsienice (*Op. agr.* 1,35,13) i przechowywał w jego liściach pigwy (3,25,25).

²⁵⁸ SYCĄ ONE CIAŁO PODOBNIIE JAK SUSZONE (*corpus sic sicuti siccae saginant*) – w tekście łacińskim trudna do oddania aliteracją. Suszone figi odgrywały bardzo ważną rolę w systemie żywieniowym ludności wiejskiej w północnej Afryce. Gargiliuszowe (*Hort.* 8) zalecenia dotyczące suszenia tych owoców przytoczy następnie w swoim traktacie Palladiusz (*Op. agr.* 4,10,34–35).

²⁵⁹ TRENER PITAGORAS (*Pythagoras exercitator*) – o współczesnym wielkiemu filozofowi trenerze tegoż imienia, który skłonił atletów, dotychczas żywiących się figami, świeżym serem i potrawami mącznymi, do zmiany diety pisał Diogenes Laertios (8,12–13; 46). Jamblich (*V.Pyth.* 5,25) twierdził, iż tę zmianę w żywieniu sportowców wprowadził słynny Pitagoras z Samos (ok. 570–495 p.n.e.),

[4] Okład z suszonych i utartych [fig] przyśpiesza dojrzewanie groźnych obrzęków albo powoduje ich wchłonięcie, przy czym jest szczególnie skuteczny, jeśli doda się sodę lub kosaciec. [5] Gotując [figi] w wodzie z hyzopem, otrzymujemy napój, który oczyszcza klatkę piersiową. [6] Także ugotowane w winie służą jako zbawien-ny ciepły okład na spuchnięte pośladki. [7] Też same, roztarte na kawałku płótna i przyłożone do wrzodów bądź przyusznic w stanie zapalenia lub czyraków, powodują ich otwarcie. [8] Również odgotowane w wodzie z kozieradką i przyłożone jako ciepły okład usuwają schorzenia macicy. [9] Z rutą i miodem dają sok, którego picie jest korzystne dla cierpiących na zapalenie oraz [inne] schorzenia płuc.

[10] Roztarte z [czerwonym] tlenkiem miedzi²⁶⁰ przykłada się na najbardziej bolesne rany kości piszczelowych. [11] Utarte z solą leczą ukłucia skorpionów. [12] Utarte i przyłożone w formie okładu pomagają przy owrzodzeniach, a działają o tyle skuteczniej, o ile są bardziej mięsiste. [13] Utluczone z winem, [połączone] z piołunem²⁶¹ i mąką jęczmienną oraz uformowane na modłę plastra osuszają od zewnątrz cierpiących na puchlinę wodną. [14] Podpieczone, utarte i <z mieszane> z woskową pomadą <leczą odmrożenia nóg objawiające się popękaniem skóry> <...>

syn Eratoklesa. Gargiliusz znalazł tę informację u Pliniusza Starszego (NH 23,121–122), który ograniczył się do podania imienia trenera. Izydor z Sewilli (Etym. 17,7,17) – wnikliwy czytelnik *Lekarstw* – powtórzy ją nieomal dosłownie w swojej encyklopedii.

PIOŁUN

²⁶⁰ Z [CZERWONYM] TLENKIEM MIEDZI (*cum aeris flore*) – kupryt (Cu_2O), *flos aeris*; por. Dioskorides (*Mat.med.* 1,128,2: *χάλκανθος/χάλκανθον* [*chálkanthos/chálkanthon*] – ‘roztwór siarczanu miedzi’). O sposobach otrzymywania tego związku, a także jego fałszowaniu oraz wykorzystaniu w celach leczniczych pisał Pliniusz Starszy (NH 34,107–109).

²⁶¹ Z PIOŁUNEM (*cum absinthio*) – (*Artemisia absinthium* L., rodzina: złożone) bylina występująca w stanie dzikim, mająca właściwości lecznicze, o czym doskonale wiedzieli już starożytni; por. Dioskorides (*Mat.med.* 3,23), Pliniusz Starszy (NH 27,45–53).

50. O jarzębinie²⁶²

JARZĘBINA

[1] Bardzo wielu lekarzy uważa, że jarzębinę powinno się spożywać raczej jako lek niż jako pokarm. [2] Wprawdzie jej [jagody], zebrane wówczas, gdy są jeszcze jasne i na pół dojrzałe, bardzo skutecznie przeciwdziałają rozwolnieniu, [bo] obciążają żołądek, jednakże dojrzałe i wysuszone przynoszą z kolei żołądkowi ulgę, uwalniają od wstrętu do jedzenia i koją okryte ranami jelita.²⁶³ [3] Niektórzy rozpuszczali wysuszoną i utartą mąkę jarzębinę oraz podawali ją niczym *polentę* z winem chorym na śledzionę i wątrobę, a przede wszystkim tym, którym doskwierają dolegliwości płuc. [4] W przypadku wspomnianych wyżej chorób nie mniej skutecznie pomaga picie tej właśnie wody, w której [jarzębinę] ugotowano; w postaci wlewki leczy cierpiących na biegunkę.

²⁶² **O JARZĘBINIE** (*De sorbo*) – (*Sorbus domestica* L., rodzina: różowate) Rzymianie uprawiali jarzębinę (Kolumella, *Arb.* 25,1; Palladiusz, *Op.agr.* 2,15,1–3) dla jej cierpkich owoców, które spożywano po ususzeniu, konserwowano w gotowanym moszczu winnym, przyrządzano z nich ocet i wino; por. Katon Starszy (*Agr.* 7,4; 143,3), Pliniusz Starszy (*NH* 14,103), Palladiusz (*Op.agr.* 2,15,4–5). Ponadto były wykorzystywane jako pasza (Kolumella, *Rust.* 8,17,13) i stanowiły składnik zalewy do marynowania omanu (12,48,4). Z kolei Apicjusz (*Coquin.* 4,2,33) przyrządzał *patinę* (por. wyżej, przyp. 90) z rozartych jagód jarzębiny, gotowanych móźdzków i jaj.

²⁶³ [JAGODY], ZEBRANE WÓWCZAS, GDY SĄ JESZCZE JASNE I NA PÓŁ DOJRZAŁE (*alba adhuc et semicruda delecta*) – por. Warron (*Rust.* 1,68), Palladiusz (*Op.agr.* 2,15,5). ■ BARDZO SKUTECZNIE PRZECIWDZIAŁAJĄ ROZWOLNIENIU, [BO] OBCIĄŻAJĄ ŻOŁĄDEK (*vehementius solutioni ventris obsistunt, stomachum praegravant*) – inaczej Pliniusz Starszy (*NH* 23,141), który twierdzi, że świeża jarzębina dobrze służy żołądkowi. ■ PRZYNOSZĄ... ŻOŁĄDKOWI ULGĘ (*sublevant stomachum*) – Pliniusz Starszy (*NH* 15,85) opisuje odmianę jarzębiny, którą nazywa „kolkową” (*sorbum torminale*). Kolumella (*Rust.* 12,42) dodawał jagody jarzębiny do lekarstwa na kolki.

51. O szarańczynie²⁶⁴

[1] Świeże strąki szarańczynu zakłócają pracę żołądka i rozwalniają brzuch, ale wysuszone, przeciwnie, zamykają go. [2] Ich jedzenie ułatwia oddawanie moczu. [3] Podają, że [szarańczyn] jest skutecznym środkiem zaradczym na ból żołądka, jeśli trzykrotnie odgotuje się [go] w *sextariuszu* wody, zmniejszając objętość o połowę, i ten wywar będzie się piło nieprzerwanie przez pięć dni. [4] Bardzo złe zdanie o szarańczynie ma Galen,²⁶⁵ który uważa, iż jest on ciężkostrawny, ściągą brzuch i sprzyja powstawaniu szkodliwych płynów.

SZARAŃCZYN

52. O wiśni²⁶⁶

[1] Świeży owoc wiśni nawilża i pobudza brzuch, a suszony wysusza go i wstrzymuje. [2] Świeży szkodzi żołądkowi, suszony jest [dla niego] nadzwyczaj korzystny. [3] Niektórzy sądzą, że ułatwia oddawanie moczu. [4] Bardzo wielu autorów przekazuje, że połknięcie o poranku świeżych [wiśni] z pestkami spowoduje tak obfity stolec, że wskutek tego uwolnione zostaną nawet skute chorobą nogi.²⁶⁷

WIŚNIA

²⁶⁴ **O SZARAŃCZYNIE** (*De siliqua*) – (*Ceratonia siliqua* L., rodzina: brzołkowate) drzewo uprawiane w krajach śródziemnomorskich, osiągnące do 6–10 m wysokości; jego owocem jest strąk rosnący do 20 cm długości i 2 cm szerokości, zwany „chlebem świętojańskim” i uważany za przysmak. Uprawę rośliny w Rzymie poświadczają Kolumella (*Rust.* 5,10,20; *Arb.* 25,1), Pliniusz Starszy (*NH* 17,136) oraz Palladiusz (*Op.agr.* 3,25,27).

²⁶⁵ Por. Galen (*Simplic.medica.* 12,23).

²⁶⁶ **O WIŚNII** (*De cerasio*) – (*Prunus cerasus* L., rodzina: różowate) drzewo wiśni sprowadził z krainy Pontu (północna Azja Mniejsza), a dokładnie z miasta Kerasos, Lucjusz Licyniusz Lukullus (118–57/56 p.n.e.), rzymski wódz, bogacz i smakosz („lukullusowe uczy”). Już za czasów Pliniusza Starszego (*NH* 15,102) w Rzymie istniało wiele odmian wiśni. Jej uprawę poświadczają Warron (*Rust.* 1,39,3), Kolumella (*Rust.* 11,2,11; 11,2,96) i Gargiliusz (*Hort.* 9). Palladiusz (*Op.agr.* 3,29,3; 11,12,4–8) mówił o uprawianiu również dzikiej wiśni (*Prunus avium* L.). Rumianie niczym „policzki dziewicy” (Palladiusz, *Op.agr.* 15,144) owoce drzewa Apicjusz (*Coquin.* 1,20) konserwował w miodzie, a Pliniusz Starszy (*NH* 15,104) i Palladiusz (*Op.agr.* 11,12,8) suszyli na słońcu.

²⁶⁷ **BARDZO WIELU AUTORÓW PRZEKAZUJE** (*a non paucis auctoribus traditur*) – Pliniusz Starszy (*NH* 23,141) twierdził, iż owe spożywane z pestkami wiśnie

[5] Z [wiśni] przyrządza się ogólnie znane [lekarstwo], zwane *diakerazjonem*.²⁶⁸ [6] Galen²⁶⁹ przychyła się do stwierdzenia, że nie wszystkie owoce wiśni cechuje jedno i to samo działanie. [7] Otóż w smaku niektóre okazują się cierpkie, niektóre kwaśne, a niektóre słodkie. [8] Twierdzi, że cierpkie mają moc wstrzymywania brzucha, ale wzmacniają żołądek. [9] Co do kwaśnych, sądzi, że są odpowiednie dla tych, których żołądek gromadzi nadmierną ilość flegmy. [10] Oto silnie wysuszają i rozrzedzają gęsty, nader obfity płyn. [11] Oznajmia, że słodkie [wiśnie] szkodzą żołądkowi, choć bardzo szybko spływają przez jelita.

[12] Picie rozpuszczonego w starym winie stężałego soku, który „wypląkuje” pień [wiśni], wspaniale koi tchawicę. [13] Podany w tenże sposób odpiera wstręt do jedzenia, jaki nęka skłonny do nudności żołądek, a także usuwa z twarzy szpecącą bladeść. [14] Ponadto pity z czystym winem zmienia w podobny do piasku proszek kamienie, które zapychają cewkę moczową.²⁷⁰

mają być pokryte rosą. ■ SKUTE CHOROBAŃ NOGI (*pedes morbo impliciti*) – to najprawdopodobniej artretyczne zapalenie stawów; por. Celsus (*Medicin.* 4,29–31), Petroniusz (*Sat.* 132,14).

²⁶⁸ *DIAKERAZJONEM* (*diacerasion*) – nazwa lekarstwa pochodzi od wyrazów: *διὰ* (*[diā]* ‘przez, za pomocą’) oraz *κεράσιον* (*[kerasion]* ‘wiśnia’).

²⁶⁹ Por. Galen (*Simplic. medic.* 12,22–23).

²⁷⁰ Galen (*Simplic. medic.* 12,23) podaje jedynie, że wiśnie przynoszą ulgę cierpiącym na kamice, a przebieg leczenia Gargiliusz prawdopodobnie znał z autopsji.

53. **O migdale**²⁷¹

[1] Świeży migdał, jak się wielu wydaje,²⁷² obciąża żołądek. [2] Dioskorides²⁷³ sądzi, że może on również żołądkowi służyć, jeśli orzech zostanie połknięty ze skórką. [3] Powoduje ociężałość głowy,²⁷⁴ podsyca mgłą zasnuwającą oczy, rozpala pragnienie miłosnej rozkoszy. [4] Nadto suszone [migdały] zapobiegają upiciu się, pod warunkiem że zje się pięć przed [wypiciem] wina. [5] Rozpalają pragnienie, o czym można przekonać się na tej podstawie, że – zgodnie z panującym przekonaniem – kiedy lis naje się migdałów i nie znajdzie w pobliżu wody, zdycha.²⁷⁵

MIGDAŁ

[6] Sprowadzają sen, przyspieszają oddawanie moczu, przynaglają przypadłości będące udziałem kobiet.²⁷⁶ [7] Utarte z krochmałem pszennym i miętą oraz przygotowane jako napój pomagają wymiotującym krwią. [8] Zwilżanie głowy oliwą, w której zostały ugotowane, budzi epileptyków i pogrążonych w pomrocznym stanie. [9] Utarte z miodem pomagają na niegojące się wrzody i psie ugryzienia. [10] Bóle wątroby i nerek tłumi napój z [migdałów] ugotowanych w wodzie, do którego dodaje się niewielką ilość rodzynkowego wina, co zwykle łagodzić gorycz tego rodzaju napoju. [11] Z [migdałów połączonych

²⁷¹ **O MIGDALE** (*De amygdalo*) – (*Prunus amygdalus* Stokes, var. *sativa* Asch., rodzina: różowate) roślina pochodząca z zachodniej Azji, sprowadzona do Rzymu za pośrednictwem Greków, o czym świadczy jej najstarsza nazwa łacińska: *nux Graeca*; por. Katon Starszy (*Agr.* 8,2), Makrobiusz (*Sat.* 3,18,8). Uprawę migdałowca poświadczają Kolumella (*Rust.* 5,10,12–14; 5,10,20; 11,2,11), Gargiliusz (*Hort.* 10) i Palladiusz (*Op.agr.* 2,15,6–13). Był cenioną rośliną miododajną (Kolumella, *Rust.* 9,4,3; Palladiusz, *Op.agr.* 1,37,2) i oleistą (Pliniusz Starszy, *NH* 13,19). Apicjusz dodawał prażone orzechy migdałowca do sosów (*Coquin.* 5,2–3; 7,6,10–11; 8,2,6), a wybielone, wraz z orzeszkami piniowymi i winem, do wykwintnej kaszy orkiszowej (2,2,10).

²⁷² JAK SIĘ WIELU WYDAJE (*ut multis videtur*) – tego zdania był Pliniusz Starszy (*NH* 23,145).

²⁷³ Por. Dioskorides (*Mat.med.* 1,123,2).

²⁷⁴ POWODUJE OCIĘŻAŁOŚĆ GŁOWY (*caput praegravat*) – niemniej Dioskorides (*Mat.med.* 1,123,1) i Pliniusz Starszy (*NH* 23,144) zalecali na ból głowy właśnie okłady z migdałów.

²⁷⁵ Por. Pliniusz Starszy (*NH* 23,145).

²⁷⁶ PRZYPADŁOŚCI BĘDĄCE UDZIAŁEM KOBIECI (*feminarum iusta*) – Gargiliusz jest jedynym starożytnym autorem, który stosuje takie właśnie określenie krwawień miesięcznych.

z] żywicą drzewa terpentynowego²⁷⁷ otrzymuje się lek do ssania, który kruszy kamienie oraz udrażnia cewkę moczową u cierpiących z powodu choroby pęcherza. [12] Spożywanie [kulek] wielkości orzecha laskowego z [migdałów] utartych z szalwią i miodem pomaga na kaszel i na [schorzenia] jelita grubego.²⁷⁸

[13] Z gorzkich migdałów otrzymywane jest lekarstwo, które Dioskorides nazywa *diaamygdalon pikron*, wręcz niezbędne [w leczeniu] śledziony i wątroby, a przede wszystkim [w przypadku] żółtaczki, przyrządzane tak:²⁷⁹ [14] II *uncje* migdałów, IV *uncje* go-

²⁷⁷ Z ŻYWICĄ DRZEWA TERPENTYNOWEGO (*resina terebinthina*) – (*Pistacia terebinthus* L., rodzina: nanerczowate) wonną żywicę tego drzewa sprowadzano dla wykorzystania w celach leczniczych z Syrii i Grecji; por. Pliniusz Starszy (NH 13,54).

²⁷⁸ Z SZALWIĄ (*cum elelisfaco*) – (*Salvia officinalis* L., rodzina: wargowe) cenną rośliną przyprawową i leczniczą. ■ I MIODEM (*ac melle*) – z miodem spożywają migdały bohaterowie Atty (*Supplicatio*, frg. 17): „nucem Graecam addes et favum quantum libet” (dodasz, ile tylko zechcesz, migdałów i miodu).

TERPENTYNOWE
DRZEWO

SZALWIA

²⁷⁹ Z GORZKICH MIGDAŁÓW (*ex amaris amygdalis*) – starożytni spożywali wyłącznie słodkie migdały, ale w celach leczniczych wykorzystywali przede wszystkim gorzkie (*Prunus amygdalus* Stokes, var. *amara* Schn.). Gargiliusz (Hort. 10,87–98) nie uważał gorzkich migdałów za inną odmianę rośliny, gdyż według niego gorzkie owoce wydawało drzewo zasadzone na gorącej glebie lub nadgryzione przez bydło; w traktacie *O ogrodach* (*loc. cit.*) omówił sposoby poprawienia smaku migdałów, m.in. poprzez okopywanie, wbijanie w pień klinu posmarowanego miodem, odpowiednie nawożenie (nawozem świńskim rozpuszczonym w ludzkim moczu). Nawiązując do podobnych praktyk rolników, Ambroży z Mediolanu (*Hex.* 3,13,56) zachęcał grzeszników, by nie wątpili w możliwość nawrócenia, ponieważ zmiana na lepsze zawsze jest możliwa. ■ DIOSKORIDES NAZYWA (*Dioscorides... apellat*) – w poświęconym migdałom pasusie dzieła Dioskoridesa (*Mat. med.* 1,123) ani w znanych nam pismach innych medyków nie znajdujemy wzmianki o tym leku. ■ DIAAMYGDALON PIKRON (*diaamygdalon pikron*) – gr. διὰ ἀμύγδαλον πικρόν ([*diá amýgdalon pikrón*] ‘za pomocą gorzkiego migdału’), tj. lekarstwo na bazie gorzkiego migdału.

ryczki, II *uncje* anyżu, I *uncja* bylicy boże drzewko – wszystko naraz ucieramy i przesiewamy, po czym podajemy łyżkę proszku rozpuszczonego w wodzie.²⁸⁰ [15] Ci, którzy unikają nadmiernej goryczy, łączą je z miodową wodą. [16] Upewniłem się, jak jest skuteczne, wypróbowując je także na domownikach, gdyż uratowało życie mojej żonie.

[17] Panuje przekonanie, że domieszana do napoju żywica, którą wydziela drzewo migdałowe, jest wyjątkowo pożyteczna dla wymiotujących krwią, a pita z czystym winem łagodzi kaszel. [18] Podają, że to samo działanie mają również inne części drzewa, tak iż przyjmowane we właściwym czasie liście lub kora otwierają, oczyszczają i rozrzedzają.

²⁸⁰ GORYCZKI (*gentianae*) – (*Gentiana* L., rodzina: goryczkowate) ta rodzina obejmuje ok. 450 gatunków bylin i roślin rocznych, a wiele spośród nich znalazło zastosowanie w lecznictwie ze względu na zawarte w nich związki goryczkowe. Nie jesteśmy w stanie stwierdzić, o której z nich mówi Gargiliusz. ■ BYLICY BOŻE DRZEWKO (*absinthii Pontici*) – (*Artemisia abrotanum* L., rodzina: złożone) właściwości lecznicze rośliny poświadczył Pseudo-Dioskorides (*Herb. fem.* 69). Z kolei Apicjusz (*Coquin.* 1,3) dodawał ją do piołunówki, a Kolumella (*Rust.* 12,35) doprawiał nią aminejskie wino, tj. wyprodukowane z aminejskiej (od miasta *Aminaea* w Apulii) odmiany winorośli.

GORYCZKA

BYLICA BOŻE DRZEWKO

54. O orzechu laskowym²⁸¹

ORZECH LASKOWY

[1] Spożywanie orzechów laskowych wywołuje ból głowy, rozdyma żołądek i w rzeczy samej prowadzi do tycia. [2] Suszone, jeśli uprzy się je w glinianym naczyniu, są doskonałym środkiem na złagodzenie nieżyłtów.²⁸² [3] Picie miodowej wody, do której dodano utarte [orzechy], uśmierza uciążliwy, bardzo długotrwały kaszel. [4] Inni dawali do wypicia wino rodzynekowe z utartymi [orzechami], by wyleczyć schorzenia płuc i wątroby. [5] Wielu łączyło utarte [orzechy] z pieprzem i podawało z winem na odwodnienie, kolki brzuszne i utrudnione oddawanie moczu oraz przekonało się, że są one bardzo skuteczne. [6] Utarte ze smalcem lub z niedźwiedzim tłuszczem i wcierane w łysinę uzupełniają ubytki owłosienia.²⁸³ [7] Powiadają,²⁸⁴ że szaroniebieskie oczy małych dzieci można uczynić czarnymi, jeśli regularnie będziemy smarować ich główki upieczonymi i utartymi z oliwą [orzechami].

²⁸¹ O ORZECHU LASKOWYM (*De abellana*) – (*Corylus avellana* L., rodzina: brzoźowate) ośrodkiem uprawy leszczyny w Italii było kampańskie miasto Abella, toteż nazywano ją *nux abellana*; por. Pliniusz Starszy (*NH* 15,88). Uprawę poświadczają Katon Starszy (*Agr.* 8,2), Kolumella (*Arb.* 22,3), Pliniusz Starszy (*NH* 17,96; 17,136) i Palladiusz (*Op.agr.* 3,25,31). Rzymianie spożywali zarówno świeże, jak też prażone orzeszki leszczyny; por. Pliniusz Starszy (*NH* 15,89). Z kolei Kolumella (*Rust.* 12,59,3) dodawał je do sałatki serowej, Apicjusz zaś – do sosów (*Coquin.* 6,5,6; 9,10,6–8) oraz deseru posypanego pieprzem (7,11,4).

²⁸² NIEŻYTÓW (*distillationibus*) – posługując się rzeczownikami *distillatio* [2] oraz synonimicznym *catarrhus* [5], których – być może pod wpływem Dioskoridesa (*Mat.med.* 1,125,3: *κατάρρουν* [*katárrhun*] – ‘upływ, katar’) – użył jako pierwszy znany nam łaciński autor, Gargiliusz pisze o leczeniu za pomocą leszczyny stanów chorobowych połączonych z powstawaniem niepożądanych płynów i z odwodnieniem (katar, zaflegmienie, rozwolnienie). Jak się wydaje, ma na myśli właśnie nieżyt nosa, czyli katar, gdyż w kompilowanych przez niego tekstach Pliniusz Starszy (*NH* 23,150) i Dioskorides (*Mat.med.* 1,125,3) wspominają obok siebie o *destillatio* i o kaszlu.

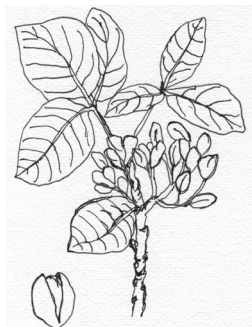
²⁸³ Przepis ten pochodzi od Dioskoridesa (*Mat.med.* 1,125,3). O wykorzystaniu niedźwiedziego tłuszczu w kuracji łysin wielokrotnie wspominał Pliniusz Starszy (*NH* 8,127; 21,125; 24,13).

²⁸⁴ POWIADAJĄ (*aiunt*) – Dioskorides (*Mat.med.* 1,125,3), od którego Gargiliusz mógł dowiedzieć się o tej praktyce, w podobny sposób dystansuje się od niej: *φασὶ δὲ ἔντιοι* [*fasi dé éntioi*] ‘niektórzy mówią’).

55. O orzeszku pistacjowym²⁸⁵

[1] Można dojść do wniosku, że działanie orzeszków pistacjowych jest cierpkie, ściągające i niejako złożone ze względu na miłą woń.²⁸⁶

[2] Dlatego też panuje przekonanie, że są one dobre na żołądek. [3] Jest rzeczą powszechnie wiadomą, iż uwalniają od schorzeń klatki piersiowej, płuc i wątroby. [4] Utarte z winem pomagają na ukąszenia węży.

ORZESZEK PISTACJOWY

56. O kasztanie²⁸⁷

[1] Spośród wszystkich [orzechów] to kasztany dostarczają ciała pokarmu najbardziej pożywnego, choć ciężkostrawnego. [2] Pieczone na węglach czy zapieczone w suchym glinianym naczyniu i spożywane na czczo z miodem pomagają kaszlącym. [3] Picie wody, w której ugotuje się je we własnej łupinie, jest bardzo korzystne dla cierpiących na rozstrój żołądka, na biegunkę, a także dla chorych odkrztuszających krew.

[4] Znajdujące się w środku błonki, które oddzielają owoce od łupin, gotujemy w wodzie tak długo, aż jej objętość zmniejszy się do jednej trzeciej. Picie

KASZTAN

²⁸⁵ **O ORZESZKU PISTACJOWYM** (*De pistacio*) – (*Pistacia vera* L., rodzina: nanerczowate) roślinę sprowadzono do Italii w I w. n.e.; por. Pliniusz Starszy (*NH* 15,91). Jej uprawę Gargiliusz (*Hort.* 11) omawia w cytowanym przez 'Ibn 'Al- 'Awwâma, niezachowanym w wersji łacińskiej, fragmencie pisma *O ogrodach*. Znany opis uprawy pistacji tylko autorstwa Palladiusza (*Op.agr.* 4,10,37; 11,12,3). Orzeszków pistacjowych przez dłuższy czas używano wyłącznie w lecznictwie; por. Pliniusz Starszy (*NH* 13,51; 23,150).

²⁸⁶ Również Galen (*Simplic.medic.* 12,102) zauważa, że owoc pistacji jest gorzkawy i wonny.

²⁸⁷ **O KASZTANIE** (*De castanea*) – (*Castanea vulgaris* Lmk, rodzina: bukowate) Pliniusz Starszy (*NH* 15,93–94; 17,147–150) poświadcza istnienie 7 odmian uprawnych tej rośliny; jej uprawę opisali także Kolumella (*Rust.* 4,33,2–5), Gargiliusz (*Hort.* 12) i Palladiusz (*Op.agr.* 12,7,17–22). Rzymianie spożywali kasztany po ugotowaniu (Pliniusz, *NH* 15,94) lub upieczeniu (Marcjalis, *Epigr.* 5,78,15), a także w postaci *purée* (Apicjusz, *Coquin.* 5,2,2).

tego [wywaru] zadziwiająco skutecznie zatrzymuje rozwolnienie; do tego stopnia, że Dioskorides uważa, iż potrafi on nawet przeciwdziałać lekowi przeczyszczającemu, jeśli po podaniu ów zadziała mocniej, niż jest to konieczne.²⁸⁸

ORZECH

57. O orzechu²⁸⁹

[1] Uważa się, że orzech, który jeszcze nie dojrzał, o bardzo wodnistym soku, ma właściwości ściągające i chłodzące. [2] Może więc nieco wzmocnić żołądek, a spożywany z *garum* jest w stanie przyspieszyć trawienie.²⁹⁰ [4] [sic!] Żadna trucizna nie zaszkodzi [człowiekowi] w tym dniu, w którym zje na czczo [3][sic!] dwa suche orzechy utarte

²⁸⁸ Dioskorides (*Mat.med.* 106,3) rzeczywiście odnotowuje mocno ściągające działanie kasztanów, zwłaszcza ich skórek, o których tutaj pisze Gargiliusz, nigdzie nie wspomina jednak, by wywar z nich mógł przeciwdziałać lekowi przeczyszczającym.

²⁸⁹ O ORZECHU (*De nuce*) – (*Nux iuglans* L., rodzina: orzechowate) jako pierwszy autor o orzechowcu wspomniał Warron (*Rust.* 1,16,6; 1,59,3), natomiast Kolumella (*Rust.* 5,10,14; *Arb.* 22,3) podał jedynie porę jego sadzenia; znacznie więcej uwagi poświęcił mu Gargiliusz (*Hort.* 13). Z kolei Palladiusz (*Op.agr.* 2,15,14–19; 12,7,23) szczegółowo opisał uprawę drzewa i sposoby przechowywania orzechów, które były zresztą ulubionym smakołykiem Rzymian. Apicjusz zagęszczał nimi buraczkową zupę na żołądek (*Coquin.* 3,2,3), piekł z nich *patiny* (por. wyżej, przyp. 90) na słono i na słdko (4,2,2; 4,2,16), dodawał je do sosów (6,5,3), nadziewał nimi pieczonego zająca (8,8,3), rybę (9,10,1) oraz duszone w miodzie daktyle (7,11,1), a utarłszy orzechy z *garum* (por. przyp. następny), otrzymywał pastę o smaku słonej ryby (9,10,11). Ludzie próci spożywali je w charakterze niewyszukanego, lecz smacznego deseru; por. Horacy (*Sat.* 2,2,122).

²⁹⁰ Z GARUM (*cum garo*) – (gr. γάρος [*gáros*] – ‘rodzaj sosu lub marynaty rybnej’) ten bardzo popularny w świecie grecko-rzymskim sos ze sfermentowanych solonych ryb i/lub ich wnętrzności określano też rdzennie łacińskim słowem *liquamen* (por. wyżej, przyp. 8); por. Pliniusz Starszy (*NH* 31,93), Izydor z Sewilli (*Etym.* 20,3,19). Cztery dokładne przepisy na *garum* znajdujemy w *Geoponikach* (20,46). Sos podawano jako przyprawę do serwowanych dań, wykorzystywano w charakterze dodatku do potraw oraz przy wyrobieniu pochodnych sosów. Kosztowne *liquamen* to uniwersalna przyprawa w kuchni smakosza Apicjusza (*Coquin.* 1,35; 2,2,1,2–6; 3,3,4,1–5; 4,2,1–9; 5,4,1–4; 6,4,1–4; 7,6,2–4; 8,1,3; 9,9,2,3–4; 10,1,7–13), niewolnicy Katona Starszego (*Agr.* 58)

z dwiema suszonymi figami, dwudziestoma liśćmi ruty i odrobiną soli.²⁹¹

[5] W okresie między Kalendami a Idami lipcowymi,²⁹² natychmiast po tym, jak zostaną zerwane z drzewa, rozłupujemy sto orzechów wraz z przylegającymi do nich łupinami. [6] Dodajemy do nich trzy *funt*y pokruszonego ałunu i wkładamy je do nowego glinianego naczynia. [7] Zalewamy III *funtami* dobrej oliwy oraz starannie przechowujemy w miejscu, które nie jest ani wilgotne, ani też nadmiernie suche; [8] po dziewięćdziesięciu dniach wytworzą oliwę, która naprawia szkody spowodowane wypadaniem włosów.²⁹³

dostawali jednak tańszą, o niższej jakości odmianę produktu, zwaną *hallec*. Starożytni wiedzieli też o leczniczych właściwościach *garum*. ■ JEST W STANIE PRZYSPIESZYĆ TRAWIENIE (*ventrem... mollire*) – por. Galen (*Alim.facult.* 6,610–611).

²⁹¹ Pliniusz Starszy (*NH* 23,149) podaje, iż przepis na to antidotum Gnejusz Pompejusz znalazł w prywatnym notatniku pokonanego króla Mithrydatesa. Por. także wyżej, 3,7.

²⁹² MIĘDZY KALENDAMI A IDAMI LIPCOWYMI (*inter kalendas et idus iulias*) – tj. w dniach od 1 do 15 lipca.

²⁹³ Palladiusz (*Op.agr.* 2,15,19) wspomina jeszcze o orzechowym miodzie, który Gargiliusz (*Hort.* 14) stosował w leczeniu dolegliwości górnych dróg oddechowych.

58. O piniowej szyszce²⁹⁴

PINIOWA SZYSZKA

[1] Orzeszki dostarczają najbardziej pożywnego pokarmu,²⁹⁵ powodują powstanie najlepszych płynów, gaszą pragnienie i uśmierzają nadkwasotę w żołądku. [2] Przyspieszają oddawanie moczu. [3] Po [połączeniu] z I *uncją* zapalniczki, I *uncją* sody, I *uncją* kminku i I *uncją* daktyli [piniowa szyszka] zastępuje odtrutkę. [4] Rozcieńczywszy to wszystko octem zaprawionym miodem, otrzymujemy bardzo smaczne *oxyporium*, jeżeli zarazem dodamy *uncję* utartych orzeszków.²⁹⁶ [5] Panuje przekonanie, że bardzo częste spożywanie orzeszków z rodzynkami pobudza tych, którzy są zbyt gnuśni w zażywaniu miłosnej rozkoszy.

[6] Same piniowe szyszki utłuczone z żywicą, którą wydzielają, gotujemy w jednym *sektariuszu* «wody» na jedną [szyszkę], aż objętość [wywaru] zmniejszy się o połowę. [7] Codzienne wypijanie dwóch *cyatów* tego [lekarstwa] jest zbawienne dla chorych, którzy odkrztuszają krew. [8] Ugotowana w winie kora drzewa dostarcza niezwykle skutecznego napoju na kolkę brzuszną.

²⁹⁴ O PINIOWEJ SZYSZCE (*De pinea*) – (*Pinus pinea* L., rodzina: sosnowate) nasiona pinii zwane „orzeszkami piniowymi” są jadalne. O ogrodowej pinii śpiewał u Wergiliusza (*Ecl.* 7,65: *pinus in hortis*) pasterz Thyrsis. Ofiarując orzeszki piniowe, Marcjalis (*Epigr.* 13,25) przestrzegał przechodnia przed spadającymi szyszkami. Uprawę drzewa opisują autorzy traktatów rolniczych; por. Katon Starszy (*Agr.* 28,1), Kolumella (*Arb.* 22,3), Palladiusz (*Op.agr.* 12,7,9–12). Natomiast Kolumella (*Rust.* 9,4,2) zaliczał je do roślin, które powinno się sadzić na pszczelich pożytkach. Palladiusz dodawał zielone szyszki piniowe do mleka, aby je zakwasić (*Op.agr.* 6,9,2), a prażoną żywicą drzewa doprawiał wino (9,14,7). Rzymianie spożywali orzeszki pinii na surowo i po uprażeniu. Apicjusz dodawał je do sosów (*Coquin.* 1,33; 6,8,4; 8,7,15; 10,2,5–6), potraw mięsnych (2,5,1; 2,5,3), rybnych (4,2,13; 9,11), warzywnych (3,20,7; 5,6,3) i słodkich (7,11,5).

²⁹⁵ Jak się wydaje, do tak kategorycznego sformułowania zachęcił Gargiliusza autorytet Galena (*Alim.facult.* 6,591), który wyraził podobną opinię.

²⁹⁶ OCTEM ZAPRAWIONYM MIODEM (*in oxymeli*) – *oxymelum* przyrządzano, łącząc i gotując wodę, miód, ocet i sól; por. Pliniusz Starszy (*NH* 14,114). Napój wykorzystywano w celach leczniczych (Katon Starszy, *Agr.* 157,7; Pliniusz, *NH* 23,60) oraz jako marynatę, w której konserwowano sałatę (Pliniusz, *NH* 19,128). ■ *OXYPORIUM* – (gr. ὀξυπόριον φάρμακον [*oksyppóriou fármakon*]) – ‘lekarstwo usuwające wzdęcia’) przyspieszająca trawienie i zapobiegająca wzdęciom sporządzana na bazie miodu lub octu mieszanka ziół, owoców, przypraw i sera; por. Apicjusz (*Coquin.* 1,32), Kolumella (*Rust.* 12,59,4–5). Apicjusz (*Coquin.* 3,18,2–3) łączył ją z octem i *liquamen* (por. wyżej, przyp. 8), by doprawić sałatę, a także zalecał jej spożywanie po uczcie.

59. **O śliwkach egipskich**²⁹⁷

[1] W rzeczy samej wydaje się oczywiste, iż mają działanie ściągające i chłodzące, chociaż najczęściej tego zimna spala ich suchość. [2] Jednak [śliwka egipska] ściśnięta w ustach tłumi żar trawiący gorączkujących i gasi pragnienie, a zjadane pobudzają żołądek i powstrzymują rozwolnienie. [3] Okład z utartych [śliwek egipskich] i delikatnej, mialko zmielonej mąki zapobiega ropieniu obrzęków. [4] Spalone i sproszkowane pestki w połączeniu z masłem i miodem dają suchą maść [na oczy], której lecznicza moc jest nie do pogardzenia.

ŚLIWKA EGIPSKA

²⁹⁷ **O ŚLIWKACH EGIPSKICH** (*De myxis*) – (*Cordia myxa* L., rodzina: ogórecznikowate) drzewo sprowadzone do Rzymu za czasów Pliniusza Starszego (NH 15,43). Spośród wszystkich autorów piszących o rolnictwie jego uprawę poświadcza jedynie Palladiusz (*Op.agr.* 3,25,32):

Teraz [tj. w lutym] w ciepłym klimacie, w luźnej i umiarkowanie wilgotnej ziemi sadzi się sadzonki śliw egipskich, które wyrosną z pestek wysianych w jakimś naczyniu. Szczepi się w marcu na jarzębinie lub tarninie.

(przekład I. Mikołajczyk)

Mieszkańcy Półwyspu Iberyjskiego zmienili nazwę drzewa z *myxa* na *nixa* oraz przyporządkowali ją śliwce; por. Lzydor z Sewilli (*Etym.* 17,7,10). Egipskie śliwki spożywano głównie w celach leczniczych; por. Pliniusz Starszy (NH 22,120), Skryboniusz Largus (*Comp.med.* 141). Według Pliniusza (NH 13,51) w Egipcie przyrządzano ze śliwek wino. Zwróćmy uwagę, iż w nagłówku tego i następnego rozdziału Gargiliusz wyjątkowo posługuje się liczbą mnogą.

60. O owocach jarzębu nieszpulkowego²⁹⁸

[1] Dioskorides utrzymuje, że ten owoc ma największą moc chłodzenia i dlatego nadmiernie obciąża narządy trawienne.²⁹⁹ [2] Wielu jednak stwierdziło, że jest ściągający i dobry na żołądek. [3] Właściwości [innych części] drzewa odpowiada ją właściwościom owoców: [drzewo] jest wprawdzie nieco słabsze, ale – jak powiedzieliśmy – zastosowane w podobnych wypadkach może leczyć tak samo skutecznie.

OWOCE
JARZĄBU NIESZPULKOWEGO

²⁹⁸ **O OWOCACH JARZĄBU NIESZPULKOWEGO** (*De spomelidibus*) – (*Sorbus torminalis* Crantz, rodzina: różowate) por. Gargiliusz (*Hort.* 16: *De hypomelidibus*). Krzew jarzębu osiąga zwykle do 2 m wysokości; dzisiaj występuje w południowej, środkowej i wschodniej Europie, głównie w górach, sięgając do wysokości 2000 m n.p.m.; w Polsce jest bardzo rzadki i spotykamy go wyłącznie w Tatrach. Jak się wydaje, roślina była w starożytności mało znana, ponieważ Palladiusz (*Op. agr.* 13,4) – jedyny autor, który powołując się na Gargiliusza, opisuje jej uprawę oraz sposób przechowywania owoców – omawia również wygląd drzewa, kolor kwiatów, smak i zapach podobnych do jarzębiny jagód.

²⁹⁹ DIOSKORIDES UTRZYMUJE, ŻE TEN OWOC MA NAJWIĘKSZĄ MOC CHŁODZENIA I DLATEGO NADMIERNIE OBCIĄŻA NARZĄDY TRAWIENNE (*Hoc pomum Dioscorides frigidissimum affirmat atque ideo laborem digestionis incutere*) – Dioskorides (*Mat. med.* 1,118,1) omawia właściwości jarzębu nieszpulkowego w rozdziale poświęconym nieszpulce:

Istnieje również inna odmiana [nieszpulki], występująca w Italii, nazywana przez jednych *epimelidą* [ἐπιμηλίδς – *epimelís*], przez innych *setanionem* [σητανίων – *setánion*]. Drzewo podobne jest do jabłoni, także jeśli chodzi o liście, ale jest mniejsze. Również jego owoce są okrągłe, jadalne, o rozszerzonej podstawie, mają właściwości ściągające i późno dojrzewają.

Jak widzimy, w cytowanym passusie nie ma informacji, które rzekomo za Dioskoridesem podaje Gargiliusz. Również Galen (*Ling. Hipp.* 19,77; 19,99) przytacza wiadomości, których brak w przetłumaczonym ustępie, kiedy twierdzi, iż w 1. księdze swego dzieła Dioskorides prezentuje dziąką odmianę jarzębu nieszpulkowego, o mniejszych i bardziej kwaśnych owocach. Pliniusz Starszy (*NH* 23,141), który jako pierwszy (z dostępnych nam źródeł) omawia jarząb nieszpulkowy przy nieszpulce, wspomina jedynie, że jego owoce mają właściwości lecznicze podobne do jabłek.

WYKAZ MIAR¹

Miary pojemności

acetabuł (*acetabulum*) – 0,068 l

kongiusz (*congius*) – 3,27 l

cyatus (*cyatus*) – 0,0455 l

sektariusz (*sextarius*) – 0,545 l

Miary ciężaru

denar (*denarius*) – 3,89 g²

funt (*libra*) – 327,45 g

obol (*obolus*) – 0,568 g

skrypuł (*scripulum*) – 1,137 g

uncja (*uncia*) – 27,288 g

wiktoriat (*victoriatus*) – ok. 0,5 drachmy³ lub 1,5 skrypuła,⁴ tj. 1,7055g

¹ Opracowano na podstawie: *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, pod redakcją E. Wipszyckiej, t. 1, Warszawa ²1982, s. 340–344.

² Por. Kolumella (*Rust.* 6,8,3 – przekład: t. 1, s. 177, przyp. 70).

³ Zob. *Słownik łacińsko-polski*, pod redakcją M. Plezi, t. 5, Warszawa 1979, s.v. ‘victoriatus (2)’.

⁴ Por. Gargiliusz (*Med.* 39,11).

INDEKSY

Hasła pojawiające się w przekładzie dziełka Gargiliusza wyróżniono czcionką kapitalikową. Pogrubiono numery rozdziałów poświęconych wymienionej roślinie, a zarazem zawierających jej nazwę w tytule. W nawiasie okrągłym () umieszczono łacińską nazwę antyczną w brzmieniu występującym w oryginale, a w nawiasie kwadratowym [] dzisiejszą nazwę botaniczną, opatrzoną dodatkowo inicjałem uczonego systematyka. Przy lokalizacjach nawias kwadratowy [] oznacza, że w oryginale termin się nie pojawia, a nawias klamrowy {} – że nie pojawia się w przekładzie.

Skróty:

autorzy taksonów (jednostek w systematyce organizmów)

Asch. – Paul F.A. Ascherson (1834–1913);

Birdwood – George Ch. Molesworth Birdwood (1832–1917);

Blume – Charles Ludwig de / Karl Ludwig von Blume (1796–1862);

Crantz – Heinrich J.N. von Crantz (1722–1799);

Koch. – Johann F.W. Koch (1759–1831);

Hoffm. – Georg F. Hoffmann (1760–1826);

L. – Karol Linneusz (Carl von Linné, *Carolus Linnaeus*; 1707–1778);

Lam. / Lmk – Jean-Baptiste Lamarck (1744–1829);

Mill. – Philip Miller (1691–1771);

Moretti – Giuseppe Moretti (1782–1853);

Pers. – Christiaan H. Persoon (1761–1836);

Rchb. – Heinrich G.L. Reichenbach (1793–1879);

Risso – Giuseppe A. Risso (1777–1845);

Savi – Gaetano Savi (1769–1844);

Schn. – Camillo K. Schneider (1876–1951);

Schrad. – Heinrich A. Schrader (1767–1836);

Sibth. et Smyth – John Sibthorp (1758–1796) i Bernard B. Smyth (1843–1913);

Sieber et Zucc. – Franz W. Sieber (1789–1844) i Joseph G. Zuccarini (1797–1848);

Stokes – Jonathan Stokes (1755–1831);

(*bis*) – hasło pojawia się w paragrafie dwukrotnie;

mit. – postać mityczna;

(*quater*) – hasło pojawia się w paragrafie czterokrotnie;

(*ter*) – hasło pojawia się w paragrafie trzykrotnie.

Indeks roślin i produktów pochodzenia roślinnego

- ANYZ** (*anesum*) [*Pimpinella anisum* L.]...2,8; 34,2; 39,10; 53,14 (rysunek na s. 40)
ARBUZ (*pepo*) [*Citrullus vulgaris* Schrad.]...15,3 (rysunek na s. 62)
- BALSAMOWIEC MIRRA** (*myrra*) [*Commiphora abyssinica* L.]...41,26 (rysunek na s. 100)
BAZYLIA (*ocimum*) [*Ocimum basilicum* L.]...22,1. [3]. 5. [7] (rysunek na s. 73)
 boże drzewko *patrz* Indeks roślin / bylica boże drzewko
BÓB (*faba*) [*Vicia faba* L.]...18,16. 19; 30,22 (rysunek na s. 62)
patrz Indeks rzeczowy / składniki / mąka / mączka bobowa
BRUKIEW (*napum* / *napa*) [*Brassica napus* L.]...34,1 (rysunek na s. 90)
BURAK (*beta*) [*Beta vulgaris* var. *rapacea* Koch.; *Beta vulgaris* *cicla* L.]...10,[2]. [3] (rysunki na s. 56)
BRZOSKWINIA (*persicum* / *persica*) [*Prunus persica* Sieber et Zucc.]...44,1. 6. 8. 10. 11 (rysunek na s. 107)
 ARMEŃSKIE (*armenia*)...44,2. 4
 WCZESNE (*praecoqua*)...44,2. 4
BYLICA BOŻE DRZEWKO (*absinthium Ponticum*) [*Artemisia abrotonum* L.]...53,14 (rysunek na s. 121)
- CEBULA** (*cepa*, *cepa*) [*Allium cepa* L.]...15,2; 27,1. 4. 6. 7. [9]. [10]. [11]. 12. [13]. [16]. [18]. 19 (rysunek na s. 78)
CEDRAT (*citrium*) [*Citrus medica* Risso]...45,1. [5]. [6]. 8. 9. 10 (rysunek na s. 108)
CENTURIA (*centaureum*) [*Erythraea centaureum* L.]...18,12 (rysunek na s. 67)
CYKORIA (*intibum*) [*Cichorium endivia* L.]...12 (rysunek na s. 58)
 CYKORIA UPRAWNA (*sativa intiba*)...12,1
CYNAMON (*cinnamum*) [*Cinnamomum casia* Blume]...2,6 (rysunek na s. 40)
 czarny
 CZARNA JARZYNA (*holisatrum*) [*Smyrniolum olusatrum* L.]...26 (rysunek na s. 77)
 czarna rzodkiew *patrz* Indeks roślin / rzodkiew
 czarny lulek *patrz* Indeks roślin / lulek czarny
CZĄBER (*satureia*) [*Satureia hortensis* L.]...20,1 (rysunek na s. 69)
CZOSNEK (*allium*) [*Allium sativum* L.]...18,1. [10]. [11]. 14. [15] (rysunek na s. 66)
 czyszczący powój *patrz* Indeks rzeczowy / części roślin / żywica
CZYŚCICA (*calamintha* / *nepeta*) [*Calamintha nepeta* Savi]...23,1(bis). 4 (rysunek na s. 74)
- daktylowiec** [*Phoenix dactylifera* L.] (rysunek na s. 110)
 DAKTYLE (*palmulae*)...45,10; 58,3
 drzewko boże *patrz* Indeks roślin / bylica
DRZEWO (*arbor*)...41,1 (granatu); 46,10 (dzikiej śliwki); 47,1 (nieszpułki); 53,17. 18 (migdałowca); 57,5 (orzecha); 58,8 (pinii)
 terpentynowe *patrz* Indeks rzeczowy / części roślin / żywica
 dzika rzodkiew *patrz* Indeks roślin / rzodkiew
- Egipska śliwka** *patrz* Indeks roślin / śliwka
- fenkuł** (inaczej: koper włoski) (*feniculum*) [*Foeniculum vulgare* Mill.]...25,1. 2; 39,10 (rysunek na s. 76)
FIGA (*figus*, *fici*) [*Ficus carica* L.]...13,8; 18,15; 49,1. [2]. 3. [4]. [5] (rysunek na s. 114)
 FIGA SUSZONA (*carica*, *caricae* / *figus arida*)...3,7; 29,12; 45,10; 57,3

- g**ładka lukrecja *patrz* Indeks roślin / lukrecja gładka
 GŁOZYNA (*zizyphum, zizypha*) [*Zizyphus vulgaris* Lmk.]...**48**,1 (rysunek na s. 113)
 GORCZYCA (*sinapis*) [*Sinapis alba* L.]...**10**,1; **29**,1. [3]. [7]. [8]. 12. [16]. 20 (rysunek na s. 81)
 GORYCZKA (*gentiana*) [*Gentiana* L.]...**53**,14 (rysunek na s. 121)
 granatowiec [*Punica granatum* L.]
 GRANAT (*malum granatum / punicum, punica*)...**4**,4; **41**,7. 9. 12. 29 (rysunek na s. 98)
 DRZEWO GRANATU (*arbor punica*)...**41**,1
 OWOCE GRANATU (*mala punica*)...**41**,10
 GRANAT KWAŚNY (*acidus punicus*)...**41**,24
 [granaty] GORZKIE (*acerba*)...**41**,6
 [granaty] SŁODKIE (*dulcia*)...**41**,3
 [granaty] WINNE (*vinolenta*)...**41**,5
 patrz Indeks rzeczowy / amulety / kielichy kwiatów granatu
 patrz Indeks rzeczowy / składniki / wino z granatów
 GROCH (*pisa*) [*Pisum arvense* L.]...**18**,19 (rysunek na s. 67)
 GRUSZ(K)A (*pirum, pira*) [*Pirus communis* L.]...**40**,1. 3. 10. 12. 15. [16]. 18 (rysunek na s. 96)
 GRZYBY (*fungi*)...**21**,20; **29**,8

hYZOP (*hysopum*) [*Hyssopus officinalis* L.]...**45**,10; **49**,5 (rysunek na s. 109)

- j**ABŁKO (*malum, mala*) [*Pirus malus* L.]...**42**,[2]. [3]. [4(bis)]. 8. 9. 14 (rysunek na s. 102)
 JABŁKA LETNIE (*mala aestiva*)...**42**,1
 JABŁKO, JABŁKA MATIAŃSKIE (*malum Matianum, mala Matiana*)...**42**,7. 11. 16
 JARZĄBU NIESZPULKOWEGO OWOCE (*spomelides*) [*Sorbus torminalis* Crantz]...**60** (rysunek na s. 128)
 JARZĘBINA (*sorbum, sorba*) [*Sorbus domestica* L.]...**41**,29; **50**,1. 3. [4] (rysunek na s. 116)
 patrz Indeks rzeczowy / składniki / mąka
 jarzyna czarna *patrz* Indeks roślin / czarny / czarna jarzyna
 jęczmień [*Hordeum vulgare* L.] (rysunek na s. 70) *patrz* Indeks rzeczowy / składniki
 / kaszka jęczmienna
 / kleiki / kleik jęczmienny
 / mąka / mąka jęczmienna
 / polenta

- k**adziłowiec [*Boswellia Carterii* Birdwood] (rysunek na s. 70)
 patrz Indeks rzeczowy / części roślin / ziarenka kadziłła
 patrz Indeks rzeczowy / składniki / mąka / mączka kadziłłana
 KAPUST(K)A (*brassica / cauliculus*) [*Brassica oleracea* L.]...**30**,1. 5. [6]. [7]. [8]. [9]. [10(bis)]. 11. 14. 15. [22]. [24]. 25. 29. [35] (rysunek na s. 83)
 KAPUSTA EGIPSKA (*brassica Aegyptia*)...**30**,34
 KARCZOCH (*carduus, cardui*) [*Cynara cardunculus* L.]...**17**,1. 8. 9. 10. 12 (rysunek na s. 64)
 KARDAMON (*amomum*) [*Amomum cardamonum* L.]...**2**,6 (rysunek na s. 39)
 kaszka jęczmienna *patrz* Indeks rzeczowy / składniki / kaszka
 KASZTAN (*castanea, castaneae*) [*Castanea vulgaris* Lmk.]...**56**,1 (rysunek na s. 123)
 kleik jęczmienny *patrz* Indeks rzeczowy / składniki / kleiki
 KMINEK (*cyminum*) [*Cuminum cyminum* L.]...**3**,4. 5; **16**,4; **17**,11; **31**,3. 10; **58**,3 (rysunek na s. 43)

KOLENDRA (*coriandrum*) [*Coriandrum sativum* L.]...4,1. [2]. 6. 7. 9; 18,15; 30,6. 10 (rysunek na s. 47)

KONICZYNA (*trifolium*) [*Trifolium* L.]...39,10 (rysunek na s. 95)

koper

KOPER (*anethum*), tj. koper ogrodowy [*Anethum graveolens* L.]...28,1. 2. [3]. [7]. [11]. [13] (rysunek na s. 80)

koper włoski *patrz* Indeks roślin / fenkuł

KOPROWNIK (*seselis*) [*Tordylium officinale* L.]...23,4 (rysunek na s. 74)

KOSACIEC (*iris*) [*Iris* L.]...30,23; 49,4 (rysunek na s. 85)

KOZIERADKA (*fenum graecum*) [*Trigonella fenum graecum* L.]...30,24; 49,8 (rysunek na s. 85) *patrz* Indeks rzeczowy / składniki / mąka

krochmal pszenny *patrz* Indeks rzeczowy / składniki

LEBIODKA (*origanum*), tj. lebiodka pospolita [*Origanum vulgare* L.]...37,1 (rysunek na s. 92)

[lebiodka] HERAKLESOWA (*heraclium*)...37,2

[lebiodka] KOŹLA (*tragoriganum*)...37,2

[lebiodka] OŚLA (*onitis*)...37,2

[lebiodka] UPRAWNA (*sativum*)...37,3

LEN (*linum*) [*Linum usitatissimum* L.]...34,4 (rysunek na s. 90)

leszczyna [*Corylus avellana* L.]

ORZECH ŁASKOWY (*abellana* (*nux*), *abellanae*)...53,12; 54,1. [3]. [4]. [5]. [7] (rysunek na s. 122)

łgniec (rysunek na s. 65)

LUBCZYK (*ligusticum*) [*Levistichum officinale* Koch.]...23,4 (rysunek na s. 74)

LUKRECJA (*glycyrrhiza*), tj. lukrecja gładka [*Glycyrrhiza glabra* L.]...45,10 (rysunek na s. 110)

LULEK CZARNY (*hyoscyamus*) [*Hyoscyamus niger* L.]...2,8 (rysunek na s. 41)

ŁOBODA (*atriplex*) [*Atriplex hortensis* L.]...7,[4] (rysunek na s. 53)

macierzanka

MACIERZANKA (*thymus*) [*Satureia thymbra* L.]...23,4; 36,1. [3] (rysunek na s. 92)

MACIERZANKA PIASKOWA (*serpyllum*) [*Thymus serpyllum* L.]...39,1. [2]. [3]. [5]. 8. 9 (rysunek na s. 94)

MAK (*papaver*) [*Papaver somniferum* L.]...19,4 (rysunek na s. 68)

LEŚNY (*silvestre*)...19,7

MALWA (*malva* / *malache*) [*Malva silvestris* L.]...5,1. 3. 4. [6]. 11. [13(bis)]; 7,2 (rysunek na s. 49)

MALWA DZIKA (*agrestis malva*)...5,12

MARCHEW (*pastinaca*) [*Daucus* L.]...33,1. [2]. [4]. 6. [7]. 8. [11] (rysunek na s. 88)

mastyksowe drzewo [*Pistacia lentiscus* L.] (rysunek na s. 65) *patrz* Indeks rzeczowy / części roślin / żywica

mączka

bobowa *patrz* Indeks rzeczowy / składniki / mąka

kadzidlana *patrz* Indeks rzeczowy / składniki / mąka

mąka *patrz* Indeks rzeczowy / składniki

MELON (*melo*) [*Cucumis melo* L.]...15,1 (rysunek na s. 62)

patrz Indeks roślin / arbuz

mięta

MIĘTA (*menta*) [*Mentha viridis* L.]...**24**,1. [7]; 30,6; 53,7 (rysunek na s. 75)

MIĘTA POLEJ (*pulegium*) [*Mentha pulegium* L.]... 15,2; 23,4; 45,10 (rysunek na s. 62)

migdałowiec (*amygdalum*) [*Prunus amygdalus* Stokes, var. *sativa* Asch., var. *amara* Schn.]

DRZEWO MIGDAŁOWE (*amygdali arbor*)...53,17

MIGDAŁ, MIGDAŁY (*amygdalum, amygdala*)...**53**,1. [4]. [10]. [11]. [14] (rysunek na s. 119)

MIGDAŁY GORZKIE (*amara amygdala*)...53,13

patrz Indeks rzeczowy / części roślin / żywica

MIRT (*myrtus*) [*Myrtus communis* L.]...21,12 (rysunek na s. 70)

moszcz *patrz* Indeks roślin / winorośl

NIESZPUŁKA (*mespilum*) [*Mespilus germanica* L.]...**47**,4. [5] (rysunek na s. 112)

NIESZPUŁKI DZIKIEJ DRZEWO (*mespili arbor agrestis*)...47,1

„TRÓJPESTKOWA” (*tricoccum*)...47,3

nieszpułkowy jarząb *patrz* Indeks roślin / jarząb nieszpułkowy

Ocet *patrz* Indeks rzeczowy / składniki

OGÓREK (*cucumis*) [*Cucumis sativus* L.]...**16**,1 (rysunek na s. 63)

ogrodowy koper *patrz* Indeks roślin / koper

oliwka [*Olea* L.] *patrz* Indeks rzeczowy / składniki / oliwa

OMAN (*inula*), tj. oman wielki [*Inula helenium* L.]...45,10 (rysunek na s. 109)

ORZECHY (*nuclei*)...56,[1]; 58,1. 4. 5

ORZECH (*nux, nuces*), tj. orzech włoski [*Nux iuglans* L.]...3,7; **57**,1. 3. 5 (rysunek na s. 124)

orzech laskowy *patrz* Indeks roślin / leszczyna

ORZESZEK PISTACJOWY (*pistacium, pistacia*) [*Pistacia vera* L.]...**55**,1 (rysunek na s. 123)

patrz Indeks rzeczowy / części roślin / orzech

otręby *patrz* Indeks rzeczowy / składniki / chleb

Piaskowa macierzanka *patrz* Indeks roślin / macierzanka piaskowa

PIEPRZ (*piper*) [*Piper nigrum* L.]...3,4; 23,4; 30,28; 54,5 (rysunek na s. 43)

PIEPRZYCA (*nasturcium*), tj. pieprzyca szerokolistna [*Lepidium sativum* L.]...**13**,1. [9]. [10]. [12] (rysunek na s. 59)

PIETRUSZKA (*petroselinum*) [*Petroselinum hortense* Hoffm.]...23,4 (rysunek na s. 74)

PIGWA (*cydonium, cydonia / cydonea*) [*Cydonia vulgaris* Pers.]...41,29; **43**,1. [5]. 11. 15. [18]. [20] (rysunek na s. 105)

pinia [*Pinus pinea* L.]

PINIOWA SZYSZKA (*pinea*)...**58**,[3] (rysunek na s. 126)

patrz Indeks rzeczowy / części roślin / żywica

PIOLUN (*absinthium*) [*Artemisia absinthium* L.]...49,13 (rysunek na s. 115)

piścacja *patrz* Indeks roślin / orzechy / orzeszek piścacyjny

polej mięta *patrz* Indeks roślin / mięta

polenta patrz Indeks rzeczowy / składniki / *polenta*

POR (*porrum*) [*Allium porrum* L.]...**21**,[4]. [11]. [12]. [19]. [20]. 22 (rysunek na s. 70)

POR GLÓWKOWY (*porrum capitatum*)...21,1

[POR] LIŚCIASTY (*sectivus*)...21,10

pospolita lebiodka *patrz* Indeks roślin / lebiodka

powój czyszczący [*Convolvulus scammonia* L.] (rysunek na s. 86) *patrz* Indeks rzeczowy / części roślin / żywica

PRAWOŚLAZ (*althaea*) [*Althaea officinalis* L.]...5,12 (rysunek na s. 50)

pszenica [*Triticum sativum* L.] (rysunek na s. 95) *patrz* Indeks rzeczowy / składniki / chleb / mąka

pszenny krochmal *patrz* Indeks rzeczowy / składniki / krochmal pszenny

Rodzynki *patrz* Indeks roślin / winorośl

rodzynkowe wino *patrz* Indeks rzeczowy / składniki / wino

ROZMARYN (*ros marinus*)...45,10

RÓŻA [*Rosa gallica* L.] *patrz* Indeks rzeczowy / składniki / olejek różany

RUKOLA (*eruca, euzomon*) [*Eruca sativa* Lam.]...14,1. [5]; 35,5 (rysunek na s. 61)

RUTA (*ruta*) [*Ruta graveolens* L.]...3,1. 4. 6. 7. 11. 15. [16]; 13,1; 27,12; 30,6. 10; 49,9; 57,3 (rysunek na s. 42)

RZEPA (*rapum, rapa*) [*Brassica rapa* L.]...34,5; 35,1. [7]. [10]. 11 (rysunek na s. 91)

rzodkiew

RZODKIEW CZARNA (*raphanus*) [*Raphanus sativus* L., var. *niger* Mill.]...1,1. [3]. 9; 34,5 (rysunek na s. 37)

RZODKIEW DZIKA (*armoracia*) [*Raphanus landra* Moretti]...32,1. [5]. [8] (rysunek na s. 88)

SALATA (*lactuca*) [*Lactuca sativa* L.]...11,[9]; 14,3 (rysunek na s. 57)

SELER (*apium*) [*Apium graveolens* L.]...2,1. [5]. [6]. 7. 8(*bis*); 23,4; 39,10 (rysunek na s. 39)

SIT (*iuncus*), tj. sitowie (?) [*Juncus / Scirpus* L.]...45,10 (rysunek na s. 110)

soczewicowata wyka *patrz* Indeks roślin / wyka soczewicowata

STOSIL [*Opopanax chironium* L.]...39,10 (rysunek na s. 95)

strąkowy szarańczyn *patrz* Indeks roślin / szarańczyn

SUMAK (*ros syriacus*) [*Rhus coriaria* L.]...41,29 (rysunek na s. 100)

SZAFRAN (*crocus*) [*Crocus sativus* L.]...41,26. 29; 42,14; 44,12 (rysunek na s. 100)

SZALWIA (*eileifacus*) [*Salvia officinalis* L.]...53,12 (rysunek na s. 120)

SZANTA (*marrubium*), tj. szanta zwyczajna [*Marrubium vulgare* L.]...45,10 (rysunek na s. 109)

SZARAŃCZYN (*siliqua, siliquae*), tj. szarańczyn strąkowy [*Cerantonia siliqua* L.]...51,1. [3]. 4 (rysunek na s. 117)

SZARLAT (*blitum*) [*Amaranthus blitum* L.]...9,1. [3]. [5] (rysunek na s. 55)

SZCZAW (*lapatium*) [*Rumex* L.]...8,1 (rysunek na s. 54)

szerokolistna pieprzyca *patrz* Indeks roślin / pieprzyca

SZPARAG (*asparagus*) [*Asparagus officinalis* L.]...31,1 (rysunek na s. 87)

ŚLIWKA (*prunum, pruna*) [*Prunus domestica* L.]...46,1. [2]. [3]. [5]. 6. 7. 11 (rysunek na s. 111)

ŚLIWKA DZIKA (*agreste prunum*)...46,8

ŚLIWKA EGIPSKA (*myxae*) [*Cordia myxa* L.]...59,[2]. [3] (rysunek na s. 127)

[śliwki] HISZPAŃSKIE (*hispana*)...46,6

[śliwki] SYRYJSKIE (*syriaca*)...46,6

Łterpentynowe drzewo [*Pistacia terebinthus* L.] (rysunek na s. 120)

patrz Indeks rzeczowy / części roślin / żywica

TRYBULA (*cerefolium*), tj. trybula ogrodowa [*Anthriscus cerefolium* Hoffm.]...38,1 (rysunek na s. 93)

TYKWA (*cucurbita*) [*Lagenaria vulgaris* L.]...6,1. 4. [5]. 11. 15 (rysunek na s. 51)

TYKWA DZIKA (*cucurbita agrestis*)...30,28

WARZYWA (*holera*)...11,8

wielki oman *patrz* Indeks roślin / oman

WIERZBA (*salix*) [*Salix* L.]...5,4 (rysunek na s. 49)

winorośl [*Vitis* L.]

MOSZCZ (*mustum*)...29,17; 41,29

RODZYNKI (*uva passa*)...4,2; 58,5

wino *patrz* Indeks rzeczowy / składniki

WIŚNIA (*cerasium*) [*Prunus cerasus* L.]...52,1. [4]. [5]. 6. [11]. [12] (rysunek na s. 117)

włoski

koper *patrz* Indeks roślin / fenkuł

orzech *patrz* Indeks roślin / orzech

WYKA SOCZEWICOWATA (*ervilia / ervum*) [*Vicia ervilia* L.]...30,29; 39,10 (rysunek na s. 86)

patrz Indeks rzeczowy / składniki / mąka

ZAPALICZKA (*lasar / laser*), tj. zapaliczka cuchnąca [*Ferula asa foetida* L.]...17,11; 30,6. 33; 58,3 (rysunek na s. 65)

ziarenka kadzidla *patrz* Indeks rzeczowy / części roślin / ziarenka

ZIELE (*herba*)...22,2 (bazylii)

zwyczajna szanta *patrz* Indeks roślin / szanta

Żywica *patrz* Indeks rzeczowy / części roślin

Indeks nazw własnych

AFRYKAŃCZYCY (*Afri*), mieszkańcy północnej części kontynentu afrykańskiego; uważali, że spożycie bazylii tego samego dnia, w którym ukąsił skorpion, niechybnie kończy się śmiercią ukąszonego...22,5

ANTIOCH, KRÓL SYRII (*Antiochus, rex Syriae*), Antioch III Wielki; autor przepisu (w wierszowanej formie) na środek przeciw ukąszeniom węży (król umieścił go następnie w świątyni Eskulapa); używał środków na jady, trucizny i jadowne zwierzęta...39,8

ANTIOCH WIELKI (*Magnus Antiochus*)...39,13

Armenia, kraj w Azji leżący po obu stronach rzeki Eufrat, między Kaukazem a Syrią i Mezopotamią

ARMENSKIE BRZOSKWINIE (*armenia*)...44,2. 4

ASKLEPIADES (*Asclepiades*), pochodził z Bitynii, praktykował medycynę w Rzymie; zwolennik używania cebuli w celach leczniczych i profilaktycznych...27,4-6

Attyka

ATTYCKI MIÓD (*mel Atticum*)...25,4

CHRYZYP (*Chrysippus*), z Knidos, autor pism medycznych; wprowadził nazwę *diacodion* dla leku przyrządzanego z leśnego maku; niesłusznie zarzucał bazylii zgubny wpływ na organizm człowieka; napisał traktat poświęcony właściwościom leczniczym kapusty...19,7; 22,2; 30,14

- DEMOKRYT** (*Democritus*), z Abdery, filozof atomistyczny; uważał, że rzepa wywiera niekorzystny wpływ na ludzkie zdrowie...35,1
- DIOKLES** (*Diocles*), z Karystos, lekarz; cierpiących na puchlinę wodną leczył czosnkiem z centurią; uważał, że rzepa jest niezbędnym składnikiem pokarmów...18,12; 35,3
- DIONIZJUSZ** (*Dionysius*), lekarz; uważał, że rzepa jest niezbędnym składnikiem pokarmów...35,3
- DIOSKORIDES Pedanios** (*Dioscorides*), z Anazarby, lekarz; wybitny autorytet w dziedzinie fitoterapii i dietyki...5,10-11; 6,11; 11,5; 21,12; 27,2. 12; 30,23; 40,1; 41,14; 42,1; 43,2; 46,3; 47,1; 53,2. 13; 56,4; 60,1
- DIOSPOLIS** (*Diospolis*), miasto w Egipcie...3,2
- DIOSPOLITYJSKIE *DIAPEGANON* (*Diospoliticum diapeganon*), lekarstwo na bazie ruty, które tutaj wynaleziono...3,2

Egipt

- EGIPSCY WŁADCY (*Aegyptii reges*), prowadzili badania ludzkich zwłok...1,8
- egipska kapusta *patrz* Indeks roślin / kapust(k)a
- egipska śliwka *patrz* Indeks roślin / śliwka
- EGIPSKIE MIASTO (*Aegyptia civitas*)...3,2
- ESKULAPA ŚWIĄTYNIA (*templum Aesculapii*), na wyspie Kos (?); na jej murze Antioch umieścił wierszowany przepis na środek na ukąszenia węży...39,8

- GALEN** (*Galenus*), rzymski lekarz; autorytet w dziedzinie dietyki...4,1; 5,11-12; 6,2. 6; 7,9; 23,7; 27,3. 20; 30,34; 40,3. 13; 42,2; 44,7; 46,4. [6]; 51,4; 52,6
- GLAUCJAS** (*Glaucias*), autor pisma dietetycznego, w którym wspomniał o wpływie karczochów na pleć dzieci...17,8

grecki

- GRECCY AUTORZY (*Graeci auctores*)...28,1
- GRECKA NAZWA małwy (*Graecum vocabulum*)...5,1
- patrz* Indeks roślin / kozieradka
- GRECY** (*Graeci*), nazwa nadana przez Rzymian ludziom mówiącym po grecku i przejęta potem do innych języków europejskich; nazwali rukolę *euzomonem*; stwardniałe wrzody w kształcie woskowego plastra nazywali *ceriami*; czyszcicę nazwali *kalaminthą*; nadali lebiodce trzy nazwy; kwiatek znajdujący się w kwiecie granatu nazwali *balaustionem*; lek przyrządzany z kwaśnego granatu nazywali *stomatyką*, a mieszkankę przyrządzaną z granatów *oporyką*; wino z pigw nazwali *hydromelonem*...14,10; 15,7; 23,1; 37,1; 41,18. 24. 28; 43,12

- HERAS Z KAPPADOCJI** (*Heras Cappadox*), autor traktatów farmakologicznych; m.in. pisma ziołoleczniczego, w którym opisał przyrządzany z nasion selera środek przeciwbólowy...2,7

- HIPPOKRATES** (*Hippocrates*), największy lekarz starożytności; zalecał kobietom, by jadły szarłat dla powstrzymania obfitego krwawienia miesięcznego; uważał, że okadzanie czosnkiem usuwa łożysko; wykorzystywał por główkowy w leczeniu wielu chorób...8,3; 18,10; 21,1

- JOWISZ** (*Iuppiter*), mit., najwyższy bóg panteonu rzymskiego; poświęcone mu było miasto Diospolis...3,2

- K**ATON Starszy (*Cato*), rzymski polityk, propagator dawnych cnót, autor pierwszego w literaturze łacińskiej fachowego dzieła poświęconego rolnictwu; twierdził, że naród rzymski przez prawie 600 lat używał kapusty w celach leczniczych; wymyślił przepis na leczniczą mieszankę z kapustą...30,1. 5. 14
- Korneliusz, bliżej niezany; twórca przepisu na tabletki przyrządzane z kapusty
KORNELIUSZOWE [pastylki] (*[catapotia] Cornelianana*)...30,25. 26
- KSENOKRATES (*Xenocrates*), z Afrodyzji, lekarz i autor pism medycznych; dostrzegł związek między spożywaniem ziaren kolendry a krwawieniem miesięcznym...4,8
- M**atiusz Gajusz (*Gaius Matius*), ekwita, autor pism gastronomicznych, wprowadził zwyczaj przycinania drzewek owocowych
matiański *patrz* Indeks roślin / jabłko
- MELICJUSZ (*Melittus*), lekarz, autor pism medycznych; twierdził, że jęczmiec podniebienny leczy się poprzez zawieszenie na szyi korzenia kapusty...30,36
miasto *patrz* Rzym
- MITHRYDATES, KRÓL PONTU (*Mithridates Ponticus*), aby ustrzec się przed trucicielami, codziennie spożywał na czczo mieszankę ziołową przyrządzoną na bazie ruty...3,7
- N**ERON (*Nero*), cesarz rzymski; spożywał por w celu polepszenia brzmienia głosu... 21,22
- O**LIMPIA z TEB (*Olympias Thebana*), akuszerka, autorka pism z dziedziny położnictwa; twierdziła, że umieszczone przy narządach rodnych malwy z gęsim tłuszczem powodują poronienie...5,9
- P**ITAGORAS (*Pythagoras*)
filozof; chwalił jako niezwykle skuteczne lecznicze działanie gorzycy...29,1
trener atletów; wprowadził do systemu żywieniowego atletów mięso w miejsce fig...49,3
- PLINIUSZ Starszy (*Plinius*), pisarz rzymski, erudyta i encyklopedysta; opisywał przyrządzany z gorzycy lek; zalecał spożywanie kwiatów granatowca dla zapobiegania bólowi oczu...29,16; 41,15
Ponticum absinthium patrz Indeks roślin / bylica boże drzewko
- PRAKSAGORAS (*Praxagoras*), z Kos, lekarz i potomek lekarzy; leczył żółtaczkę czosnkiem z winem...18,14
- punicki, tj. kartagiński, pochodzący z Kartaginy, fenickiego miasta-państwa w Afryce północnej, lub z Fenicji, krainy leżącej w Azji zachodniej, na wąskim pasie wybrzeża Morza Śródziemnego *patrz* Indeks roślin / granatowiec
- R**zym, stolica imperium
RZYMSKI NARÓD (*populum Romanum*), zanim do stolicy przybyli greccy lekarze, leczył się warzywami...30,1
MIASTO (*urbs*)...30,2
- S**EKSTIUSZ NIGER (*Sextius Niger*), autor traktatów farmakologicznych; sądził, że malwy szkodzą na żołądek...5,10
- Syria *patrz* Indeks nazw własnych / Antioch

**Skorowidz Gargiliuszowych terminów botanicznych
i roślin dotyczących**

abellana nux patrz Indeks roślin / leszczyna

absinthium

absinthium patrz Indeks roślin / piołun

absinthium Ponticum patrz Indeks roślin / bylica boże drzewko

acetum (mulsum) patrz Indeks rzeczowy / składniki / ocet (słodki)

allium patrz Indeks roślin / czosnek

althaea patrz Indeks roślin / prawoślaz

amomum patrz Indeks roślin / kardamon

amulum patrz Indeks rzeczowy / składniki / krochmal pszenny

amygdalum (amarum) patrz Indeks roślin / migdałowiec

anesum patrz Indeks roślin / anyż

anethum patrz Indeks roślin / koper

apium patrz Indeks roślin / seler

armoracia patrz Indeks roślin / rzodkiew dzika

asparagus patrz Indeks roślin / szparag

atriplex patrz Indeks roślin / łoboda

autopyrus panis patrz Indeks rzeczowy / składniki / chleb

beta patrz Indeks roślin / burak

blitum patrz Indeks roślin / szarłat

brassica patrz Indeks roślin / kapusta

Calamintha patrz Indeks roślin / czyścica

carduus patrz Indeks roślin / karczoch

carica patrz Indeks roślin / figowiec

castanea patrz Indeks roślin / kasztanowiec

cauliculus patrz Indeks roślin / kapusta

centaureum patrz Indeks roślin / centuria

cepa patrz Indeks roślin / cebula

cerasium patrz Indeks roślin / wiśnia

cerefolium patrz Indeks roślin / trybula

cinnamum patrz Indeks roślin / cynamon

citrium patrz Indeks roślin / cedrat

coriandrum patrz Indeks roślin / kolendra

crocus patrz Indeks roślin / szafran

cucumis patrz Indeks roślin / ogórek

cucurbita patrz Indeks roślin / tykwa

cydonium patrz Indeks roślin / pigwowiec

cuminum patrz Indeks roślin / kminek

dacrydium patrz Indeks rzeczowy / części roślin / żywica

eleisfacus patrz Indeks roślin / szalwia

eruca patrz Indeks roślin / rukola

euzomon patrz Indeks roślin / rukola

faba patrz Indeks roślin / bób

farina

farina hordeacia/hordei patrz Indeks rzeczowy / składniki / mąka / mąka jęczmienna

farina turis patrz Indeks rzeczowy / składniki / kadzidło sproszkowane

feniculum patrz Indeks roślin / fenkuł

fenum Graecum patrz Indeks roślin / kozieradka

figus patrz Indeks roślin / figowiec

galla patrz Indeks rzeczowy / części roślin / galasy

gentiana patrz Indeks roślin / goryczka

glycyrrhiza patrz Indeks roślin / lukrecja gładka

Graecum fenum patrz Indeks roślin / kozieradka

granatum malum patrz Indeks roślin / granatowiec

holisatrum patrz Indeks roślin / czarny / czarna jarzyna

hordeacia/hordei farina patrz Indeks rzeczowy / składniki / mąka / mąka jęczmienna

hyscyamus patrz Indeks roślin / lulek czarny

hysopum patrz Indeks roślin / hyzop

intibum patrz Indeks roślin / cykoria

inula patrz Indeks roślin / oman

iris patrz Indeks roślin / kosaciec

iuncus patrz Indeks roślin / sit

lactuca patrz Indeks roślin / sałata

lapatium patrz Indeks roślin / szczaw

lasar / laser patrz Indeks roślin / zapaliczka

ligusticum patrz Indeks roślin / lubczyk

linum patrz Indeks roślin / len

lomentum patrz Indeks rzeczowy / składniki / mąka / mączka bobowa

malache patrz Indeks roślin / malwa

malum

malum patrz Indeks roślin / jabłoń

malum granatum patrz Indeks roślin / granatowiec

malva patrz Indeks roślin / malwa

manna turis patrz Indeks rzeczowy / części roślin / ziarenka kadzidla

marinus ros patrz Indeks roślin / rozmaryn

marrubium patrz Indeks roślin / szanta

mastice patrz Indeks rzeczowy / części roślin / żywica

melo patrz Indeks roślin / melon

menta patrz Indeks roślin / mięta

merum patrz Indeks rzeczowy / składniki / wino / nierozcieńczone

mespilum patrz Indeks roślin / nieszpułka

mulsa / mulsum patrz Indeks rzeczowy / składniki / ocet (słodki)

patrz Indeks rzeczowy / składniki / wino / miodowe

patrz Indeks rzeczowy / składniki / woda / miodowa

mustum patrz Indeks roślin / winorośl / moszcz

myrra patrz Indeks roślin / balsamowiec mirra

myrtus patrz Indeks roślin / mirt

myxum patrz Indeks roślin / śliwka egipska

N*apum patrz* Indeks roślin / brukiew

nasturcium patrz Indeks roślin / pieprzycza

nepeta patrz Indeks roślin / czyścica

nux

nux abellana patrz Indeks roślin / leszczyna

nux (iuglans) patrz Indeks roślin / orzech

O*cimum patrz* Indeks roślin / bazylia

oleum

oleum patrz Indeks rzeczowy / składniki / oliwa

oleum rosacium patrz Indeks rzeczowy / składniki / olejek różany

opopanax patrz Indeks rzeczowy / części roślin / sok

origanum patrz Indeks roślin / lebiodka

P*almulae patrz* Indeks roślin / daktylowiec / daktyle

panis

panis patrz Indeks rzeczowy / składniki / chleb

panis autopyrus patrz Indeks rzeczowy / składniki / chleb z mąki pszennej razowej z otrębami

papaver patrz Indeks roślin / mak

passa uva patrz Indeks roślin / winorośl / rodzyнки

passum patrz Indeks rzeczowy / składniki / wino / rodzyńkowe

pastinaca patrz Indeks roślin / marchew

pepo patrz Indeks roślin / arbuz

persicum patrz Indeks roślin / brzoskwinia

petroselinum patrz Indeks roślin / pietruszka

pinea patrz Indeks roślin / pinia / piniowa szyszka

piper patrz Indeks roślin / pieprz

pirum patrz Indeks roślin / grusza

pisa patrz Indeks roślin / groch

pistacium patrz Indeks roślin / pistacja

polenta patrz Indeks rzeczowy / składniki

pollen/pollis patrz Indeks rzeczowy / składniki / mąka / mąka mielona na pył

Ponticum absinthium patrz absinthium Ponticum

porrum patrz Indeks roślin / por

posca patrz Indeks rzeczowy / składniki / wino

prunum patrz Indeks roślin / śliwka

ptisana patrz Indeks rzeczowy / składniki / kaszka jęczmienna

ptisanae sorbitio patrz Indeks rzeczowy / składniki / kleiki / kleik jęczmienny

pulegium patrz Indeks roślin / mięta polej

R*aphanus patrz* Indeks roślin / rzodkiew czarna

rapum patrz Indeks roślin / rzepa

resina terebinthina patrz Indeks rzeczowy / części roślin / żywica

ros

ros marinus patrz Indeks roślin / rozmaryn*ros syriacus patrz* Indeks roślin / sumak*rosa patrz* Indeks roślin / róża*ruta patrz* Indeks roślin / ruta**Salix patrz** Indeks roślin / wierzba*satureia patrz* Indeks roślin / cząber*serpyllum patrz* Indeks roślin / macierzanka piaskowa*seselis patrz* Indeks roślin / koprovník*siliqua patrz* Indeks roślin / szarańczyn*sinapis patrz* Indeks roślin / gorczyca*sorbitio ptisanae patrz* Indeks rzeczowy / składniki / kleiki / kleik jęczmienny*sorbum patrz* Indeks roślin / jarzębina*spomelis patrz* Indeks roślin / jarząb nieszupełkowy*syriacus ros patrz* Indeks roślin / sumak**terebinthina resina patrz** Indeks rzeczowy / części roślin / żywica*thymus patrz* Indeks roślin / macierzanka*trifolium patrz* Indeks roślin / koniczyna

tus

turis farina patrz Indeks rzeczowy / postaci leku / proszek*turis manna patrz* Indeks rzeczowy / części roślin / ziarenka kadzidla**Uva passa patrz** Indeks roślin / winorośl / rodzynki**Vicia patrz** Indeks roślin / wyka soczewicowata*vinum (album, dulce, falernum, vetus) patrz* Indeks rzeczowy / składniki / wino (białe, falernejskie, słodkie, stare)**Zizyphum patrz** Indeks roślin / głożyna

Skorowidz współczesnych terminów botanicznych

Allium

Allium cepa L. *patrz* Indeks roślin / cebula (*cepa*)*Allium porrum* L. *patrz* Indeks roślin / por (*porrum*)*Allium sativum* L. *patrz* Indeks roślin / czosnek (*allium*)*Althaea officinalis* L. *patrz* Indeks roślin / prawoślaz (*althaea*)*Amaranthus blitum* L. *patrz* Indeks roślin / szarłat (*blitum*)*Amomum cardamonum* L. *patrz* Indeks roślin / kardamon (*amomum*)*Anethum graveolens* L. *patrz* Indeks roślin / koper (*anethum*)*Anthriscus cerefolium* Hoffm. *patrz* Indeks roślin / trybula (*cerefolium*)*Apium graveolens* L. *patrz* Indeks roślin / seler (*apium*)

Artemisia

Artemisia abrotonum L. *patrz* Indeks roślin / bylica boże drzewko (*absinthium Pon—ticum*)*Artemisia absinthium* L. *patrz* Indeks roślin / piołun (*absinthium*)

Asparagus officinalis L. patrz Indeks roślin / szparag (*asparagus*)

Atriplex hortensis L. patrz Indeks roślin / łoboda (*atriplex*)

Beta vulgaris cicla L. oraz *Beta vulgaris* var. *rapacea* Koch. patrz Indeks roślin / burak (*beta*)

Boswellia Carterii Birdwood patrz Indeks roślin / kadzidłowiec

Brassica

Brassica napus L. patrz Indeks roślin / brukiew (*napum*)

Brassica oleracea L. patrz Indeks roślin / kapusta (*brassica, cauliculus*)

Brassica rapa L. patrz Indeks roślin / rzepa (*rapum*)

Calamintha nepeta Savi patrz Indeks roślin / czyścica (*nepeta, calamintha*)

Castanea vulgaris Lmk patrz Indeks roślin / kasztanowiec (*castanea*)

Ceratonia siliqua L. patrz Indeks roślin / szarańczyn (*siliqua*)

Cichorium endivia L. patrz Indeks roślin / cykoria (*intibum*)

Cinnamomum casia Blume patrz Indeks roślin / cynamon (*cinnamum*)

Citrullus vulgaris Schrad. patrz Indeks roślin / arbuz (*pepo*)

Citrus medica Risso patrz Indeks roślin / cedrat (*citrium*)

Commiphora abyssinica L. patrz Indeks roślin / balsamowiec mirra (*myrra*)

Convolvulus scammonia L. patrz Indeks rzeczowy / części roślin / żywica

Cordia myxa L. patrz Indeks roślin / śliwka egipska (*myxum*)

Coriandrum sativum L. patrz Indeks roślin / kolendra (*coriandrum*)

Corylus avellana L. patrz Indeks roślin / leszczyna (*abellana nux*)

Crocus sativus L. patrz Indeks roślin / szafran (*crocus*)

Cucumis

Cucumis melo L. patrz Indeks roślin / melon (*melo*)

Cucumis sativus L. patrz Indeks roślin / ogórek (*cucumis*)

Cuminum cyminum L. patrz Indeks roślin / kminek (*cyminum*)

Cydonia vulgaris Pers. patrz Indeks roślin / pigwowiec (*cydonium*)

Cynara cardunculus L. patrz Indeks roślin / karczoch (*carduus*)

Daucus L. patrz Indeks roślin / marchew (*pastinaca*)

Eruca sativa Lam. patrz Indeks roślin / rukola (*eruca, euzomon*)

Erythraea centaurium L. patrz Indeks roślin / centuria (*centaureum*)

Ferula asa foetida L. patrz Indeks roślin / zapaliczka (*lasar, laser*)

Ficus carica L. patrz Indeks roślin / figowiec (*ficus*)

Foeniculum vulgare Mill. patrz Indeks roślin / fenkuł (*feniculum*)

Gentiana L. patrz Indeks roślin / goryczka (*gentiana*)

Glycyrrhiza glabra L. patrz Indeks roślin / lukrecja gładka (*glycyrrhiza*)

Hordeum vulgare L. patrz Indeks roślin / jęczmień

Hyoscyamus niger L. patrz Indeks roślin / lulek czarny (*hyoscyamus*)

Inula helenium L. patrz Indeks roślin / oman (*inula*)

Iris L. patrz Indeks roślin / kosaciec (*iris*)

Juncus / Scirpus L. patrz Indeks roślin / sit (*juncus*)

Lactuca sativa L. patrz Indeks roślin / sałata (*lactuca*)

Lagenaria vulgaris L. patrz Indeks roślin / tykwa (*cucurbita*)

Lepidium sativum L. patrz Indeks roślin / pieprzycza (*nasturcium*)

Levisticum officinale Koch. patrz Indeks roślin / lubczyk (*ligusticum*)

Linum usitatissimum L. patrz Indeks roślin / len (*linum*)

Malva silvestris L. patrz Indeks roślin / malwa (*malva, malache*)

Marrubium vulgare L. patrz Indeks roślin / szanta (*marrubium*)

Mentha

Mentha pulegium L. patrz Indeks roślin / mięta polej (*pulegium*)

Mentha viridis L. patrz Indeks roślin / mięta (*menta*)

Mespilus germanica L. patrz Indeks roślin / nieszpuka (*mespilum*)

Myrtus communis L. patrz Indeks roślin / mirt (*myrtus*)

Nux iuglans L. patrz Indeks roślin / orzech (*nux iuglans, nux*)

Ocimum basilicum L. patrz Indeks roślin / bazylika (*ocimum*)

Olea L. patrz Indeks roślin / oliwka

Opopanax chironium L. patrz Indeks roślin / stosił

Origanum vulgare L. patrz Indeks roślin / lebiodka (*origanum*)

Papaver somniferum L. patrz Indeks roślin / mak (*papaver*)

Petroselinum hortense Hoffm. patrz Indeks roślin / pietruszka (*petroselinum*)

Phoenix dactylifera L. patrz Indeks roślin / daktylowiec

Pimpinella anisum L. patrz Indeks roślin / anyż (*anesum*)

Pinus pinea L. patrz Indeks roślin / pinia / piniowa szyszka (*pineae*)

Piper nigrum L. patrz Indeks roślin / pieprz (*piper*)

Pirus

Pirus communis L. patrz Indeks roślin / grusza (*pirum*)

Pirus malus L. patrz Indeks roślin / jabłoń (*malum*)

Pistacia

Pistacia lentiscus L. patrz Indeks rzeczowy / części roślin / żywica

Pistacia terebinthus L. patrz Indeks rzeczowy / części roślin / żywica / drzewa terpentynowego

Pistacia vera L. patrz Indeks roślin / orzechy / orzeszek pistacjowy (*pistacium*)

Pisum arvense L. patrz Indeks roślin / groch (*pisa*)

Prunus

Prunus amygdalus Stokes patrz Indeks roślin / migdałowiec (*amygdalum, amygdalum amarum*)

Prunus cerasus L. patrz Indeks roślin / wiśnia (*cerasium*)

Prunus domestica L. patrz Indeks roślin / śliwka (*prunum*)

Prunus persica Sieber et Zucc. patrz Indeks roślin / brzoskwinia (*persicum*)

Punica granatum L. patrz Indeks roślin / granatowiec (*malum granatum*)

Raphanus

Raphanus landra Moretti *patrz* Indeks roślin / rzodkiew / rzodkiew dzika (*armoracia*)

Raphanus sativus L. *patrz* Indeks roślin / rzodkiew / rzodkiew czarna (*raphanus*)

Rhus coriaria L. *patrz* Indeks roślin / sumak (*ros syriacus*)

Rosa gallica L. *patrz* Indeks roślin / róża

Rumex L. *patrz* Indeks roślin / szczaw (*lapatium*)

Ruta graveolens L. *patrz* Indeks roślin / ruta (*ruta*)

Salix L. *patrz* Indeks roślin / wierzba (*salix*)

Salvia officinalis L. *patrz* Indeks roślin / szalwia (*eletisfacus*)

Satureia

Satureia hortensis L. *patrz* Indeks roślin / cząber (*satureia*)

Satureia thymbra L. *patrz* Indeks roślin / macierzanka (*thymus*)

Sinapis alba L. *patrz* Indeks roślin / gorczyca (*sinapis*)

Smyrniolum olusatrum L. *patrz* Indeks roślin / czarna jarzyna (*holisatrum*)

Sorbus

Sorbus domestica L. *patrz* Indeks roślin / jarzębina (*sorbium*)

Sorbus torminalis Crantz *patrz* Indeks roślin / jarząb nieszpulkowy (*spomelis*)

Thymus serpyllum L. *patrz* Indeks roślin / macierzanka piaskowa (*serpyllum*)

Tordylium officinale L. *patrz* Indeks roślin / koprownik (*seselis*)

Trifolium L. *patrz* Indeks roślin / koniczyna (*trifolium*)

Trigonella fenum graecum L. *patrz* Indeks roślin / kozieradka (*fenum Graecum*)

Triticum L. *patrz* Indeks rzeczowy / składniki / chleb

Vicia

Vicia ervilia L. *patrz* Indeks roślin / wyka soczewicowata (*vicia*)

Vicia faba L. *patrz* Indeks roślin / bób (*faba*)

Vitis L. *patrz* Indeks roślin / winorośl

Zizyphus vulgaris Lmk *patrz* Indeks roślin / głożyna (*zizyphum*)

Indeks rzeczowy**amulety i działania magiczne**

CZARNA WELNA (*nigra lana*)...5,8

KIELICHY KWATÓW GRANATU (*cytini*) połknięte przez [człowieka] nieskrępowanego żadnym węzłem, trzymane w palcach lewej ręki, kciuku i wskazującym; połknięte bez dotknięcia zębami, po wcześniejszym oczyszczeniu oczu lekkim muśnięciem jego kwiatem...41,15

patrz Indeks roślin / granatowiec

patrz Indeks rzeczowy / części roślin

KORZEŃ

GRUSZY zawieszony [na szyi] (*radix piri alligata*)...40,15

KAPUSTY zawieszony na szyi, a wyrwany w taki sposób, aby po odcięciu nie dotknął ziemi (*radix plantae avulsae colloque suspensa ita ne terram post truncationem contingat*)...30,36

MARCHWI zawieszony na szyi (*radix collo alligata*)...33,5

ŚWIEŻA KOLENDRA podłożona przed wschodem słońca pod poduszkę (*ipsum co-riandrum ante solis ortum cervicali viride subiectum*)...4,7

CHŁOSTA (*verbera*)...14,4

CHOROBA (*causae / morbus / valitudines / vitia*)...1,8; 4,1; 12,7; 40,8; 52,4

DOLEGLIWOŚCI / NIEDOMAGANIA (*molestia / querelae*)...26,3; 28,5; 29,5; 31,7; 33,2; 42,6; 45,3; 46,11; 50,3

SCHORZENIE / DOLEGLIWOŚĆ / NĘKAJĄCY / PRZYPADŁOŚĆ / SCHOROWANY / SZKODLIWA MATERIA (*causa, causae / iniuria, iniuriae / iusta / morbi / vitium, vitia*)...1,8; 3,3, 8; 5,8; 11,9; 16,4; 19,1, 3; 21,1, 6, 15; 24,7; 25,10 (narządów płciowych). 13 (płuc i wątroby); 27,18 (biegunka); 29,9 (zadawnione i poważne). 18; 30,10, 22(*bis*); 32,8; 33,2; 35,9; 38,3; 41,27(*bis*) (jamy ustnej i nosa); 42,15, 21; 43,18, [19]; 44,12 (płuc); 49,1 (wypływająca z brzucha). 8 (macycy); 50,4; 53,6, [12; jelita grubego]; 54,4; 55,3

BEZSENNOŚĆ (*vigiliae*)...19,4; 30,10

BRODAWKI (*verrucae*)...22,8

CHOROBA, KTÓRA POWODUJE GORĄCZKĘ (*caloratum malum*)...2,3

CHOROBY / SCHORZENIA / PRZYPADŁOŚCI / DOLEGLIWOŚCI

JĄDER (*testium vitia*)...30,22

NARZĄDÓW PŁCIOWYCH (*genitalium vitia*)...30,22; 42,21

PĘCZERZA (*vesica laborans*)...34,2; 53,11

PIERSI (*mammaram vitia*)...5,8

POŚLADKÓW (*sedis vitia*)...43,9

STAWÓW (*articulares morbi*)...30,10

CHORZY NA (*aegri / aegrotantes*)...28,3; 43,6; 44,5 / CIERPIĄCY NA

BEZSENNOŚĆ SPOWODOWANĄ PRZEZ CHOROBE (*vigilia morbo laborantes*)...19,4

BIEGUNKĘ / CI, KTÓRYCH MĘCZY BIEGUNKA (*dysenterici*)...6,15; 8,3; 16,4; 33,3; 34,4; 43,5; 46,9 (od dawna – *veteres*); 50,4; 56,3

BÓLE BIODER (*sciatici*)...13,9; 36,5

DOLEGLIWOŚCI / SCHORZENIA

JELIT (*intestinis laborantes*)...28,9

NARZĄDÓW PŁCIOWYCH (*veretro laborantes*)...25,9

ŚLEDZIONY (*splenetici*)...10,1; 30,18; 48,5

ATAK ŚLEDZIONY (*lienii iniuria*)...39,6

ZOŁĄDKOWE / ZOŁĄDKA (*stomachici / stomacho laborantes*)...11,5; 31,2; 43,10

JELITA (*coeliaci*)...41,11; 43,5

kaszel *patrz* Indeks rzeczowy / objawy / kaszel

NADMIAR

FLEGMY (*flegmate laborantes*)...27,3

NASIENIA (*geniturae abundantia laborantes*)...12,8

POGRAŻENIE W POMROCNYM ŚNIE / POGRAŻENI W STANIE GŁĘBOKIEJ POMROCNOCNOŚCI / W POMROCNYM STANIE (*lethargici*)...20,6; 29,12; 53,8

puchlinę wodną *patrz* objawy / puchlinę wodną, cierpiący na ROZSTRÓJ ZOŁĄDKA (*coeliaci*)...56,3

SCHORZENIA PŁUC (*pulmone vitia*)...49,9

SUCHOTY (*ptisici*)...21,19

ŚLEDZIONĘ (*splenetici*)...50,3

TEŻCOWE SKURCZE MIĘŚNI SZYJNYCH (*opisthotonici*)...33,4

- WĄTROBĘ (*iecore laborantes*)...50,3
 ZADYSZKĘ (*suspiriosi*)...18,11; 29,6
 patrz Indeks rzeczowy / objawy / zadyszka
 ZAPALENIE
 PŁUC (*pleurectici*)...33,4; 49,9
 ZAPALENIE STAWÓW (*arthritici*)...30,24
 ZATKANIE CEWKI MOCZOWEJ (*obstructum canalem vesicae laborantis*)...53,11
 patrz Indeks rzeczowy / choroba / obłędem ogarnięci
 / objawy / gorączka / gorączkujący
 / płucie krwią
 CZYRAKI (*furunculi*)...7,4; 13,2; 49,7
 KARBUNKUŁY (*carbunculi*), tj. czyraki gromadne/mnogie...13,2
 EPILEPTYCY (*caduci*)...53,8
 febra *patrz* Indeks rzeczowy / objawy
 gruźlica *patrz* Indeks rzeczowy / choroba / suchoty
 KAMIEŃ (*calculi / lapilli*)...23,6; 26,4; 29,4; 31,5; 44,12; 46,10; 52,14; 53,11
 karbunkuły *patrz* Indeks rzeczowy / choroba / czyraki
 kaszlący *patrz* Indeks rzeczowy / objawy / kaszel
 LISZAJE (*impetigines / lichenaes*)...13,10; 30,9; 44,12; 46,10
 LUPIEŻ (*furfures*)...10,4
 NADKWASOTA (*acrimonia*)...58,1
 NAROŚL (*caro (crescens)*)...28,12; 41,16
 NAROŚLE STWARDNIAŁE (*callosa pars carnis*)...42,12
 NIEDROŻNE JELITA (*praeclusa praecordia*)...2,3
 NIESTRAWNOŚĆ (*cruditates*)...37,5
 NIEŻYTY (*distillationes*)...54,2
 OBŁĘDEM OGARNIĘCI (*frenetici*)...18,13
 patrz Indeks rzeczowy / objawy / szaleństwo
 OBRZEK GRUCZOŁÓW SZYJNYCH (*scrofae*)...8,6
 ODCISKI (*clavi*)...9,4
 ODMROŻENIA NÓG OBJAWIAJĄCE SIĘ POPEKANĄ SKÓRĄ (*pernioes*)...7,5; 10,4; 35,7;
 45,4; 49,14
 ODWODNIENIE (*catarrus*)...54,5
 OPARZENIA / POPARZENIA (*combusta / quae adusta sunt / ustio*)...6,9; 10,2; 11,6; 29,9
 PĘCZERZYKI od oparzeń (*pustellae*)...11,6
 OSŁABIONY ŻOŁĄDEK (*stomachum iacens*), tzw. żołądek kaskadowy (?)...17,3
 OTARCIA (*triturae*)...35,9
 OTARCIA SKÓRY POSZCZEGÓLNYCH CZĘŚCI CIAŁA (*atritae corporis partes*)...18,8
 OWRZODZENIA (*cancerata*)...28,[12]; 38,2; 49,12
 PARCHY (*porrigo*), tj. grzybica głowy...13,11
 PĘCZERZE (*vesica, vesicae*)...18,8; 29,11
 PODAGRA / PODAGRYCZNA GORĄCZKA (*podagra, podagrae / podagra aestuans*)...6,12;
 7,8; 12,3; 30,10
 PODAGRA ZIMNA (*frigidae podagrae*)...35,8
 PODAGRYCY (*podagrifici*)...30,24
 PODRAŻNIENIE (*indignatio*)...25,11
 WĄTROBY (*iocineris indignatio*)...29,11
 POTLUCZENIA (*contusae partes*)...37,7

- ROZSTRÓJ (*turbatio*)...45,7
 OSTRY ŻOŁĄDKA (*tenesmos*)...18,20
 ŻOŁĄDKA (*solutiones alvi fluentis*)...6,14
- ROZWOLNIENIE / ROZWOLNIONY BRZUCH/ŻOŁĄDEK / ROZLUŻNIAC BRZUCH (*alvus fluere / solutio ventris / stomachum dissolutum / ventrem/alvum resolvere*)...4,5; 7,3; 11,4; 16,1; 22,7; 30,17; 41,12. 23; 44,11; 46,1. 5; 47,4; 50,2; 51,1; 52,4; 56,4; 59,2
 CZYŚCIĆ (*purgare*)...56,4
- RÓŻY WYKWITY (*ignes sacri*)...3,12; 6,12; 7,7; 10,2; 11,7; 12,5
- SERCOWCY (*cardiaci*)...12,4
- SŁUCH PRZYTĘPIONY (*gravitas aurium*)...1,5
- SPUCHNIĘTE POŚLADKI (*sedes tumens*)...49,6
- STLUCZENIA (*quassaturae*)...5,5
- SUCHOTY (*ptthisis*)...29,10
patrz Indeks rzeczowy / choroba / chorzy na/cierpiący na / suchoty
- ŚCIĄGNIĘTE MACICE (*vulvae contractae*)...21,3
- ŚLEPOTA (*caecitas*)...29,10
- ŚWIERZB (*psora*)...30,20
- TRĄD (*elephantiasis*)...31,8
- TRUDNOŚCI W ODDAWANIU / UTRUDNIONE ODDAWANIE MOCZU (*urinae difficultates / urinae distillantis angustiae*)...39,5; 54,5
- UDAR SŁONECZNY (*siriasis*)...6,12
- UKĄSZENIA JADOWITYCH ZWIERZĄT (*ictus venenati*)...18,7; 21,13
 UKĄSZENIA WĘŻY (*morsus serpentium*)...55,4
- UPIECIE SIĘ / PODCHMIELENIE (*ebrietas, ebrietates*)...21,21; 53,4
- URAZ (*ictus*)...25,11
- WRASTAJĄCE / WROŚNIĘTE PAZNOKCIE (*scabri ungues*)...7,6; 8,5
- WRZODY (*paniculae / ulcera / ulcera cancerata*)...5,12; 8,2; 10,3 (otwarte); 13,11 (na głowie); 21,5; 27,8 (jamy ustnej); 41,20 (jamy ustnej). 27 (na narządach rodnych); 49,7
 WRZODÓW POWSTANIE (*ulceratio*)...30,9
- NIEGOJĄCE SIĘ (*ulcera cancerata*)...53,9
- OTWARTE (*ulcera manantia*)...18,8
- ROPNE (*fistulae*)...30,10
- STWARDNIAŁE W KSZTAŁCIE WOSKOWEGO PŁASTRA (*ulcera in modum favi concreta*)...15,7
- WSZAWICA (*pthiriasis*)...1,7
- WYPADANIE WŁOSÓW (*fluentes capilli*)...13,3; 30,21; 57,8
- WYPUKLE PEŁCZERZYKI (*papulae eminentes*), tj. guzki krwawnicze, hemoroidy...42,12
EKSOCHADY (*exochadae*), określenie stosowane przez lekarzy...42,12
- ZAPALENIE / STAN ZAPALNY...47,[6]
 OCZU (*fervores oculorum*)...28,10
 OCZU (ZAROPIAŁYCH), KTÓREMU TOWARZYSZY ŁZAWIENIE (*epifora / oculorum epiforae / glareantes oculorum epiforae*)...12,3; 15,6; 19,4
 PRZYUSZNIC (*parotides*), tj. świnka...8,5; 38,6; 42,18; 49,7
 ROPNE (*suppurationes*)...18,16 (w klatce piersiowej)
patrz Indeks rzeczowy / płyny ustrojowe / ropa / jej wyciekanie stawów *patrz* Indeks rzeczowy / choroba / chorzy na/cierpiący na / zapalenie stawów

- ZATOR (*densitas*)...25,7 (nerek)
- ZATRUCIA GRZYBAMI (*venena fungorum*)...29,8
- ZESZTYWNIENIE MIĘŚNI (*nervi torpentes*)...29,20
- ZŁAMANIA KOŚCI (*fracturae / ossa quae fracta sunt*)...14,7; 21,21
- ZWICHNIĘCIA (*luxata / luxatae partes*)...30,10; 37,7
- ŻÓLTACZKA (*aurugo, aurugines / morbus regius*)...7,9; 8,5; 18,14; 53,13
- CZĘŚCI CIAŁA / CZŁONKI i narządy (*membra*)...26,6; 30,14; 44,6
- CIAŁO (*corpus, corpora*)...1,7; 5,11; 6,8; 12,[9]; 18,8; 19,1; 21,1; 25,3; 29,3;
 30,[34]; 35,1; 40,12; 41,9; 43,18; 44,4; 48,1; 49,2
- CIAŁ ZMARŁYCH BADANIE (*scrutari corpora mortuorum*)...1,8
- CIAŁA CZĘŚCI MIĘKKIE (*caro*)...42,19
- BIODRO (*coxa*)...29,11; 30,32; 36,5
- BOK (*latus*)...3,3; 26,5; 30,32; 38,2
- BRZUCH / JAMA BRZUSZNA / BRZUSZNY (*alvus / venter*)...1,10; 8,1; 10,4; 13,6. 12; 20,4;
 24,8; 26,3; 28,8. 9; 33,10; 44,8; 45,7; 48,3; 49,1; 51,1. 4; 52,8; 54,5
- patrz* Indeks rzeczowy / części ciała / jelita
 / układ pokarmowy
 / objawy / rozwolnienie
- CERA (*color*)...27,6
- CEWKA MOCZOWA (*canal vesicae*)...52,14; 53,11
- patrz* Indeks rzeczowy / części ciała / pęcherz
- członki *patrz* Indeks rzeczowy / części ciała
- CZOŁO (*frons*)...15,6; 39,2
- DZIAŚLA (*gingivae*)...46,11
- GARDŁO (*fauces*)...19,7; 28,11; 29,18; 44,12
- GARDŁA PŁUKANIE (*gargarizatus*)...8,5
- GARŚĆ (*manus plena*)...29,19
- GŁOWA, GŁÓWKI (*caput / cerebrum*)...3,9; 6,12; 10,3. 4; 12,6; 13,11; 17,2; 18,8. 17;
 20,6; 21,17; 23,6; 24,5; 27,2. 17; 28,3. 4; 29,4. 10. 18; 30,5; 43,19; 44,10; 53,3.
 8; 54,1. 7
- gruczoły szyjne *patrz* Indeks rzeczowy / choroba / obrzęk gruczołów szyjnych
- jama brzuszna *patrz* Indeks rzeczowy / części ciała / brzuch
- jama ustna *patrz* Indeks rzeczowy / części ciała / usta
- JĄDRA (*testes*)...4,3; 30,22; 33,5
- JELITA (*interanea / intestina / praecordia / venter*)...2,3; 3,10; 4,4; 5,3; 6,15; 23,6;
 26,3; 28,9; 30,5; 43,10; 44,1; 46,6; 49,1; 50,2; 52,11
- JELITO GRUBE (*colum*; właściwie część jelita między ślepą kiszka a odbytnicą)
 ...3,10; 31,4; 53,12
- patrz* Indeks rzeczowy / choroba / chorzy na/cierpiący na / jelita
- JĘZYCZEK PODNIEBIENNY (*uva*)...8,5; 28,11; 30,35. 36; 41,20; 42,20; 46,11
- KŁATKA PIERSIOWA / PIERSIĘ (*pectus / thorax*)...3,3; 12,3; 13,13. 14; 18,16; 21,2; 23,6;
 32,8; 43,7; 45,8; 49,5; 55,3
- ZAKAMARKI KŁATKI PIERSIOWEJ (*thoracis sinus*), tj. oskrzela lub oskrzeliki (?)...44,12
- KOŚCI (*ossa*)...14,7
- PISZCZELOWE (*tibiae*)...49,10
- patrz* Indeks rzeczowy / choroba / złamania kości
- ŁĘDŹWIE (*lumbi*)...21,18; 26,5; 29,20; 31,6; 33,2
- ŁOŻYSKO (*secundae / uterus*)...18,11; 36,2

- MACICA / LONO (*matrix / uterus / vulvae*)...3,10. 15; 17,5; 21,2; 31,7; 33,10; 36,2; 40,17; 43,9; 49,8
patrz Indeks rzeczowy / objawy / ściągnięte macice
- MIĘŚNIE (*nervi / nervosae partes*)...28,4; 29,20; 42,1
- MIGDAŁKI (*toxillae*)...41,20; 46,11
- narządy
- PLCIOWE (*genitalia / veretrum*)...6,10; 25,9; 30,22
- RODNE (*genitales / genitalis pars / genitalium pars*)...5,9; 41,21. 27; 42,21
- TRAWIENNE (*digestio*)...60,1
- WSTYDLIWE (*verendae partes*)...42,12
- NERKI (*renes*)...3,3; 25,7; 31,6; 33,2; 53,10
- NOGI (*pedes*)...35,9; 52,4
- NOS / NOZDRZA (*nares*)...21,10. 17; 22,8; 27,17; 28,13; 29,4; 41,27
- OCZY / WZROK (*oculi*)...1,[8(*bis*)]; 12,3; 15,6; 22,2; 25,[2. 4]; 28,10; 29,10. 18; 30,5; 41,13. 15. 27; 54,7; 59,[4]
- PALCE (*digiti*)...41,15
- KCIUK (*pollux*)...41,15
- WSKAZUJĄCY (*quartus*)...41,15
- PAZNOKCIE (*ungues*)...7,6; 8,5
- PĘCZERZ (MOCZOWY) (*vesica*)...5,3; 12,7; 16,3; 34,2; 44,12; 48,7
patrz Indeks rzeczowy / części ciała / cewka moczowa
- PIERSI (*mammae*)...5,8
patrz Indeks rzeczowy / części ciała / sutek
- piers *patrz* Indeks rzeczowy / części ciała / klatka piersiowa
- PLUCA (*pulmo*)...21,6. 15; 25,13; 29,10; 41,4; 42,7; 44,12; 49,9; 50,3; 55,3; 54,4
- PODBRÓDEK (*mentum*)...8,5
- PODNIEBIENIE (*palatum*)...29,4
- POŚLADKI (*sedes [sing.]*)...43,9; 49,6
- PRZEWÓD POKARMOWY (*meatus ventris*)...5,11
- przysznicze *patrz* Indeks rzeczowy / choroba / zapalenie przyusznic
- RĘKA (*manus*)...41,15
- SERCE (*cor*)...1,8
- SKÓRA (*coria / cutis / pelles*)...15,9; 29,9; 41,6(*bis*)
- SKRONIE (*tempus, tempora*)...18,17; 24,5; 39,2
- STAWY (*articuli*)...30,11; 35,6
 SCHOROWANE (*morbi articulares*)...19,3
- STOPY (*pedes*)...9,4; 27,17; 29,12
- SUTEK (*papilla*)...12,4
patrz Indeks rzeczowy / części ciała / piersi
- SZYJA (*collum*)...8,6; 30,36; 33,5
- ŚCIĘGNA (*nervi*)...30,11. 12
- ŚLEDZIONA (*lien / splen*)...8,5; 13,8; 23,6; 29,11; 33,2; 39,6; 45,3; 53,13
patrz Indeks rzeczowy / choroba / chorzy na/cierpiący na / dolegliwości śledziony
- TCHAWICA (*arteria, arteriae*)...19,7; 21,6; 52,12
 PRZEWÓD TCHAWICY (*arteriae canal*)...44,12
- TWARZ (*facies*)...14,6; 15,8; 52,13
- UDO (*femur*)...5,7
- UKŁAD POKARMOWY (*venter*)...9,2

patrz Indeks rzeczowy / części ciała / brzuch
/ objawy / rozwolnienie

USTA / JAMA USTNA (*os*)... 6,7; 17,9; 27,8; 41,14. 20. 27

USZY / USZKO (*aurēs / auricula*)... 1,5; 3,14; 6,6; 13,4; 18,18; 19,3; 21,16. 17; 24,6; 25,5; 27,13; 41,27

WĄTROBA (*iecur/iocur*)... 3,3; 10,1; 12,7; 16,4; 22,2; 23,6; 25,13; 29,11; 33,2; 40,18; 41,4; 42,7; 45,3; 48,7; 50,3; 53,10. 13; 54,4; 55,3

WŁOSY / OWŁOSIENIE (*capilli*)... 1,4; 13,3; 27,20; 30,21; 54,6; 57,8

WŁOSKI (*pili*)... 30,33

WYDĘCIA TWARDE (*condylomata*), tj. kłykciny kończyste... 42,12

WZROKU POGORSZENIE / MGŁA ZASNUWAJĄCA OCZY (*caligo, caligines / oculorum caligo*)... 25,2. 4; 30,5. 16; 31,4; 36,2; 41,27; 53,3

ZĄB (*dens, dentes*)... 5,6; 6,7; 8,5; 13,4; 27,15; 29,15; 31,9; 33,8; 41,8. 14; 47,5

ŻOŁĄDEK (*alvus / stomachum / venter*)... 1,3; 2,3. 7; 3,3; 4,5; 5,10; 6,3. 14; 8,1; 12,2; 15,4; 16,1; 17,3; 18,[20]; 20,7; 22,2. 7; 23,6; 24,3. 7; 25,14; 27,5; 28,5; 29,5. 10. 18; 30,5. 19; 32,3; 35,2; 37,6; 40,6. 9; 41,3. 4. 8. 28; 42,6; 43,7. 19; 44,1; 45,2; 47,4; 48,3; 49,1; 50,2(*bis*); 51,1. 3; 52,2. 8. 9. 11. 13; 53,1. 2; 54,1; 55,2; 57,2; 58,1; 59,2; 60,2

patrz Indeks rzeczowy / choroba / choroby na/cierpiący na / dolegliwości żołądkowe

części roślin i substancje pochodzenia roślinnego

BŁONKI (*membrana*)... 56,4 (oddzielające kasztany od lupin)

GALASY (*galla*)... 21,2. 10

GLÓWKA (*caput, capita*)... 19,1. 4. 7 (maku); 21,8 (pora)

gniazdo nasienne

WEWNĘTRZNA, ZDREWNIĄŁA CZĘŚĆ (*interius lignosa pars / lignum interior*)... 42,14; 43,15

JAGODY (*bacae*)... 21,12 (mirtu); 50,[2] (jarczębiny)

KIELICH KWIATU GRANATU / KWIATEK W NIM SIĘ ZNAJDUJĄCY (*cytinus, cytini*)... 41,13. 14. 16. 17. [21]

patrz Indeks roślin / granatowiec

patrz Indeks rzeczowy / amulety

KORA (*cortex*)... 42,19[*bis*] (jabłoni); 46,12 (śliwki); 47,6 (nieszpułki); 48,6 (głożyny); 53,18 (migdała); 58,8

KORZEŃ / KORZONKI (*radix, radices, radiculi / stirpes*)... 2,5 (selera); 5,6 (malwy); 8,5 (szczawiu). 6 (szczawiu); 12,5 (cykori); 14,7 (rukoli); 15,7 (arbuza); 17,4 (karczoch). 11 (zapaliczki); 25,7 (fenkułu); 26,4 (czarnej jarzyny); 28,12 (kopru); 29,17 (gorczycey); 30,1 (zapaliczki). 31 i 35 i 36 (kapusty); 31,5 (szparaga); 33,1. 2. 3. 5. 8 (marchwi); 40,15 (gruszy); 45,10 (sytu); 46,12 (śliwki); 47,6 (nieszpułki); 48,6 (głożyny)

KWIAT / KWIATEK (*flos / flosculus*)... 41,15 (granatu). 17 (w kielichu kwiatu granatu)

LIŚCIE / LISTKI (*folia*)... 3,7 (ruty); 5,4 (malwy i wierzby); 16,2 (ogórka); 19,1. 3 (maku); 21,14 (pora); 25,11 (fenkułu); 34,2 (brukwi); 40,11. 14; 42,18 (jabłoni); 44,8 (brzoskwiń); 46,11[*bis*]. 12 (śliwki); 47,1. 6 (nieszpułki); 48,5 (głożyny); 53,18 (migdała); 57,3 (ruty)

LODYGA / ŁODYŻKA (*caulis / restes*)... 18,7 (czosnku); 29,14 (gorczycey); 34,2 (liści brukwi)

LUPINA / SKÓRKA (*cortex / folliculum*)... 6,9. 11 (tykw); 41,26 (granatu); 45,5 (cedratu); 53,2 (orzecha migdała); 56,3. 4 (kasztana); 57,5 (orzecha)

ŁUPINA ŁODYŻEK (*cortex cauliculorum*)... 19,6

- MIĄŻSZ (*caro*)... 15,6 (arbuza); 44,1 (brzoskwini)
 ZE ŚRODKA (*interior medulla*)... 30,28 (dzikiej tykwy)
- NASIONA (*semen, semina*)... 1,9 (czarnej rzodkwi); 2,7 i 8 (selera); 4,5 (kolendry); 6,13 (tykwy); 7,9 (łobody); 8,3 (szczawiu); 13,5 (pieprzycy); 14,1 (rukoli); 15,4. 9 (arbuza); 16,3. [4](*bis*) (ogórka); 19,4 (maku); 22,8 (bazylii); 23,4 (selera); 25,[15] (fenkułu); 26,1 (czarnej jarzyny); 28,13 (kopru); 29,13 i 17 i 20 (gorzycy); 30,34 (kapusty); 31,10 (szparaga); 32,7 (dzikiej rzodkwi); 33,1. 9. 10 (marchwi); 34,4 (brukwi / lnu). 5 (brukwi); 35,10. 11. 12 (rzepy); 39,10 (selera); 40,18 (gruszy); 43,15 (pigwy); 45,2 (cedratu); 47,3 (nieszpulki)
- ORZECH (*nucleus*)... 53,1 (migdała)
patrz Indeks roślin / orzech
- OWOC (*fructus / malum, mala / pomum, poma*)... 40,12; 41,10. 17. 26; 46,1 (śliwki); 47,1. [3]. 4 (nieszpulki); 48,5 (głożyny); 49,1 (figi); 52,1. 6
- PESTKA (*lignum / nucleus, nuclei / ossa*)... 44,10 (brzoskwini); 48,4 (głożyny); 52,4 (wiśni); 59,4 (śliwki egipskiej)
- PĘD (*caulis / cymae / frutex*)... 2,8 (selera); 5,6 (malwy); 19,7 (maku leśnego)
- PIEŃ (*truncus*)... 44,11 (brzoskwini); 52,12 (wiśni)
- SKÓRA / SKÓRKA (*cortex / cutis*)... 15,4. 8 (arbuza)
 skórka *patrz* Indeks rzeczowy / części roślin / lupina
 sok
- MLECZNA KROPLA (*lactea gutta*)... 29,15 (na łożdże gorzycy)
- SOK STOSILU (*opopanax*)... 39,10
- SOKI ROŚLIN, KTÓRE ONE PUŚCIŁY (*pigmenta*)... 45,12
- SZYSZKA (*pineae*)... 45,10
- WĄSIKI (*viticulae*)... 6,15 (tykwy)
- ZIARNO / [ZIARENKO] (*grana / seminis granum*)... 4,6 i 9(*bis*) (kolendry); 30,[29] (wyki soczewicowatej); 47,3
- ZIARENKA KADZIDŁA (*manna turis*)... 21,10
- ŻYWICA (*dacrydium / mastice, mastices / resina*)... 17,9 (karczochów); 30,28(*bis*) (powoju czyszczącego i drzewa mastykowego); 53,17 (drzewa migdałowca); 58,6 (pinii)
- DRZEWA TERPENTYNOWEGO (*resina terebinthina*)... 53,11
- czynności życiowe i fizjologiczne**
- KICHANIE (*sternutamenta*)... 22,8
- mówienie
- GŁOS (*vox*)... 18,19(*bis*); 21,7. 22
patrz Indeks rzeczowy / objawy / ochrypli głos / zaniemówić nagle
- ODBIJANIE SIĘ (*ructuare / ructus*)... 1,3; 8,1; 22,7; 28,6
- PŁODNOŚĆ (*fecunditas*)... 21,4
- POCZĘCIE (*conceptus*)... 40,15
- POŻĄDANIE MIŁOSNE / FIZYCZNA MIŁOŚĆ / MIŁOSNA ROZKOSZ / MIŁOSNY POCIĄG (*usur venerius / veneria voluptas / venus*)... 1,10; 3,15; 5,7; 13,1; 14,2; 20,2; 21,7. 21; 25,13; 31,10; 33,7; 35,5; 53,3; 58,5
- RODZENIA CZAS (*partus*)... 40,16
- SEN (*somni*)... 21,7; 27,7; 53,6
- TRAWIENIE (*alvus / concoctio / conquere / digestio, digestiones / venter*)... 3,3; 6,5; 11,4; 12,2; 14,2; 15,1; 18,15; 21,8. 21; 23,6; 27,7; 28,[1]. 7; 29,4; 30,16. 23; 44,1; 45,6; 46,1. 3. 7; 48,3; 57,2

CIĘŻKOSTRAWNY (*vix digerere*)...51,4

DOBRY NA TRAWIENIE (*eustomachus*)...43,1

LEKKOSTRAWNY BARDZO (*digestioni faciliora*)...46,7

WIATRY (*spiritus*)...27,5

WYPRÓŻNIENIE (*alvus / lapsus / ventrem mollire*)...3,3; 7,2; 15,4; 30,26; 31,4

DAWKA (*mensura / modum*)...29,19; 30,6

ACETABUŁ (*acetabulum, acetabuli*)...16,4; 30,6

CYATY (*cyati*)...13,12; 28,5; 34,4; 39,7. 12; 58,7

DENAR (*denarius*)...13,12

FUNT (*libra*)...41,26; 42,14

KONGIUSZ (*congius*)...41,29

OBOLE (*oboli*)...31,10

SEKSTARIUSZ (*sextarii*)...41,26. 29(*bis*); 42,14; 51,3; 58,6

SKRYPULY (*scripuli*)...21,12; 23,4(*bis*); 30,28(*quater*); 41,26(*ter*). 29; 42,14

SZCZYPTA (*tribus digitis apprehendere*)...24,7

UNCJE (*unciae*)...2,8 (*quater*); 3,4(*quater*); 23,4(*sexies*); 33,4; 53,14(*quater*); 58,1 (*quater*). 4

WIKTORIAT (*victoriatus*)...39,11

dawkowanie

DWA RAZY DZIENNIE (*bis die*)...30,8

DOŚWIADCZENIA (*experimenta*)...25,3

Jady patrz Indeks rzeczowy / trucizny

Krew patrz Indeks rzeczowy / objawy / odkrzuszący krew

/ plucie krwią

/ wymioty / wymiotujący krwią

/ płyny ustrojowe

LEK / LEKARSTWO / LECZNICZE MIESZANKI / LECZNICZY ŚRODEK / SPECYFIK (*antidotum / auxi-*

lium / medicamen / medicamentum / remedium)...1,6 (czarna rzodkiew); 3,1.

16; 4,3 (okład z kolendry); 19,1 (opium). 8 (z maku leśnego); 23,3 (m.in. z czyścicy).

7; 30,4. 14; 31,3 (szparag z kminkiem, oliwą i solą); 41,13 i 15 (z kielichów kwiatów

granatu). 24 i 27 (z kwaśnego granatu). [31]. 32; 42,11 (z jabłek matiańskich); 45,7 (na

przeciżyszczenie). 8 (z cedratu); 50,1 (jarzębina); 52,[5] (z wiśni); 53,13 (z gorzkich

migdałów); 58,[7] (z szyszek piniowych)

KURACJA (*remedia*)...29,9

LECZENIE (*medelae*)...40,8

LECZNICZA MOC (*virtus medicaminis*)...30,21

SPECYFIKI ZAGRANICZNE (*peregrina pigmenta*)...30,2

SPOSOBY LECZENIA (*remedia*)...27,19

DIAAMYGDALON PIKRON (*diaamygdalon picron*)...53,13 (zastosowanie). 14–15 (sposób przygotowania). 16 (ocena skuteczności)

DIAKALAMINTES (*diacalaminthes*)...23,3. 4 (skład). 5 (sposób przygotowania). 6 (zastosowanie)

POLIETIS, nazwa nadana przez Galena...23,7

DIAKERAZJON (*diacerasion*)...52,5

DIAKODION (*diacodion*)...19,8 (z maku leśnego)

- DIAPRAZJON (*diaprasion*)...45,9. 10–12 (sposób przygotowania)
- DIOSPOLITYJSKIE DIAPEGANON (*Diospoliticum diapeganon*)...3,2. 4–5 (skład i sposób przygotowania)
- HEDRYKA (*hedrice*)...42,11. 12 (zastosowanie). 13–14 (skład i przyrządzenie). 15 (zastosowanie)
- KORNELIUSZOWE PASTYLKI KOGUCIE (*catapotia Corneliana alectoria*)...30,25. 26 (wyjaśnienie nazwy). 27–28 (skład). 29 (postać). 30 (dawkowanie)
- LEK DO SSANIA (*ecligma*)...42,16 (z jabłek matiańskich); 53,11 (z migdałów połączonych z żywicą drzewa terpentynowego)
- LEK PRZECZYSZCZAJĄCY (*catharticum / catharicus*)...56,4
- LEKARSTWO KATONA (*Catonis antidotum*)...30,5–6 (zastosowanie, skład, dawkowanie)
- ODTRUTKA (*antidotum, antidota*)...2,6; 29,16; 35,4; 58,3 (skład)
 ŚRODEK NA UKĄSZENIA WĘŻY (*theriaca*)...34,6
patrz Indeks rzeczowy / lek / środek przeciw ukąszeniom węży
- OPORYKA (*oporice*)...41,28 (zastosowanie). 29 (skład). 30 (przyrządzenie). 31 (dawkowanie). 32 (przechowywanie)
- OXYPORIUM (*oxyporium*)...58,4
- polietis *patrz* Indeks rzeczowy / lek / diakalaminthes
- STOMATYKA (*stomatice*), z kwaśnych granatów...41,24. 25–26 (skład). 27 (zastosowanie)
- ŚRODEK PRZECIW UKĄSZENIOM WĘŻY (KRÓLA ANTIOCHA) (*theriaca*)...2,6; 39,8. 9–10 (skład). 11 (sposób przygotowania). 12 (dawkowanie). 13
patrz Indeks rzeczowy / lek / odtrutka
- ŚRODEK PRZECIWBÓLOWY (*anodynos*)...2,7 (na żołądek). 8–10 (skład, sposób przygotowania i dawkowanie)

ludzie / LUDZKI (*homines*)...23,7

- CHŁOPCY (*masculi*)...17,8
 [CZŁOWIEK]...3,16
- DZIECI (MAŁE) / NIEMOWLĘ (*infantes / pueri*)...3,15; 6,12; 14,5; 30,13; 54,7
- KOBIETA, KOBIETY / KOBIECY (*femina, feminae / mulier / muliebris*)...2,2; 4,9; 9,3; 15,9; 16,4; 17,6. 7; 18,10; 23,6; 27,13. 16; 30,16; 32,2; 33,10; 34,2; 36,2; 40,16; 43,9; 53,6
- CIĘŻARNE (*gravidae / praegnantes*)...20,3; 45,2
- KOBIETY KARMIĄCE (*nutrientes feminae*)...11,3
- ŻONA (*uxor*)...53,16
- [MĘŻCZYŹNI]...12,8
- PLÓD (*partus*)...13,5; 20,4; 30,18; 36,2

łyšina *patrz* Indeks rzeczowy / objawy

mięso (*caro*)...49,3

Objawy

- ATAKI GORAÇA (*fervores*)...43,9
- BAŁBLE (*pustulae*)...29,11
- BIEGUNKA (*alvus / fluxus ventris*)...25,13; 27,18; 40,10; 47,4
- JELIT (*intestinatorum fluor*)...43,10
 [z żółcią i wymioty] (*cholera*)...9,2; 11,8
patrz Indeks rzeczowy / choroba / chorzy na/cierpiący na / biegunkę

- BLADOŚĆ (*pallor*)...52,13
- BLIZNY / ZABLIŻNIENIE (*cicatrix, cicatrices*)...14,9 (głowy); 30,3; 40,2
- BÓL / BOLAĆCY / BOLEĆ (*dolor, dolores*)...3,9 (głowy); 4,3 (jąder); 5,6 (zębów); 6,6 (ucha).
7 (zębów); 8,5 (zębów); 12,6 (głowy); 13,4 (zębów). 14 (w klatce piersiowej); 18,17
(głowy). 18 (uszu); 19,3 (uszu); 21,16 (uszu). 17 (głowy). 18 (łędźwi); 24,5 (głowy).
6 (uszu); 26,5 (w boku i w łędźwiach); 27,13 (uszu); 28,4 (głowy). 9 (brzucha);
29,11 (bioder). 15 (zębów). 20 (łędźwi); 30,5 (głowy); 31,4 (jelita grubego). 6 (łędź-
wi i nerek). 9 (zęba); 33,8 (zębów); 35,6 (stawów); 38,2 (w boku); 39,2 (głowy);
40,18 (wątroby); 41,13 (oczu); 44,10 (głowy); 47,5 (zębów); 51,3 (żołądka); 53,10
(wątroby i nerek); 54,1 (głowy)
- ATAKI BÓLU (*morsus*)...27,18
patrz Indeks rzeczowy / objawy / pieczenie / w żołądku
- GWAŁTOWNE/SILNE (*tormenta*)...26,3 (brzucha); 43,7 (klatki piersiowej i żołądka)
- ZADAWNIONE (*veteres dolores*)...30,32 (w boku i w biodrze)
- ZBOLAŁY (*saucius*)...6,15 (jelita)
patrz Indeks rzeczowy / choroba / chorzy na/cierpiący na / bóle bioder
- BRAK APETYTU / LAKNIENIA (*fastidium*)...11,2; 41,28
- CZKAWKA (*singultire*)...28,13
- DRESZCZE (*frigor*)...3,13; 38,3
- FEBRA POWRACAJĄCA CO TRZY TYGODNIE (*tertiana*)...4,6
- GORĄCZKA / TEMPERATURA (*febris, febres / fervor*)...2,3. 9. 10; 3,13(*bis*); 6,8; 25,14;
28,4; 30,19; 40,14; 42,18; 47,6
DLUGOTRWALA (*diuturna febris*)...43,6
- GORĄCZKUJĄCY (*febrecitantes*)...2,3; 6,12; 41,3; 59,2
- PODAGRYCZNA / Ogień podagry (*podagra aestuans / podagrae fervor*)...6,12;
7,8
- GUZKI (*eminentia*)...36,4
- KAPRAWE OCZY MIEĆ (*lippientes*)...19,4
- KASZEL / KASZLĄCY (*tussis / tussientes*)...1,9; 13,15; 14,5; 18,16; 21,6. 15 (*vetus* – dłu-
gotrwale); 45,8; 48,7; 53,12. 17; 54,3; 56,2
- KATAR (*distillationes*)...21,6. 19 (*vetustissimi* – bardzo długotrwałe)
- KOLKI (*tormina*)...39,5
BRZUSZNE (*tormenta ventris / ventris tormina*)...54,5; 58,8
- KRWOTOK (*profluvium sanguinis*)...21,10. 12
- LYSINA (*alopecia, alopeciae*)...1,4; 10,3; 17,2; 27,19; 54,6
- mdłości *patrz* Indeks rzeczowy / objawy / nudności
- NUDNOŚCI / MDŁOŚCI (*nausia*)...25,14; 45,2
ŻOŁĄDEK SKŁONNY DO NUDNOŚCI (*stomachus nausians*)...20,7; 52,13
- OBRZEK / OPUCHLIWNA (*tumor, tumores*)...4,2 (wszelki); 6,5 (wszelki); 8,5 (języczka pod-
niebiennego); 18,21; 19,7 (krtani); 25,11; 29,11 (śledziony); 30,10; 33,5 (jąder);
38,6; 40,1; 42,10; 44,12 (gardła); 47,6 (wszelkie); 49,4
- MACICY (*matrices in tumore*)...43,9
- OBRZEKNIĘTY BRZUCH (*tumens alvus*)...33,10
- POWODUJĄCE POWSTAWANIE PĘCZERZY (*in vesicam tumescere*)...18,8
patrz Indeks rzeczowy / choroba / obrzęk gruczołów szyjnych
/ objawy / opuchlizna
- OCHRYPLY GŁOS (*raucitas vocis*)...18,19
- OCIEŻAŁĄ GŁOWĘ CZYNIĆ (*caput praegravari*)...27,2

- ODKRZTUSZAJĄCY
 KREW (*excreantes sanguinem*)...21,19; 24,4; 41,22; 44,12; 56,3; 58,7
 ROPEŃ (*purulenta excreantes*)...16,4
- OMDLEWAJĄCY (*labens animus*)...24,2
 TRACIĆ PRZYTOMNOŚĆ (*quibus anima linquitur*)...16,1
- OPADAJĄCY JEZYCZEK PODNIEBIENNY (*iacens uva*)...30,35; 42,20
- OPUCHLIWIZNA (*collectiones*)...4,2
 OPUCHNIĘCI (*tumentes*)...19,5
patrz Indeks rzeczowy / objawy / obrzęk
- OSLABIENIE (*marcor*)...41,28 (żołądka)
 OSLABIENI [LUDZIE] (*languentes / languidi*)...11,3; 42,5; 43,11
- PIECZENIE
 W KLATCE PIERSIOWEJ (*thoracis ardores*)...12,3
 W ŻOŁĄDKU (*stomachi ardores / morsus*)...15,4; 37,6
- PIĘGI (*lentigines*)...14,6
- PLAMY (*maculae*)...14,6 (na twarzy); 15,8 (na twarzy)
- PLUCIE KRWIĄ (*cruentae excreationes*)...39,7
- POTY (*sudores*)...43,19
- PRAGNIENIE (*bibendi desideria / sitis*)...6,3; 21,21; 27,2; 40,9; 48,3; 53,5; 59,2
- PUCHLINĘ WODNĄ, CIERPIĄCY NA (*hydropici*)...18,12; 25,8; 29,11; 48,5; 49,13
- SIŃCE (*livores*)...42,10
- SKURCZ (*stricture*)...2,3 (żołądka)
 MACICY, KTÓRY POWODUJE DUSZNOŚCI (*suffocationes ex matrice praeclosae*)...33,10
 MIĘŚNI (*nervorum tensurae*)...28,4
- STWARDNIENIE (*duritia, duritiae*)...7,4 (wśelkie); 8,5 (śledziony); 21,21; 23,6 (śledziony)
- SZALEŃSTWO (*insania*)...22,2
patrz Indeks rzeczowy / choroba / obłędem ogarnięci
- TYCIE (*pinguedo*)...54,1
- UCISK GŁOWY (*stricture*)...29,4
- WSTRĘT DO JEDZENIA (*fastidium / fastidium nihil concupiscentis stomachi*)...24,3; 45,2; 50,2; 52,13
- WYMIOTY
 [i biegunka z żółcią] (*cholera*)...9,2
 SKŁONNOŚĆ DO NICH I DO MDŁOŚCI (*nausians*)...42,6
 WYMIOTUJĄCY KRWIĄ (*sanguinem iactantes / reicientes / reiectantes*)...12,8; 21,2; 41,11; 42,7; 43,5; 47,7; 53,7. 17
patrz Indeks rzeczowy / choroba / biegunka
- WYSYPKA, WYSYPKI (*lepra / papulae / psorae*)...30,20
- WZDĘCIE (*inflatio, inflationes / inflare*)...3,10 (jelit, jelita grubego, macicy); 22,7; 27,2; 35,2 (żołądka); 41,3; 42,1; 49,1; 54,1
- ZADYSZKA (*suspirium*)...1,9
patrz Indeks rzeczowy / choroba / chorzy na/cierpiący na / zadyszkę
- ZANIEMÓWIĆ NAGLE (*repente obmutescentes*)...27,14
- odtrutka *patrz* Indeks rzeczowy / lek

Patologie ciąży

- MARTWE PŁODY (*partus mortui/emortui*)...20,4; 30,18; 36,2
 PORONIENIE (*abortivus, -a, -um / abortus*)...5,9; 21,11

piegi *patrz* Indeks rzeczowy / objawy

plyny ustrojowe

FLEGMA (*flegma / flegmatus*)...27,3; 29,6; 42,1; 52,10

GĘSTA (*flegmatis densitas*)...40,6

KREW (*sanguis / cruenti*)...11,2; 12,8; 21,2. {10}. 11. 19; 24,4; 39,7; 40,2; 41,11. 22;
42,7; 43,5; 44,12; 47,7; 53,7. 17; 56,3; 58,7

patrz Indeks rzeczowy / objawy / odkrztuszający krew

/ płucie krwią

/ wymioty / wymiotujący krwią

KRWAWIENIE MIESIĘCZNE / MIESIĄCZKA (*menstrua, menstruae / purgatio*)...2,2; 4,9;
9,3; 23,6; 27,16; 29,4; 30,16; 32,2; 34,2; 36,2; 38,5

MLEKO (KOBIECE) (*lac (muliebre / mulieris)*)...1,10; 11,3; 16,4; 21,15; 25,13; 27,13;
30,16

MOCZ (*urina*)...1,10; 2,2; 8,1; 14,2; 16,3; 20,5; 23,6; 25,13; 26,2; 29,4; 30,11. 13; 31,10;
32,1; 34,4; 36,2; 38,5; 39,5; 41,4; 43,3; 48,7; 51,2; 52,3; 53,6; 54,5; 58,2

MOCZOPĘDNY (*diureticus*)...43,2

patrz Indeks rzeczowy / choroba / trudności w oddawaniu / utrudnione od-
dawanie moczu

NASIENIE (*genitura*)...12,8

ROZRODCZE (*genitale semen*)...3,15; 13,1

PŁYN (*humor, humores*)...29,10 (w głowie). 11; 40,1; 51,4; 52,10; 58,1

SPLYWAJĄCY Z GŁOWY (*inundatio capitis*)...2,7

pot *patrz* Indeks rzeczowy / objawy / poty

ROPA (*purulenta / tabes*)...16,4; 41,6

JEJ WYCIEKANIE (*suppuratio*)...13,2 (z czyraków i karbunkulów)

patrz Indeks rzeczowy / choroba / zapalenie

Z OGARNIĘTEJ ZAPALENIEM SKÓRY (*effervescens pellium tabes*)...41,6

ROPIEJĄCE USZY (*auris purulentes*)...25,5

ROPIENIE OBRZĘKÓW (*collectiones suppurare*)...59,3

patrz Indeks rzeczowy / objawy / obrzęk

ROPNIE (*strumae*)...8,5

patrz Indeks rzeczowy / choroba / wrzody / ropne

/ zapalenie / oczu (zaropiałych)

/ ropne

/ objawy / odkrztuszający ropę

ŚLUZ (*pituita*)...13,13; 23,6; 29,4; 38,4

KLEISTY (*pituitae glutinosae*)...32,4

WYSIĘKI (*tabes*)...5,12 (wrzodów)

ŻÓŁĆ (*bilis / fel*)...3,3; 27,3; 42,1

Z ŻÓLCIĄ [biegunka i wymioty] (*cholera*)...9,2

pory i okoliczności przyjmowania leków

NA CZZCO (*a ieiuo / ieiuinis / ieiuo / ieiuonus*)...1,6; 13,15; 27,4; 30,6. 10; 31,3;
40,13. 18; 41,31; 42,7; 56,2; 57,4

PO JEDZENIU (*post cibum*)...40,13; 42,7; 44,7

PO KĄPIELI (*post balneum/balneas*)...30,26. 30

PRZED SNEM (*dormitum euntes*)...2,10

PRZED WZROSTEM TEMPERATURY / PRZED ATAKIEM CHOROBY (*ante accessionem*)...3,13; 4,6

RANO (*mane*)...30,6

postacie leku

[KULKI]...53,12 (z migdałów utartych z szalwią)

MAŚĆ (*acopa n.*)...38,3

DEPILACYJNA (*psilotra*)...30,33

DO OCZU SUCHA (*xerocollyrium*)...59,4

MIESZANKA / MISZKULANCJA (*compositio / sceuasias*)...41,28. 33

PO PRZECEDZENIU (*colatum*)...29,18

NAPÓJ (*potio, potiones / potus*)...2,11 (z pigulek z nasion selera rozpuszczonych w winie lub wodzie); 7,9 (z wina i utartych nasion lobody); 8,4 (z nasion szczawiu i wina lub wody); 13,8 (z pieprzycy z octem); 21,11 i 19 (z pora); 26,5 (z korzenia czarnej jarzyny ugotowanego w winie); 29,19 (przecedzony, z nasion i korzeni gorczyicy przechowywanych w winnym moszczu); 31,5 (z korzenia szparaga utartego z białym winem); 45,6 (gorący); 47,7 (trujące); 49,5 (z fig ugotowanych w wodzie z hyzopem); 53,7 (z migdałów utartych z krochmalem i miętą). 10(*bis*) (z migdałów ugotowanych w wodzie z winem rodzynkowym); 58,8 (z kory pinii ugotowanej w winie)

PODANY DO WYPICIA (*in sorbitione*)...41,22 (proszek z wysuszonego kielicha kwiatu granatu z *poską*)

OKŁAD / OKŁADAĆ / PRZYKŁADAĆ / PRZYŁOŻONY (*appositus / impositus / imponere*) ...4,2 (z kolendry utartej z miodem i rodzynkami); 7,4 (z surowej lub odgotowanej lobody); 8,5(*bis*) (z korzeni szczawiu ugotowanych w occie lub w winie); 9,4 i 6 (z szarlatu); 13,2 (z pieprzycy zmieszanej z zakwasem). 9 (z pieprzycy z octem i *polentą*); 15,6 (z mięszu arbuza); 18,8 (z lodyg czosnku wymieszanych z oliwą); 19,6 (ze sproszkowanych lupin łodyżek maku wymieszanych z miodem); 21,14. 21 (z pora); 27,11 (z cebuli ugotowanej w winie i miodzie). 12 (z cebuli z solą i rutą); 28,10 (z utartych korzeni kopru); 30,7 (z surowej, startej kapusty). 10 i 22 i 24 (z kapusty); 31,8 (z rozgotowanego w occie korzenia szparaga). 9 (z korzenia szparaga wysuszonego, ubitego i zawiniętego w wlnę); 32,5 (z podpieczonego i sproszkowanego korzenia dzikiej rzodkwi); 33,11 (z marchwi utartej z miodem); 35,7 (z bardzo gorącej rzepy); 36,4 (z utartej z octem macierzanki). 5 (z macierzanki zmieszanej z *polentą* i namoczonej w winie); 40,1 (z utartych gruszek); 42,9 (z tartych jabłek). 15 (*z hedryki*). 18 (z liści jabłoni); 47,6 (z utartych liści, kory lub korzeni nieszpułki); 48,5 (z utartych liści lub owoców głożyny); 49,4 (z suszonych i utartych fig). 7 (z fig rozartych na kawałku płótna). 10 (z fig rozartych z tlenkiem miedzi). 12 (z utartych dojrzałych fig); 59,3 (z utartych śliwek z mącznego pyłu)

OKŁAD CIEPLY / ŚRODEK KOJĄCY (*fomentum*)...10,4; 25,9 (z korzenia fenkułu ugotowanego w winie); 30,10; 35,8; 43,9; 49,6. 8

PASTYLKI (*catapotia / pastilli*)...30,25; 39,11

PIGULKI (*pilulae*)...2,9; 30,29

PLASTER (*cataplasma / emplastrum, emplastra*)...5,4. 12; 49,13

POPIÓŁ (*cinis*)...6,9 i 10 (z łupiny tykwy)

PROSZEK / SPROSZKOWANY (*pulvis / in pulverem redagere/vertere*)...6,13 (z utłuczonych suchych nasion tykwy); 15,9 (nasiona arbuza); 19,6 (łupina łodyżek maku); 24,7 (sucha mięta); 30,35 (z popiołu z korzeni kapusty); 32,5 (korzeń dzikiej rzodkwi); 39,5. 6 (macierzanka); 41,12 (upieczony granat). 16 (kielich kwiatostanu granatu). 21 (wysuszony kielich kwiatostanu granatu); 42,19 (skórka jabłka); 44,9 (brzoskwinie); 53,14 (z *diaamygdalon pikron*); 59,4 (pestki śliwy egipskiej)

SOK (*sucus*)...1.5.7 (z czarnej rzodkwi); 3,13 i [14] (z ruty); 4,4 (z granatów); 6,6.7 (z tykwy); 7,2 (z lobody); 9,5 (z szarlatu); 12,6 i 9 (z cykorii); 13,3 (z pieprzycy); 17,2 (z karczochy);

18,18 (z czosnku); 19,3 (z maku); 21,2. 3. 13. 15. [16]. 17. 19 (z pora); 24,6 (z mięty); 25,4. 5 (z fenkułu); 26,6 (z czarnej jarzyny); 27,13. 16. 17 (z cebuli); 29,3 i 13 (z gorczycy); 30,23 (świeży z kapusty). 29 (z kapusty); 32,6 (z dzikiej rzodkwi); 33,4 (z rozcieńczonej wodą utartej marchwi); 41,8 (z granatu). 26 (z owoców granatu); 42,8 (z jabłek). 19 (ze skórki jabłek). [21] (z jabłek z winem); 43,15 (z pigw); 44,1 (z brzoskwiń); 45,7 (z cedratu); 46,5 (ze śliwek); 48,7 (z kory i korzeni głożyny); 49,9 (z fig z rutą i miodem); 51,3

STĘŻAŁY (*gummi / gummis*)...44,11 (z pnia brzoskwini); 46,10 (z drzewa dzikiej śliwki); 52,12 (z pnia wiśni)

WIÓRY (*ramenta*)...6,11 (łupiny tykwy)

WLEWKA / WLANY (*iniectus, -a, -um*)...3,10; 10,4; 50,4

WYWAR (*aqua / decoctus aquam / succus*)...2,5 (z selera); 30,10 (z kapusty); 40,10 (z suszonych gruszek). 11 (z liści gruszek); 46,5 (z suszonych śliwek); 51,3 (z szarańczyna); 56,[4] (po zredukowaniu z gotowanych w wodzie błonek oddzielających kasztany od łupin)

przedmioty i substancje

GARNEK (*patina*)...11,8

NOWY Z OBLEPIONĄ POKRYWKĄ (*olla nova operculo inlito*)...41,12

KAMIEŃ (*lapis*)...22,3

ŁYŻECZKA (*ligula*)...36,3

ŁYŻKA (*cocleare / coclearium*)...41,31; 53,14

NACZYNNIE

CZYSTE (*vasum mundum*)...43,14

GLINIANE (*vasum fictile*)...54,1; 57,6

SZKLANE (*vitreum vasum*)...41,32; 43,20(*bis*)

WYSMOŁOWANE (*vasa picata*)...43,16

NARZĘDZIA CHIRURGICZNE (*ferrum*)...42,15

OBUWIE (*calciamenta*)...27,17

PIEC (*furnus*)...41,12

PLASTER WOSKOWY (*favus*)...15,7

PLÓTNO (*pannus*)...49,7

KAWALEK (*linteolum*)...43,20

PRZYPRAWY (*conditurae*)...14,10

SKÓRA (*pelles*)...43,20

WĘGLE (*carbones*)...13,7

ŹANA, RANY / ZRANIENIA (*plagae / vulnus*)...7,5; 8,5 (na podbródku); 9,6; 16,2 (od psich ugryzień); 18,4; 21,14; 25,15; 27,11 (od ugryzienia psa); 32,5; 40,2; 41,16. 21 (na narządach rodnych). 27 (uszu); 42,18; 43,19 (na głowie); 47,7; 49,10 (kości piszczelowych); 50,2 (jelit)

GNIĄCE (*vulnera in putredinem versa / sordidum vulnus / vulnera sordida*)...6,10; 19,6; 28,12; 30,8

OWRZODZONE (*vulnera cancerata*)...33,11

ŚWIEŻE / DOPIERO CO ODNIESIONE (*plagae recentes / vulnera recentia*)...5,4. 12; 21,21; 30,8; 40,2; 42,9

ŚWIEŻE, KRWAWIĄCE, CIĘTE (*recentes plagae cruentorum vulnerum*)...44,9

W STANIE ZAPALNYM (*ignita vulnera*)...40,14

WILGOTNE (*humida vulnera*)...45,3

- WKŁĘSLE (*cavata vulnera*)...6,13; 42,20
- ZABLIŻNIENIE (SIĘ) (*ad cicatricem adducere/perducere*)...6,10; 47,7
ZAMYKAĆ rany (*vulnera claudere*)...21,21
- ZADAWNIONE (*vulnera vetera*)...30,8
- ZATRUTE (*vulnera venenata*)...35,11
- ropa *patrz* Indeks rzeczowy / choroba / wrzody / ropne
/ zapalenie / oczu (zaropiałych)
/ ropne
/ objawy / odkrztuszający ropę
/ płyny ustrojowe
- składniki i elementy substancji leczniczych¹ oraz substancji towarzyszących i wybrane określenia konsystencji**
- ALUN (*alumen*)...30,20; 41,26; 57,6
- BIEL OŁOWIANA (*cerussa*)...3,12; 12,9
- CHLEB (*panis*)...6,12; 27,8
Z MAKI PSZENNEJ RAZOWEJ Z OTRĘBAMI (*panis autopyrus*)...42,14
- CZERNIDŁO SZEWSKIE (*atramentum sutoricum*)...22,8
- DESZCZÓWKA (*aqua caelestis*)...41,10; 43,8. 14
- GARUM...57,2
- JAJKO (*ovum*)...20,7
- KADZIDŁO SPROSKOWANE (*turis farina*)...21,2
- KASZKA JĘCZMIENNA (*ptisana*)...25,7
- KLEIKI (*sorbitiones*)...13,13
KLEIK JĘCZMIENNY (*sorbitio ptisanae*)...21,6; 24,4; 32,8
- KROCHMAL PSZENNY (*amulum*)...39,10; 53,7
- KWAS (*acor*)...42,8
- MASŁO (*butyrum*)...3,10; 42,18; 59,4
- MAKA (*farina*)...30,24 (z kozieradki); 39,10 (z wyki soczewicowatej); 42,6; 43,6; 50,3
(z jarzębiny)
MAKA JĘCZMIENNA (*hordeacia/hordei farina*)...30,10; 49,13
MAKA MIELONA NA PYŁ (*pollen*)...59,3
- MAŁCZKA BOBOWA (*lomentum*)...15,9
- MAŁCZKA KADZIDLANA (*turis farina*)...21,2
- MIÓD (*mel*)...1,4. 9; 3,5; 4,2; 7,8; 10,4; 13,10. 15; 14,6; 15,5; 17,11; 18,5; 19,5. 6; 21,5. 14. 17; 23,5 (najlepszej jakości); 25,4 (attycki). 15; 27,10. 11; 29,13; 30,6; 32,4. 7; 33,11; 36,3; 38,2; 39,7; 40,18; 41,20. 26. 30; 42,17. 20; 45,12; 47,7; 48,7; 49,9; 53,9. 12; 56,2; 59,4
- ODSZUMOWANY (*despumatum mel*)...45,12
patrz Indeks rzeczowy / ocet / ocet zaprawiony miodem
/ woda / woda miodowa
- MLEKO (*lac*)...11,9; 18,11; 33,3
KOZIE (*lac caprinum*)...13,14
patrz Indeks rzeczowy / części roślin / sok
- NAWÓZ KURZY (*fimum gallinaceum*)...8,2

¹ O ile składnikiem tym jest cała roślina, lokalizacji należy poszukiwać w „Indeksie roślin i produktów pochodzenia roślinnego”, s. 132–137.

- OCET (*acetum*)...3,5. 9. 12; 6,15; 7,8; 8,5; 12,2. 4. 6. 9; 13,8. 9; 15,2. 5; 17,11; 19,5; 20,6; 22,7; 25,11; 27,9; 29,7; 30,6. 18. 20. 24. 33; 31,8; 32,3; 36,4; 37,7; 38,5; 39,2. 6. 7; 43,10; 44,10. 12; 46,10
- SŁODKI, tj. zmieszany z miodem (*acetum mulsum*)...18,6
- ZAPRAWIONY MIODEM (*oxymelum*)...58,4
- OLEJEK RÓŻANY (*oleum roseum / rosacium*)...3,9. 12; 6,8; 12,6; 19,2. 3; 30,19; 39,2; 44,10
- OLIWA (*oleum*)...3,10. 11; 4,4; 15,5; 18,7; 25,10; 27,18; 28,3; 29,20; 30,10; 31,3; 35,4; 37,7; 38,3; 43,20 (najświeższa); 44,10; 53,8; 54,7; 57,7. 8
- MELINUM...43,18 (z pigw)
- OPIUM (*meconion*)...19,1
- PIANA MORSKA (*alcyonium*)...27,20
- PIEPRZ (*piper*)...54,5
- PLYN ODCIŚNIĘTY (*sucus expressus*)...42,17 (z ugotowanych jabłek matiańskich)
- POLENTA...6,12; 12,3. 5; 13,9; 36,5; 50,3
- POMADA WOSKOWA, KLEISTE JAK (*in ceroti lentor*)...42,6. 14
- POPIÓŁ (*cinis, cineres*)...6,9. 10; 28,11. 12; 30,31. 33. 35; 43,6
- POSKA (*posca*)...33,9; 41,22
- PULS, potrawa...18,20
- rodzynki *patrz* Indeks roślin / winorośl
- SMALEC (STARY) (*axungia (vetus)*)...5,5; 30,19. 32; 38,6; 42,10; 54,6
- SODA (*nitrum*)...3,4; 7,8; 30,23; 42,18; 49,4; 58,3
- SÓL / ODROBINA/ZIARNKO/ZIARNKA SOLI (*sal, sales / salis granum/mica*)...1,10; 3,7; 11,6; 21,21; 27,12; 30,10(*bis*); 31,3; 49,11; 57,3
- TLENEK MIEDZI (*aeris flos*)...49,10
- TŁUSZCZ (*adeps*)...18,21; 35,6
- GĘSI (*adeps anseris*)...5,9; 13,11; 18,18
- KURZY (*adeps gallinae*)...27,17
- NIEDŹWIEDZI (*adeps ursina*)...54,6
- WELNA (*lana*)...31,9; 37,7
- WĘGLE (*carbones*)...42,18; 56,2
- WINO (*vinum / ex vino*)...6,14; 7,9; 8,3. 5; 9,5; 12,7; 13,6; 14,4. 8; 16,2; 18,14; 20,5; 21,9. 18; 25,8-9; 26,1. 4; 27,11. 16; 32,6; 33,9. 10; 35,4. 10. 11; 36,5; 38,2; 39,11. 12; 41,12; 42,21; 43,10 i 11 i 15 (z pigw). 17; 44,12; 45,3; 46,10. 11; 47,7; 49,6. 13; 50,3; 53,4; 54,5; 55,4; 58,8
- BIAŁE (*vinum album*)...31,5; 37,5
- CZYSTE (*merum*)...21,13; 25,12; 41,23; 48,7; 52,14; 53,17
- FALERNEJSKIE (*vinum falernum*)...42,17
- MIODOWE (*mulsum*)...21,16; 26,2; 46,5
- RODZYNKOWE (*passum*)...6,15; 42,14; 46,5; 53,10; 54,4
- SŁODKIE (*dulce vinum*)...2,9; 16,3; 47,7
- STARE (*vinum vetus*)...43,12; 52,12
- HYDROMELON (*ydromelon*)...43,12
- Z GRANATÓW (*roitus*)...41,33
- WODA (*aqua / ex aqua*)...2,3 (gorąca). 9. 10; 4,5; 8,3; 10,4 (w której ugotowano buraka); 13,12; 14,7; 15,5; 17,4; 18,9; 19,4 (w której ugotowano główki maku); 21,8. 9 (w której ugotowano główki pora); 24,7 (gorąca); 25,14; 27,14; 28,5. 9; 29,13; 30,8 (ciepła); 33,4; 34,4 (gorąca); 35,8 (w której rozgotowano rzepe);

37,6 (ciepła); 39,5. [12]; 42,10; 43,15; 45,3; 46,11 (w której ugotowano liście śliwki); 49,5. 8; 50,4; 51,3; 53,5. 10. 14; 56,3 (w której ugotowano kasztany w łupinie). 4; 58, <6>

MIODOWA (*aqua mulsa / muls*)...21,13; 24,6; 33,2; 34,2; 38,4; 53,15; 54,3
„ZSIADŁA” (*aqua coagulata*)...6,1

ŹRÓDLANA (*aqua fontana*)...45,11. 12

patrz Indeks rzeczowy / choroba / chorzy na/cierpiący na / puchlinę wodną

WOSK (*cera*)...38,6

WOSKOWA POMADA (*cerotum*)...49,14

ZAKWAS (*fermentum*)...13,2

ŻÓŁĆ

BYCZA (*fel bubulum*)...14,9

KOZIA (*fel caprinum*)...21,16

stwardniały/twardy *patrz* Indeks rzeczowy / choroba / wrzody stwardniałe w kształcie woskowego plastra

/ objawy / narośle stwardniałe

/ stwardnienie

/ wydęcia twarde

terminy greckie, zlatynizowane (wybrane)

ACOPA...38,3

ANODYNOS...2,7

ἀπὸ τοῦ μαλλᾶσειν...5,2

AXUNGLA...5,5; 30,19. 32; 42,10; 54,6

BALAUSTION...41,18

CALAMINTHA...23,1

CATHARICUM / CATHARICUS...56,4

CERIA...15,7

CONDYLOMATA...42,12

DIAAMYGDALON PICRON...53,13

DIACALAMINTHES...23,3

DIACERASION...52,5

DIACODION...19,8

DIAPEGANON...3,2

DIAPRASION...45,9

ECLIGMA...42,16; 53,11

ELEPHANTIASIS...31,8

EPISPASTICUS...29,2

EUZOMON...14,10

EXOCHADAE...42,12

FLEGMA...29,6; 36,3; 40,6; 42,1

HEDRICE...42,11

LEPRA...30,20

LEPTYNTICA...29,2

OBOLI...31,10

OPORICE...41,28

OXYPORIUM...58,4

PAROTIDES...8,5; 38,6; 42,18; 49,7

- POLIETIS...23,7
 PSORA...30,20
 PTHISICI...21,19
 PTHISIS...29,10
 SIRIASIS...6,12
 STOMATICE...41,24
 THERIACA...2,6; 34,6; 39,8
 THERMANTICUS...29,2
 TRICOCCUS...47,3
 XEROCOLLYRIUM...59,4
 YDROMELON...43,12
- TRUCIZNA / JADY (*toxica / venenum, venena*)...1,6; 2,5; 3,6. 16; 8,4 (skorpionów); 9,5 (skorpionów); 13,7 (węży); 14,8; 32,6; 33,9; 34,5; 35,10; 37,5; 39,13; 57,4**
- TRUJĄCE**
 GRZYBY (*venena fungorum*)...21,20
 NAPOJE (*potiones malae / venefici potiones*)...39,13; 47,7
patrz Indeks rzeczowy / objawy / zatrucia grzybami
- WŁAŚCIWOŚCI / DZIAŁANIE / MOC / SIŁA warzyw i roślin (*virtus, virtutes / vis*)...18,1; 23,2; 25,3; 33,1; 34,1; 35,3; 37,3; 40,[8]; 41,2; 45,1. 9; 47,1; 48,6; 52,6**
- CHŁODZĄCY – MOC/NATURA/WŁAŚCIWOŚCI (*frigidus / frigida substantia / natura/potestas/virtus/vis frigida / vis frigoris*)...4,1; 6,2. 3; 7,1; 11,1; 15,2; 41,6; 42,8; 57,1; 59,1
- CHŁODZENIE / CHŁODZENIA SIŁA (*frigidissimus / rigor / refrigeratrix potestas*)...4,1; 11,1; 60,1
- CIEPLO (*calidus / calor*)...35,12; 40,7
- CIERPKI – DZIAŁANIE/MOC/WŁAŚCIWOŚCI (*aspera vis / austera virtus/natura*)...8,1; 12,1; 14,1; 36,1; 42,4; 48,4; 55,1
- CIERPKI ((BARDZIEJ/NIECO) Z NATURY / NIEZWYKLE) (*auster / austerior natura / austerioris virtutis / austerissimus / natura subaustera*)...17,1; 28,1; 45,5; 46,8; 47,4
- CIERPKOŚĆ (*austeritas*)...4,1; 25,1; 43,2; 49,1
- EPISPASTYCZNY Z NATURY (*natura epispastica*)...29,2
- GORĄCY / GORĄCO (*fervens / fervor*)...14,3; 28,1; 35,12
- GORĄCA NIECO (*aliquid/aliquantum caloris*)...31,1; 40,6; 41,3
- GORĄCY BARDZO Z NATURY (*natura mordax*)...17,1
- JEDNOLITA WŁAŚCIWOŚĆ (*virtus una*)...40,3
- KWAŚNA MOC (*acida potestas*)...45,2
- LEPTYNTYCZNY Z NATURY (*natura leptyntica*)...29,2
- ŁAGODZĄCY – DZIAŁANIE/WŁAŚCIWOŚĆ (*moliendi natura/potestas*)...5,1; 35,12
- MDŁY Z NATURY / W SMAKU (*natura iners / soluti saporis*)...9,1; 40,7
- NAWILŻAJĄCA WŁAŚCIWOŚĆ (*humida virtus*)...6,2
- NEUTRALNA MOC (*media potestas*)...41,5
- OSTRA MOC, BARDZO (*vis acerrima*)...38,1
- OSTROŚĆ PEWNA (*nec sine acri virtute*)...37,4
- PALĄCY – MOC/DZIAŁANIE (*vis ignea/ignita*)...14,1; 20,1; 38,1
- POMIESZANA Z WIELU WŁAŚCIWOŚĆ (*virtus mixta ex pluribus*)...40,3
- POZBAWIONY SMAKU Z NATURY (*natura sine acrimonia*)...9,1

- PRZECZYSZCZANIA MOC (*solvendi potestas*)...25,1
 PRZECZYSZCZAĆ / PRZECZYSZCZENIE BRZUCHA (*purgandus venter / solvere [alvum]*)
 ...45,7; 46,6
- ROZGRZEWAJĄCY – DZIAŁANIE/MOC/SUBSTANCJA/WŁAŚCIWOŚCI / Z NATURY (BARDZO) (*calida virtus/vis / calidus / natura calorata/calidissima / res calida / vis caloris*)...1,1; 2,1(*bis*); 8,1; 13,1; 14,1; 20,1; 25,1; 28,1; 29,2; 32,1; 34,3; 35,12; 36,1; 39,1; 49,1
- ROZGRZEWA (*vehemens in calore est*)...23,2
 THERMANTYCZNY Z NATURY (*natura thermantica*)...29,2
- ROZLUŃNIAJĄCA NATURA (*dissolvendi natura*)...5,1
- ROZRZEDZANIA MOC (*extenuandi potestas*)...25,1
- SILNIEJSZE WŁAŚCIWOŚCI (*fortioris virtutis*)...46,8
- SUCHOŚĆ (*siccitas*)...59,1
 WYSUSZAJĄCE WŁAŚCIWOŚCI / WYSUSZANIA MOC (*siccans virtus / siccandi potestas*)...25,1; 41,6
- ŚCIAGAJĄCA WŁAŚCIWOŚĆ / ŚRODKI O ŚCIAGAJĄCYM DZIAŁANIU (*styptica natura/virtus/vis / stypticus*)...12,1; 40,1. 5; 41,1; 42,4; 43,3. 18; 55,1; 57,1; 59,1; 60,2
- ŚCIAGAJĄCA MOC (*styptica potestas / stypticus vigor*)...31,1; 45,2
- ŚCIAGAJĄCE BARDZIEJ (*strictiora*)...46,6
- ŚCIAGANIA MOC (*stypseos potestas*)...46,12
- thermantyczny patrz* Indeks rzeczowy / właściwości / rozgrzewający
- WILGOTNA NATURA/MOC (*humida substantia / vis humida*)...7,1; 42,8
- WILGOĆ (*umidum*)...7,1
- WSTRZYMUJĄCE WŁAŚCIWOŚCI (*constrictivus / constringens*)...40,5; 41,6
- wysuszający *patrz* Indeks rzeczowy / właściwości / suchość
- ZIMNY Z NATURY / WŁAŚCIWE (czemu) ZIMNO (*natura frigida / naturalis rigor*)...15,1; 16,1
- ZIMNO (*frigus / rigor*)...11,2; 19,1; 35,7; 40,7; 59,1
- ZŁE WŁAŚCIWOŚCI (*vitia*)...3,15
- ZŁOŻONE WŁAŚCIWOŚCI (*virtus iuncta*)...55,1
- ŻRĄCY – DZIAŁANIE / Z NATURY (*vis/natura caustica*)...13,1; 29,9

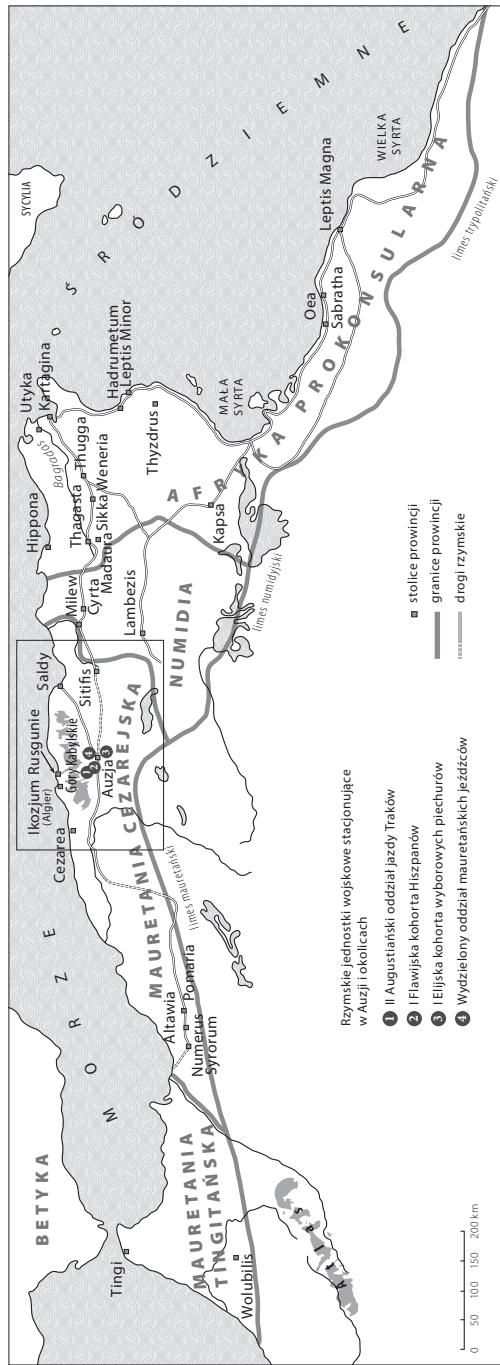
Zawody i zajęcia

- KUCHARZE (*coqui*)...14,10
- LEKARZE (*medici*)...1,1; 3,1; 6,1 (dawni – *veteres*); 12,1; 19,8; 22,1; 23,3; 27,1; 29,2. 9; 30,2. 14. [15]; 34,[2]; 41,1; 42,12; 43,1; 44,6; 45,9; 50,1
- UCZTUJĄCY (*potatores*)...17,4
- ZAPAŚNICY (*athletae*)...28,2; 49,3
- ŻOŁNIERZE (*militares viri*)...30,3
- ZWIERZĘTA (*animalia*)**...20,8 (żądlące); 39,4
- JADOWITE (*animalia venenata*)...39,3. 13
- ŻĄDŁO (*ictus*)...20,8
- byk
- BYCZA ŻÓŁĆ (*fel bubulum*)...14,9
- DZIKIE ZWIERZĘTA (*bestiae*)...18,3
- GEŚ (*anser*)...5,9
- TLUSZCZ GEŚI (*adeps anseris*)...5,9; 13,11; 18,18
- GLISTY (*lumbrici*)...3,11; 30,34; 36,2; 38,5

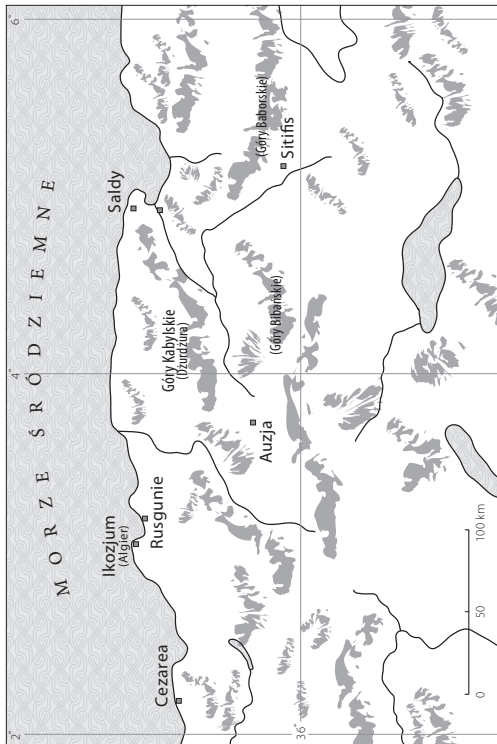
- KOGUTY (*galli*)...30,26
 koguci *patrz* Indeks rzeczowy / lek / Korneliuszowe pastylki kogucie
- KOZY (*capra*)...22,2
 KOZIA ZÓŁĆ (*fel caprinum*)...21,16
 KOZIE MLEKO (*lac caprinum*)...13,14
- kura
 KURZY NAWÓZ (*fimum gallinaceum*)...8,2
 KURZY TŁUSZCZ (*adeps gallinae*)...27,17
- LIS (*vulpis*)...53,5
 LASICE (*mustelae*)...3,6
- niedźwiedź
 NIEDŹWIEDZI TŁUSZCZ (*adeps ursina*)...54,6
- PAJĄKI (*aranei*)...37,5
- pies
 PSIE UGRYZIENIA / POGRYZIENIE PRZEZ PSA (*caninus morsus, canini morsus*)...16,2;
 18,5; 26,1; 27,9. 10. 12; 53,9
 PSIE ZĘBY (*dens caninus*)...25,15
- ROBACZKI (*vermiculi*)...25,6
 ROBAKI (*tineae / vermes*)...18,6; 22,4; 38,5
 RYJÓWKI (*mus araneus*)...14,8
 SKORPIONY (*scorpiones*)...8,4; 9,5; 12,5; 14,8; 18,3; 22,3. 5; 25,12; 26,1; 29,7; 33,9;
 37,5; 49,11
- WESZKI (*pediculi*)...22,4
 WĘŻE (*serpentes*)...3,6; 13,7; 18,3; 25,2. 12; 29,7; 33,6; 35,10; 39,3. [8]; 42,18; 55,4
 ŻYJĄTKA (*animalia*)...1,10 (w brzuchu); 4,4 (w jelitach); 13,6 (w brzuchu); 18,6; 24,8;
 30,34 (we wnętrzu ciała); 44,8 (w brzuchu)

MAPY

PÓLNOCNĄ AFRYKĄ W CZASACH GARGILIUSZA

Mapa 1. Na podstawie: T. Kotula, *Afryka Północna w starożytności*, Wrocław 1972 (Mapka 9).

Mapa 2. Na podstawie: J. Grzędziński, *Algieria z daleka i z bliska*, Warszawa 1960 (mapa na tylnej wyklejce).

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów.....	5
Tatiana Krynicka – Kwintus Gargiliusz Marcjalis – żołnierz, pisarz i ogrodnik.....	11
Bibliografia.....	28
LEKARSTWA Z WARZYW I OWOCÓW	35
1. O czarnej rzodkwi	37
2. O selerze	39
3. O rucie	42
4. O kolendrze	47
5. O malwie	49
6. O tykwie	51
7. O łobodzie	53
8. O szczawiu	54
9. O szarłacie	55
10. O buraku	56
11. O sałacie	57
12. O cykorii	58
13. O pieprzycy	59
14. O rukoli	61
15. O arbuzie	62
16. O ogórku	63
17. O karczochu	64
18. O czosnku	66
19. O maku	68
20. O cząbrze	69
21. O porze	70
22. O bazylii	73
23. O czyścicy	74
24. O mięcie	75
25. O fenkule	76
26. O czarnej jarzynie	77
27. O cebuli	78
28. O koprze	80
29. O gorczycy	81
30. O kapustce	83

31. O szparagu	87
32. O dzikiej rzodkwi	88
33. O marchwi	88
34. O brukwi	90
35. O rzepie	91
36. O macierzance	92
37. O lebiodce	92
38. O trybuli	93
39. O macierzance piaskowej	94
40. O gruszce	96
41. O granacie	98
42. O jabłku	102
43. O pigwie	105
44. O brzoskwini	107
45. O cedracie	108
46. O śliwce	111
47. O nieszpułce	112
48. O głożynie	113
49. O fidze	114
50. O jarzębinie	116
51. O szarańczynie	117
52. O wiśni	117
53. O migdale	119
54. O orzechu laskowym	122
55. O orzeszku pistacjowym	123
56. O kasztanie	123
57. O orzechu	124
58. O piniowej szyszce	126
59. O śliwkach egipskich	127
60. O owocach jarzębu nieszpułkowego	128
Wykaz miar	129
Indeksy	131
Indeks roślin i produktów pochodzenia roślinnego	132
Indeks nazw własnych	137
Skorowidz Gargiliuszowych terminów botanicznych i roślin dotyczących	140
Skorowidz współczesnych terminów botanicznych	143
Indeks rzeczowy	146
Mapy	167

W serii

BIBLIOTEKA **ANTYCZNA**

W latach 1998–2008 Seria ukazywała się w wydawnictwie Prószyński i S-ka, od roku 2012 wydawana jest przez Instytut Studiów Klasycznych, Śródziemnomorskich i Orientalnych Uniwersytetu Wrocławskiego.

dotychczas ukazały się:

1998

[t. 1]

HOMER

Odyseja

(w przekładzie Jana Parandowskiego)

[t. 2]

Priapea

(w przekładzie Jerzego Ciechanowicza)

[t. 3]

PROKOPIUSZ Z CEZAREI

Historia sekretna

(w przekładzie Andrzeja Konarka)

1999

[t. 4]

WITRUWIUSZ

O architekturze ksiąg dziesięć

(w przekładzie Kazimierza Kumanieckiego)

[t. 5]

APULEJUSZ

Metamorfozy albo Złoty Osioł

(w przekładzie Edwina Jędrkiewicza)

Apologia, czyli w obronie własnej księga o magii

(w przekładzie Jana Sękowskiego)

[t. 6]

LONGOS

Dafnis i Chloe

(w przekładzie Jana Parandowskiego)

[t. 7]

HOMER

Iliada

(w przekładzie Kazimiery Jeżewskiej)

[t. 8]

HEZJOD

Narodziny bogów (Theogonia) ■ Prace i dni ■ Tarcza
(w przekładzie Jerzego Łanowskiego)

2001

[t. 9]

ARYSTOFANES

Komedie

tom I: *Acharnejczycy ■ Rycerze ■ Chmury ■
Osy ■ Pokój*

(w przekładzie Janiny Ławińskiej-Tyszkowskiej)

[t. 10]

AMMIANUS MARCELLINUS

Dzieje rzymskie

tom I: Księgi XIV–XXV

(w przekładzie Ignacego Lewandowskiego)

[t. 11]

CEZAR

O wojnie domowej

(w przekładzie Jana Parandowskiego)

2002

[t. 12]

FILODEMOS

O muzyce ■ O utworach poetyckich ■ Epigramy

(w przekładzie Krystyny Bartol)

[t. 13]

AMMIANUS MARCELLINUS

Dzieje rzymskie

tom II: Księgi XXVI–XXXI

(w przekładzie Ignacego Lewandowskiego)

[t. 14]

PLAUT

Komedie

tom I: *Żołnierz samochwał ■ Amfitrion*

(w przekładzie Ewy Skwary)

[t. 15]

CYCERON

Filipiki. Mowy przeciwko Markowi Antoniuszowi

(w przekładzie Karoliny Ekas)

2003

[t. 16]

■
ARYSTOFANES

Komedie

tom II: *Ptaki* ■ *Lizystrata* ■ *Thesmoforie* ■ *Żaby* ■
Sejm kobiet ■ *Plutos*

(w przekładzie Janiny Ławińskiej-Tyszkowskiej)

[t. 17]

■
Fizjolog

(w przekładzie Katarzyny Jażdżewskiej)

[t. 18]

■
POLIAJNOS

Podstępny wojenne

(w przekładzie Małgorzaty Borowskiej)

[t. 19]

■
PLAUT

Komedie

tom II: *Osy* ■ *Misa pełna złota*

(w przekładzie Ewy Skwary)

2004

[t. 20]

■
AJSCHINES

Mowy

I. *Przeciw Timarchosowi* ■ II. *O poselstwie*

■ III. *Przeciw Ktezyfontowi*

(w przekładzie Włodzimierza Lengauera)

[t. 21]

■
FILOSTRAT STARSZY

Obrazy

(w przekładzie Remigiusza Popowskiego)

[t. 22]

■
PLUTARCH

Żywoty równoległe

tom I: *Tezeusz / Romulus* i ich porównanie ■

Likurg / Numa i ich porównanie

(w przekładzie Kazimierza Korusa)

[t. 23]

■
POSEJDIPPOS

Epigramy

(w przekładzie Jerzego Danielewicza)

[t. 24]

SOKRATES

Antygone

(w przekładzie Roberta R. Chodkowskiego)

[t. 25]

PLAUT

Komedie

tom III: *Dwie Bakchidy* ■ *Jeńcy*

(w przekładzie Ewy Skwary)

2005

[t. 26]

EURYPIDES

Tragedie

tom I: *Alkestis* ■ *Medea* ■ *Dzieci Heraklesa* ■
Hippolytos uwieczony ■ *Hekabe* ■ *Błagalnice*

(w przekładzie Jerzego Łanowskiego)

[t. 27]

KLAUDIUSZ ELIAN

O właściwościach zwierząt (wybór)

(w przekładzie Anny M. Komornickiej)

[t. 28]

KLAUDIUSZ ELIAN

Opowiadki rozmaite ■ *Listy wieśniaków*

(w przekładzie Małgorzaty Borowskiej)

[t. 29]

PLUTARCH

Żywoty równoległe

tom II: *Solon / Publikola* i ich porównanie ■

Temistokles / Kamillus

(w przekładzie Kazimierza Korusa i Lecha Trzcionkowskiego)

[t. 30]

TERENCJUSZ

Komedie

tom I: *Dziewczyna z Andros* ■ *Za karę* ■ *Eunuch*

(w przekładzie Ewy Skwary)

2006

[t. 31]

EURYPIDES

Tragedie

tom II: *Andromacha* ■ *Oszalały Herakles* ■ *Trojanki* ■
Elektra ■ *Ifigenia w kraju Taurów* ■ *Ijon* ■ *Helena* ■ *Fenicjanki*

(w przekładzie Jerzego Łanowskiego)

[t. 32]

PLUTARCH

Powiedzenia królów i wodzów ■

Powiedzenia spartańskie

(w przekładzie Katarzyny Jażdżewskiej)

[t. 33]

PROKOPIUSZ Z CEZAREI

O budowlach

(w przekładzie Piotra Grotowskiego)

[t. 34]

TERENCJUSZ

Komedie

tom II: *Pasożyt Formion* ■ *Teściowa* ■ *Bracia*

(w przekładzie Ewy Skwary)

2007

[t. 35]

ENEASZ TAKTYK

Obrona oblężonego miasta

(w przekładzie Bogdana Burligi)

[t. 36]

EURYPIDES

Tragedie

tom III: *Helena* ■ *Fenicjanki* ■ *Orestes*

(w przekładzie Jerzego Łanowskiego)

[t. 37]

EURYPIDES

Tragedie

tom IV: *Bakchantki* ■ *Ifigenia w Aulidzie* ■ *Cyklop* ■ *Rhesos*

(w przekładzie Jerzego Łanowskiego)

t. 38

Homeriká, czyli żywoty Homera i poematy

przypisywane Poecie

(w przekładzie Włodzimierza Appela)

2008

t. 39 [¹2008, ²2016]

OWIDIUSZ

Sztuka kochania

(w przekładzie Ewy Skwary)

t. 40

CYCERON

Brutus, czyli o sławnych mówcach

(w przekładzie Magdaleny Nowak)

t. 41

■
HIPPOKRATES

Wybór pism

tom I: *Przysięga* ■ *O dawniejszym leczeniu* ■
O sztuce ■ *O chorobie świętej* ■ *O naturze człowieka* ■
O diecie zdrowotnej
(w przekładzie Mariana Wesołego)

t. 42

■
PLUTARCH

Żywoty równoległe

tom III: *Arystydes / Katon Starszy* i ich porównanie
(w przekładzie Lecha Trzcionkowskiego
i Aleksandra Wolickiego)

2012

t. 42 [właśc. 43]

■
APOLLONIOS Z RODOS

Wyprawa Argonautów po złote runo (Argonautiká)

(w przekładzie Emilii Żybert-Próchnickiej)

t. 44

■
KLAUDIUSZ PTOLEMEUSZ

Czworoksiąg (Tetrábiblos)

(w przekładzie Grzegorza Muszyńskiego)

2014

t. 45

■
KSENOFONT

Wychowanie Cyrusa (Cyropaedia)

(w przekładzie Krzysztofa Głombiowskiego,
Bogdana Burligi, Anny Marchewski i Anny Ryś)

2015

t. 46

■
FEDRUS

Bajki

(w przekładzie Joanny Stadler)

t. 47

■
EURYPIDES

Tragedie

tom V: *Fragmenty*
(przekład zbiorowy pod redakcją
Małgorzaty Borowskiej)

t. 48

MARCJALIS

Księga widowisk

(w przekładzie Katarzyny Różyckiej-Tomaszuk)

2016

t. 49

KALLIMACH

Dzieła poetyckie, tom I

(w przekładzie Janiny Ławińskiej-Tyszkowskiej
i Agnieszki Kotlińskiej-Tomy)

t. 50

GARGILIUSZ

Lekarstwa z warzyw i owoców

(w przekładzie Tatiany Krynickiej)

w przygotowaniu:

DION CHRYZOSTOM

Mowy (1–10), t. I

(w przekładzie Katarzyny Jażdżewskiej)

SEKSTUS JULIUSZ FRONTYN

Podstępny wojenne

(w przekładzie Bogdana Burligi)

STRABON

Zapiski geograficzne, t. I

(w przekładzie Małgorzaty Wróbel)

MAREK TULLIUSZ CYCERON

Listy do Attyka, t. I

(w przekładzie Katarzyny Różyckiej-Tomaszuk)